

ISSN 2789-4606

QƏRBİ KASPI UNİVERSİTETİ

ELMİ XƏBƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

SAY 2 – 2021

WESTERN CASPIAN UNIVERSITY

SCIENTIFIC BULLETIN

The Series of Humanitarian Sciences

№ 2 - 2021

BAKI – 2021

REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor : **Hüseynqulu Bağırov**, Qərbi Kaspi Universitetinin Qəyyumlar Şurasının sədri, t.ü.f.d., professor

Məsul katib : **Gülnarə Seyidova**, fil.ü.f.d.

Üzvlər:

Nərgiz Axundova, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor

Elçin Əliyev, sən.e.d., professor

Emilia Alaverdiyeva, s.e.d., professor (Gürcüstan Texniki Universiteti)

Ədalət Kərimov, r.e.d., professor

Fuad Məmmədov, t.e.d., professor

Pərviz Qurbanov, i.ü.f.d., professor

Şahin Xəlilli, fil.ü.f.d., professor

Məsud Əfəndiyev, professor (Almaniya, “Helmholtz”
Elmi-Tədqiqat Mərkəzi)

Mikael Sukkov, b.e.d., professor (Almaniya,
Təbiəti Qoruma Fondunun təsisçisi)

Ahmet İpek, b.e.d., professor (Uludağ Universiteti, Türkiyə)

Hartmut Müller, b.e.d. (Lower Oder Valley (Milli Park) və Şirvan Milli Parklarının eks-direktoru)

Abdol Samad Navi, UİTM (Universiteti texnoloji MARA), Bizness və menecment fakultəsinin iqtisadçı professoru.

Mohammed İshfaq, İqtisadi analitik, Pakistan

Afaq Həsənova, r.ü.f.d., dosent

Redaksiyadan

Qərbi Kaspi Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalı 2017-ci ildən oxucularla görüşə davamlı yeniliklərlə gəlməkdədir. Bu da jurnalın qarşısına qoyduğu inkişaf hədəfi ilə bağlıdır.

Qərbi Kaspi Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Diqqətinizə çatdırmaq istəyirik ki, cari ildən “Elmi xəbərlər” jurnalına göndərilən məqalələr redaksiyanın peşəkar ekspert heyətinə resenziyaya göndəriləcək, yalnız elmi-tədqiqat tutumlu əsərlərin dərc olunması mümkün olacaq.

Qərbi Kaspi Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalının redaksiya heyətinin məqsədi yerli və xarici tədqiqatçılar, alimlər tərəfindən aparılan fundamental və tətbiqi araşdırmaları, pedaqoji, metodoloji və metodiki məsələləri əhatə edən, elm və təhsilin inkişafına xidmət göstərən elmi tutumlu yazıları geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaqdır.

Həmçinin, “Elmi xəbərlər” jurnalı digər universitet və institutların dissertant və elmi işçilərinin elmi əsərlərini dərc etməyə açıqdır.

Ümid edirik ki, “Elmi xəbərlər” jurnalı ictimai və humanitar sahələrdə həyata keçirilən elmi tədqiqatların yayılmasında, məqalələrin geniş oxucu kütləsinə çatmasında bir növ vasitəçi rolunu oynayacaq. “Elmi xəbərlər” jurnalının redaksiya heyəti mütəxəssisləri, elm adamlarını, o cümlədən, gənc tədqiqatçıları əməkdaşlığa və jurnalda elmi məqalələrlə çıxış etməyə dəvət edir.

From the editorial office!

In 2017 the journal "Scientific News" of "Western Caspian" University, is looking forward to welcoming its readers with great innovations.

The journal "Scientific News" was included in the publication list, which was approved by the Higher Attestation Commission under the President of the Azerbaijan Republic.

The journal's main objective is to inform a wide range of readers about research conducted by local and foreign scientists in the fields of fundamental and applied science - pedagogy, psychology, methodology and another reserch, included in the development of science and education.

We hope that "Scientific News" journal will play the role of an intermediary for a wide readership through the dissemination of scientific research in the social and humanitarian fields.

Editorial experts for the journal "Scientific News", scientists, especially young researchers are invited to cooperate with the journal. We want to note that our journal is open to cooperation with scientists and researchers from other universities.

We would like to draw your attention to the fact that in the current year all the articles of the "Scientific News" journal will be sent for consideration to professional experts, and only works of scientific and research potential will be published.

M Ü N D Ə R İ C A T

DİLÇİLİK

- 1. Günel Elmir qızı MƏMMƏDOVA**
Azərbaycan dilində gender münasibətini ifadə edən frazeoloji vahidlərin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri 7
- 2. Röya Elxan qızı KAZIMOVA**
İngilis dilinin Avstraliya variantının leksik xüsusiyyətləri..... 14
- 3. Fidan Sabir qızı ABIYEVA**
Bilingualism 21
- 4. Natavan Abdulla qızı Kamilova**
Qurban Səidin “Ali və Nino” romanında dil xüsusiyyətləri 26
- 5. Məleykə Çingiz qızı AĞAZADƏ**
Ətriyyat və kosmetik məhsulların reklam mətnlərində fransız sloqanların lingvistik təhlili 32
- 6. Ülfət Zakir oğlu İBRAHİM, İmran Elxan oğlu QULİYEV**
Fransız dövrü mətbuatında Covid 19 pandemiyası mövzulu karikaturalarda ironiyanın ifadə vasitələri..... 38
- 7. Josef DAUBENMİRE**
İkinci dil öyrənən tələbələrin biliklərini yoxlama sahəsində tədqiqat... 48
- 8. Mehri Altay qızı ZAHİDOVA**
Fəaliyyət və nitq nəzəriyyələrinin sintezi baxımından performativ ifadələr sistemi 59
- 9. Aynurə Hüseynxan qızı RƏHİMLİ**
“Zadəganlıq” terminləri və onların determinləşməsindən törəyən məcazlaşmalar haqqında (şahmat terminologiyası ilə əlaqəlilik aspektində) 64
- 10. Pərvin Ramiz qızı ZEYNALOVA**
Düzəltmə sözlərin mənası. Polisemantik, omonimik və sinonimik affikslərin xüsusiyyətləri. 73

ƏDƏBİYYAT

- 11. Lalə Tofiq qızı HƏSƏNOVA**
Müasir bədii-sənədli nəsr nümunələrində intermediallıq: “Ədəbiyyat və musiqi” 79
- 12. Sevdə Macid qızı İSMAYILOVA**
Cek Londonun yaradıcılığında heyvanlar aləmi 86
- 13. Şəbnəm Vaqif qızı HÜSEYNOVA**
İbtidai inanclarda qarının şaman funksiyası 92

- 14. Kamil Fikirət oğlu ADIŞİRİNOV**
Lütfəli Həsənovun dramaturgiyası və nəsr 100
- 15. İlhamə Muxtar qızı AĞAZADƏ**
Ana Dili - Azərbaycançılığın əsas ideya qaynağı 113

PSIXOLOGİYA

- 16. Afərin Əli qızı ABBASOVA**
Psixologiyada etimad və inam anlayışlarının müqayisəli təhlili..... 124
- 17. Nigar Əkrəm qızı PƏNALİYEVƏ**
Posttravmatik stress pozuntusunun psixoloji məzmununun təhlili..... 133
- 18. Fidan İlham qızı QULİYEVƏ**
Depressiya anlayışının psixoloji məzmununun təhlili 137
- 19. Elvira İlqar qızı BALAMƏMMƏDOVA**
*Serebral iflicli uşaqlarda rast gəlinən psixi və fizioloji
sağlamlıq problemlərinin təhlili*..... 142
- 20. YEGİN SAMET EMRE**
Yüksək həyəcan, simptomlar və müalicə üsulları nədir? 149

SƏNƏTŞÜNASLIQ

- 21. Fazilə Ramiz qızı Nəbiyeva**
*Müasir Azərbaycanda konfessiyalararası əlaqə sistemində
dairəvi rəqslər* 154

DİLÇİLİK**UOT 811.111****AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ GENDER MÜNASİBƏTİNİ İFADƏ EDƏN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN STRUKTUR-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Günel Elmir qızı MƏMMƏDOVA***Lənkəran Dövlət Universiteti
gunel2017m@gmail.com***XÜLASƏ**

Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrin qrammatik strukturu tədqiq edilməmiş mövzulardandır. Başqa bir çox dilçilər bu mövzunu diqqət mərkəzinə çevirsələr də, Azərbaycan dilində bu sahə işlənilməmişdir. Bu araşdırmada, toplanmış frazeoloji vahidlərin tərkibi, onların quruluşu tədqiq edilmiş və ən çox istifadə olunanlar qeyd edilmişdir. Gender markerləri rolunu oynayan əsas vasitələr antropometrik leksemlər, qohumluq terminləridir. Bu vasitələr nitq hissəsi kimi isimlərə aiddir və bu səbəbdən birləşmələrin tərkibində ismin olduğu vahidlər üstünlük təşil edir. Feili birləşmələrə aid olan vahidlər də az deyildir və bu birləşmələr alt qruplara bölünmüşdür. Araşdırmanın sonunda Azərbaycan dilinin gender markerli birləşmələrinin kifayət qədər olduğunu müşahidə edirik.

Açar sözlər: gender, frazeologizm, söz birləşmələri, dilçilik

РЕЗЮМЕ**СТРУКТУРНО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ ГЕНДЕРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Грамматическая структура фразеологических сочетаний в азербайджанском языке - одна из тем, которые не исследовались. Хотя многие лингвисты сосредоточились на этой теме, в азербайджанском языке эта область не получила развития. В данном исследовании собраны фразеологизмы обоих языков, изучена их структура и отмечены наиболее употребляемые. Основными инструментами, играющими роль гендерных маркеров, являются антропометрические лексемы, и в соответствии с

ними в составах преобладают единицы, содержащие существительное. К составным глаголам принадлежат многие единицы, и эти составы делятся на подгруппы. В конце исследования мы замечаем, что существует достаточно гендерно-маркированных сочетаний азербайджанского языка.

Ключевые слова: гендер, фразеология, словосочетание, лингвистика.

ABSTRACT

STRUCTURAL AND GRAMMAR CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS EXPRESSING GENDER RELATIONSHIP IN AZERBAIJANI LANGUAGE

The grammatical structure of phraseological combinations in Azerbaijani language is one of the topics that were not investigated. Although many linguists have focused on this topic, this area has not been developed in Azerbaijani. In this study, the phraseological units were collected from both languages, their structure was studied and the most used ones were noted. The main tools that play the role of gender markers are anthropometric lexemes, and according to this the units containing noun predominate in the compounds. There are many units belonging to the verb compounds, and these compounds are divided into subgroups. At the end of the study, we observe that there are enough gender-marked combinations of the Azerbaijani language.

Keywords: gender, phraseology, word combination, linguistics.

Azərbaycan dilində frazeologizmlərin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri həm ümumi şəkildə, həm də konkret tipli (məsələn, somatik) frazeologizmlərə münasibətdə ayrı-ayrı müəlliflərin işlərində tədqiq olunmuşdur. Frazeoloji vahidin iki və daha artıq tammənəli sözün birləşməsi əsasında yaranmasını qeyd etmiş H.Bayramov onların müxtəlif tiplərinin olduğunu söyləmiş, quruluş və mənaca söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahidləri frazeoloji birləşmə, quruluşca cümləni xatırladanları isə frazeoloji cümlələr adlandırmışdır. Bu mövqedən çıxış edən müəllif frazeoloji birləşmələri feili və qeyri-feili olmaqla iki qrupa bölmüşdür [3, səh. 70-71]. Tədqiqatçının bu fikri dilin tam frazeoloji sisteminə aiddir və gender frazeologiyasının da bu sistem daxilində yerləşməsinə nəzərə alsaq, onda H.Bayramov mövqeyindən gender frazeologiyasını da frazeoloji birləşmə və frazeoloji birləşmələrə ayıra bilərik. Bununla belə, müasir dilçilikdə cümlə quruluşlu frazeologiyaya münasibətdə yeni elmi-nəzəri baxışın formalaşması faktını bir kənara qoymaq da özünü doğrultmur.

İ.Həmidov cümlə tiplərinin fərdi semantik mücərrədləşdirmə pillələrini konsepsiyasını işləyərkən erkən uşaq nitqi vahidlər → klassik (kanonik) cümlə

→ universal anatomik konstruksiya → paremiya → predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər xəttini əsas götürməklə rus dili cümlələrinin məntiqi qrammatik universalı kimi şərh oluna biləcək nisbətən tam semantik modelini yaratmışdır [5, səh. 24].

Gender frazeologiyasının struktur-qrammatik səciyyəsinə tədqiq edərkən bu modelə daxil olan vahidlərin təhlilə cəlb etməyəcəyik. İşdə gender frazeoloji birləşmələr araşdırılacaqdır. İngilis dilinin müvafiq birləşmələrinin tədqiqi prosesində olduğu kimi Azərbaycan dili materiallarını da ikikomponentli, üçkomponentli və çoxkomponentli birləşmələr üzrə təhlil etmək məqsədəuyğundur. Belə yanaşma iki dilin materialları əsasında müqayisəli araşdırmalar üçün zəmin yaradacaqdır.

M.Mirzəyeva göstərir ki, birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlər kateqoriyal mənasına görə ismi və feili birləşmələrə ayrılır [4, səh. 85].

Dilçilikdə, o cümlədən də Azərbaycan dilçiliyində bu fikir yeni olmasa da, frazeoloji birləşmələrin struktur-qrammatik cəhətdən təsnif etməkdə aparıcıdır. Belə yanaşmanın mahiyyətinə vardığında morfoloji səviyyədə belə ayırmanın yeganə olması qənaətinə gəlmək də mümkündür. Frazeoloji birləşmələrin tərkib komponentləri, təbii ki, adlar və feillərə bölünməklə iki qrupu təyin etməyə əsas verir. Birləşmə ikikomponentli olduqda ayırma sadələşir. Lakin komponentlər sayı artdıqda müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Bu halda məsələ kateqorial mənayı təyin etməklə semantik-qrammatik qruplaşdırma aparmaq olur. Başqa bir mil frazeoloji birləşmənin nüvə sözünün müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqələnilir. Əslində kateqorial mənada, frazeologizmlər üçün vacib şərt olan məcazlaşmada nüvə sözün üzərində cəmləşir. Bu, struktur-qrammatik xüsusiyyətlərin öyrənilməsində əhəmiyyətli məsələdir. Lakin əgər frazeoloji birləşmələri başqa bir əlamət üzrə də qruplaşdırmaq tələb olunarsa və bu zaman seçim meyarı birləşmənin tərkibindəki leksemlərdən biri və ya hamısı ilə bağlanırsa, onda təsnifat ikili proses səciyyəsi daşıyır. Məsələn, somatik frazeoloji birləşmələri ayırmaq üçün frazeologizmlərin tərkibindəki somatizmlər diqqət mərkəzinə çəkilir. Təbii ki, gender frazeologizmlərinin də müəyyənləşdirilməsində aparıcı rolunu genderizmlər, yaxud gender markerli leksemlər oynayacaqdır.

Gender markerləri rolunu oynayan əsas vasitələr antropometrik leksemlər, qohumluq terminləridir. Bu vasitələr nitq hissəsi kimi isimlərə aiddir. Onların iştirakı ilə düzələn gender frazeoloji birləşmələrinin bir və ya daha çox komponenti də isimlər alacaqdır. Feillərdə genderoloji əlamət çox az hallarda özünü göstərir. Belə olan halda ikikomponentli gender frazeoloji birləşmələrinin bir komponentinin gender markeri funksiyasını yerinə yetirən isim olması qabaqcadan bəllidir. İngilis dilində gender münasibətini ifadə edən frazeoloji vahidlərin struktur-qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiqi göstərir ki, bu dildə ismi gender frazeoloji birləşmələr çoxluq təşkil edir. Azərbaycan dilində gender frazeoloji birləşmələrdə mümkün paylanmanın təyini konkret təhlil tələb

edir. Bu məqsədlə əvvəlcə Azərbaycan dilində qeydə aldığımız ikikomponentli gender frazeologizmlərini struktur-qrammatik təhlilə cəlb edək. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin gender frazeologizmlər korpusu ingilis dili ilə müqayisədə kifayət qədər böyük görünür.

İsim+isim modeli (N+N). Azərbaycan dilində bu modeldən olan tərkibində gender markerli leksemlər işlənən frazeoloji birləşmələr müəyyən çoxluq yaradır. Məsələn, baba ocağı, ata ocağı, ana xətt, ana uşağı, Adəm alması, arvad bazarı, arvad söhbəti, ay parçası, centlemen razılaşması, cik-cik xanım, Damokl qılıncı, dil pəhləvanı, düşmən çəpəri, erkək Tükəzban, Ezon dili, İmran dili, kişi qırığı, Sizif əməyi, bığ yağı və s.

Nümunələr arasında I növ təyini söz birləşməsi formasındadır: ana xətt, cik-cik xanım, erkək Tükəzban. Yanaşma əlaqəsi ilə formalaşan bu frazeoloji birləşmələrdə gender əlaməti ana, xanım, erkək, Tükəzban leksik vahidlərinin hesabına təyin olunur.

Ana xətt - əsas, həlledici, leytmotiv [2, səh. 23]. “Ana” qohumluq terminidir, ailədə qadın cinsini təmsil edir. Ana ailənin dayaq sütunu, qurucusu və inkişaf etdirənidir. Övladların dünyaya gəlməsi, böyüməsi və beləliklə ailənin genişlənilməsi möhkəmlənməsi anadan çox asılıdır. Bilavasitə ailə həyatı ilə bağlı olan çox sayda işləri ana həyata keçirir. O, yemək hazırlayır, evdə səliqə-səhman yaradır, paltar yuyur, uşaqların qayğısına qalır, onların tərbiyəsi ilə məşğul olur və s. Bütün bunlar ananın ailədə əsas sayılmasını, vacibliyini göstərir. Frazeoloji birləşmənin “əsas”, “həlledici” mənaları da ana sözü ilə motivlənilir, onun məcazi mənasına söykənir. Frazeoloji birləşmə tərkib komponentinə görə, gender markerlidir. Onun ifadə etdiyi mənada isə gender əlaməti iştirak etmir. Yəni birləşmə dildə işləndikdə genderi, genderə görə seçilən predmeti, gender əlamətini ifadə etmir. Bir işin, fəaliyyətin, hərəkətin mühüm, vacib, aparıcı, əsas hissəsini bildirir.

“Cik-cik xanım” frazeoloji birləşməsi lüğətdə “bəzi çoxbilmiş, bacarıqlı, çalışqan qadınlar haqqında işlədilən ifadə” kimi izah edilmişdir [2, səh. 72]. Frazeoloji birləşmədə gender markerli leksem “xanım” sözüdür. Qadın cinsini bildirir, sosial statuslu adamların arvadlarına aid edilmişdir. Tədricən ailədə qadınlara deyilən söz kimi geniş istifadə dairəsi almışdır. Əvvəllər yalnız qadınlara aid olursa da, sonralar qızlara da şamil edilmişdir. Hazırda qadın cinsindən olanlara hörmət mənasında müraciət forması kimi çox işlənir.

“Cik-cik xanım” birləşməsindəki xanım genderoloji əlaməti dəqiq təyin edir və ifadədə gender aidliyi həmişə mövcuddur. Lüğətdəki izahın işgüzarlıq, çalışqanlıq ilə əlaqəsi səbəbini, şübhəsiz ki, “cik-cik” təqlidi sözündə axtarmaq lazımdır. Yumurtadan yeni çıxmış cücələrin daha çox çıxartdığı, ola bilsin yem, qayğı istəyini ifadə edən səsdır. Onun, yəni “cik-cik” sözünün çalışqanlıq, çoxbilmişliklə motivləşmə səbəbini aydınlaşdırmaq çətindir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində “tıq-tıq” xanım frazeoloji birləşməsi də işlənilir. Bu birləşmə uşaq nağılı qəhrəmanlarının adından götürülmüşdür. Zahi-

rən çox da gözəl olmayan, lakin özünü həmin dərəcədə təqdim edən, həmçinin çox səs-küy salan qadın və qızlar haqqında işlədilir.

“Adətən ayaqlarını sürüyərək gəzən və bu zaman taqqıltı salan arıq və yeniyetmə qızları səciyyələndirmək üçün işlədilir” [1, səh. 334].

“Zeynəb, Seyfulla əminin anadan yetim qalmış təkə qızı, çit paltarda, qolları açıq, əlində “trofey” sumka, Tıq-Tıq xanım kimi, şappaşap-şappaşap pilləkənləri enərək, heç kəsə məhəl qoymadan, ayaq saxlamadan həyətin darvazasına sarı yönələcək: guya heç kəsi tanımır (Səmədoğlu, “Qətl günü”, s.)

“Dozanqurdu edirdi
yalqızlıqdan şikayət,
Soğan qabıqlarından
Bir qarda tikdi şıq-şıq.
Fındıq qabıqlarından
Çarıq geyindi, tıq-tıq” (Abdulla Şaiq).

Ayaqqabılarının dabanı döşəməyə dəyəndə möhkəm səs çıxaran, yaxud bilə-bilə ayaqlarını yerə bərk vurmaqla özünü göstərən qızlar, qadınlar haqqında da bu addan istifadə olunur.

Birləşmədə “tıq-tıq” təqlidi söz kimi qəbul edilir. Məcəzlaşma bənzətmə yolu ilə keçmişdir. Yalnız səs oxşarlığı deyil, xarakter, xasiyyət oxşarlığı nəzərdə tutulmaqla istifadə olunur.

“Erkək Tükəzban – kişi təbiətli, özünü kişi kimi aparan, kişi ədalı, incə davranmayan qadın haqqında işlədilən ifadə” [2, səh. 102]. Birləşmənin tərkibində cins semantikasına malik iki isim (N+N) vardır. “Erkək” kişi cinsi informasiyasını verir. Tükəzban qadın adını ifadə edən antroponimdir. Deməli, erkək Tükəzban birləşməsinin hər iki komponentində gender semantikasi vardır və bu, antonimliyi ilə də diqqət cəlb edir. “Erkək” sözü Tükəzbanı cinsə görə təyin edir. Frazologizmin ümumi mənasının formalaşmasında bu əlamət əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Antroponimlər kişi və qadın adları ifadə etmək baxımından fərqlənir. Azərbaycan qadın adları sistemində Fatma və Tükəzban antroponimlərinin də öz yeri vardır. Bu adlar sadə Azərbaycan qadını adları sayılmış, “Fatma – Tükəzban” birləşməsi geridə qalmış, avam, hüquqsuz, bədbəxt Şərqi qadınlarını səciyyələndirərkən ümumiləşmiş şəkildə ədəbi dildə işlədilir [1, səh. 348].

Maraqlıdır ki, Fatma adı “Kitabi-Dədəm Qorqud” dastanlarında işlənir və personaj müsbət obraz kimi təqdim edilmir.

“Eviniz (ardı) dərəcik degilmiydi?
(İtüniz) adı Bırağ degilmiydi?
Sənin adın Qırq oynaşlı Boğazca Fatma degilmiydi?
Dəxi eybin açaram, bəlli, bilgil! – dedi” (KDQ)

Fatma və Tükəzban Şərqi qadınlarının ümumiləşdirilmiş adı kimi bədii nümunələrdə istifadə olunur.

“Xoşlamırıq bir para nadanları

Şiveyi-pisvani-müsəlmanları.

Neyləyirik Fatma, Tükəzbanları”

“Ana Vətən” N+N modeli üzrə əmələ gəlmiş birləşmədir. Gender markeri “ana” leksemidir. Gender marker “ana” leksemidir. Əslində ana və Vətənin eyniləşdirilməsi də geniş yayılmışdır. Ana müqəddəs olduğu üçün Ana Vətən də müqəddəs, toxunulmaz və ən sevilən sayılır. “Qədim türk panteonunda Od Ana /Ot Ana/Atəş Ana (od tanrısı), Gün Ana (günni), Su ana buradan da – (“Ana Kür”) və s. tanrılar müqəddəs sayılırdı” [1, səh. 30].

N + N modeli sabitləşmiş başqa birləşmələr də vardır ki, onların tərkibindəki sözlərdə gender semantikasi aşkara çıxır Qaçaq Nəni, Qoç Koroğlu, Yel Baba, Mirzə Səfər, Molla Nəsrəddin və s. Gender markerli bu sabitləşmiş birləşmələrin gender frazeoloji birləşmələrə aid edilməsinə mübahisəli cəhətlər vardır. Həmin mübahisəli məqamlar bilavasitə gender əlaməti ilə bağlı olmayıb bu cür birləşmələrin ümumiyyətlə frazeologizm kimi təyini məsələsini əhatə edir.

N + N modeli gender frazeologizmlərinin ikinci növ təyini birləşməsi şəklində formalaşması daha geniş yayılmışdır. Ata ocağı, baba ocağı, arvad bazarı, arvad söhbəti, Koroğlu arşını, ana uşağı, dil pəhləvanı, düşmən çəpəri və s.

Baba ocağı – ata, baba yurdu, əcdadları yaşamış olduğu məkan [2, səh. 33]. Bu frazeoloji vahid ata ocağı şəklində də işlənir. Ailə münasibətlərində atanın ailə başcısı, rəhbər mövqeyi yurdun, evin onun ocağı adlandırmasını reallaşdırmışdır. Azərbaycan ailəsində ata xətti aparıcı və əsas sayılmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, yurd yeri, məkan, ev, ataya da onun atasından qalır. Bu baxımdan məsələyə nəsil müstəvisindən yanaşdıqda “baba ocağı” frazeologizminin işlənmə səbəbi aydınlaşır. Evdə atadan başqa baba da yaşadıqda rəhbərlik, idarəetmə, ağsaqqallıq babada olur və “baba ocağı” variantı actuallaşır.

Frazeoloji birləşmələrdə variantlılıq mümkün haldır və bu özünü gender frazeologizmində də göstərir. Baba ocağı / ata ocağı frazeoloji birləşmələrində cins əlaməti kişini ifadə edir. Motivləşmə kişinin evdəki üstün, hakim mövqeyi ilə izahını tapar.

Arvad bazarı – səs-küylü, danışanın çox, dinləyənin az olduğu yer haqqında [2, səh.27]. Cins markerli “arvad” antropometrik leksemində ifadəsini tapmışdır. Bu birləşmədə “arvad” sözü qohumluq termini kimi çıxış etmir, qadın cinsini bildirir və yaşca böyüklüyü nəzərdə tutur. Qadınlar danışmağa meyilli olduqlarından onların çox topladığı yerdə səs-küy də çox olur. Eyni zamanda bir vaxtda danışmaq, bir-birini dinləməmək də bu cinsin təmsilçiləri üçün xarakterikdir. Frazeoloji birləşmənin ümumi mənasının formalaşmasında bu xüsusiyyət öz rolunu oynamışdır. İkinci komponent olan “bazar” sözündə adamların çox toplandığı, bir-biri ilə ünsiyyətdə olduğu, müəyyən məsələdə (məsələn, qiymətdə) razılığa gəldiyi yer semantikasi özünə yer alır. Məhz bu

baxımdan frazeoloji birləşmənin ümumi mənası səs-küylü yer anlamı formalaşır.

Frazeoloji birləşmə N+N modeli üzrə qurulmuşdur. İkinci komponent mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir. Birinci komponent qadınlara xas olan ünsiyyəti aktuallaşdırır. Qadınlar daha çox məişət mövzularında söhbət edir, qeybət qırırlar. Bu baxımdan “arvad söhbəti” qeyri-ciddi danışiq, məişət söhbəti, qeybət mənasını verir.

N+N modeli üzrə düzəlmiş gender frazeologizmləri arasında üçüncü növ təyini söz birləşməsi formasında olanları da vardır. Məsələn, Nuhun gəmisı, Nuhun tufanı, İsgəndərin buynuzu.

Azərbaycan dilinin gender frazeologiyasında feili birləşmələr çoxluq təşkil edir. Feili birləşmələr üçün əsas səciyyəvi model ikidir: N+V və N+N+V. Məsələn, azad olmaq, ana-bala etmək, anadan olmaq, anasını ağlatmaq, atasını yandırmaq, anasının qarnında öyrənmək, anasının əmcəyini kəsmək, boğaz qalmaq, boğaz olmaq, boynuna uşaq düşmək, başa örpək bağlamaq, başa ləçək bağlamaq, başına ləçək örtmək, bəxti açılmaq, bəxti bağlanmaq, biğ yeri tərləmək, saç ağartmaq, birçək ağartmaq və s.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M.I., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Marif, 1989, s. 364
2. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti, s. 23
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978
4. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I c. Bakı, Nurlan, 2009, s. 220
5. Гамидов И. Философия грамматики паремиио-фразеологических единиц, 2017, с. 24

UOT 811.1/8

**ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ
АВСТРАЛИЙСКОГО ВАРИАНТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА****Роя Ельхан кызы КАЗЫМОВА***Бакинский филиал МГУ имени Ломоносова**royakazimova@yahoo.com***РЕЗЮМЕ**

В статье говорится о происхождении австралийского английского варианта, который был подвержен воздействию широкого спектра различных диалектов со всей Англии, но в основном на юго-востоке, особенно из Лондона. Ранний австралийский английский, основанный на аудиозаписях речи людей, которые родились в 19 веке, из письменных источников и из исторических записей диалектного микса, присутствующего в колонии. В течение второй половины или 20-го века австралийский английский язык стал все более и более приниматься в качестве стандартной формы английского языка, используемого в этой стране. Далее перечисляются множество лексических единиц отличительные черты Австралийского варианта Английского языка сопоставлением с Британским и Американским вариантом. В заключении Австралийский английский язык берет черты как Британского, так и американского английского, поэтому иногда считается комбинацией двух вариантов. Однако важно понимать, что есть и ряд уникальных особенностей, в том числе эксклюзивная лексика.

Ключевые слова: Британский Английский язык; колонисты; лексические особенности; диалект; культивированный австралийский; амальгамы; американизмы; жаргонные слова.

XÜLASƏ**İNGİLİS DİLİNİN AVSTRALIYA VARIANTININ LEKSİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Məqalədə İngiltərənin hər yerindən, lakin əsasən Cənub-Şərq, xüsusən də Londondan gələn müxtəlif ləhcələrə məruz qalmış Avstraliya İngilis variantının mənşəyi haqqında danışılır. Erkən Avtraliya İngiliscəsi 19-cu əsr yazılı

mənbələrdən və koloniyada mövcud olan ləhcələrin qarışıqlığının tarixi nitq səs yazılarına əsaslanaraq variasiya şəklində ortaya çıxmışdır. Əsrin ikinci yarısı və 20-ci əsrdən başlayaraq Avstraliya İngilisi getdikcə daha çox bu ölkədə istifadə edilən İngilis dilinin standart forması olaraq qəbul edilir. Bundan əlavə məqalədə İngilis və Amerikan variantı ilə müqayisədə İngilis dilinin Avstraliya variantının xüsusiyyətlərini fərqləndirən bir çox leksik vahidlər sadalanır. Nəticədə, Avstraliya ingiliscəsi həm ingilis, həm də amerikan ingilis xüsusiyyətlərini birləşdirərək buna bənzər ikisinin birləşməsi nəticəsində yaranan bir variasiya hesab etmək olar. Bununla birlikdə, Avstraliya variantı özü-nəməxsus eksklüziv lüğət daxil olmaqla bir sıra unikal xüsusiyyətləri cəmləşdirən bir formadır.

Açar sözlər: Britaniya İngiliscəsi; kolonistlər; leksik xüsusiyyətlər; dialekt; kultivasiya olunmuş Avstraliya dialekti; amalgamlar; amerikanizmlər; jarqon sözlər.

ABSTRACT

LEXICAL FEATURES OF THE AUSTRALIAN VERSION OF THE ENGLISH LANGUAGE

The article deals with the origin of the Australian English variant, which was exposed to a wide range of different dialects from all over England, but mainly in the South-East, especially from London. Early Australian English, based on audio recordings of speech by people who were born in the 19th century, from written sources and from historical recordings of the dialect mix present in the colony. During the second half or 20th century, Australian English became more and more accepted as the standard form of English used in that country. The following lists the many lexical units distinguishing features of the Australian version of the English language in comparison with the British and American version. In conclusion, Australian English takes features of both British and American English, so it is sometimes considered a combination of the two. However, it is important to understand that there are a number of unique features, including exclusive vocabulary.

Key words: British English; colonists; lexical peculiarities; dialect; cultivated Australian; amalgams; Americanisms; slang words.

Считаясь одним из основных вариантов английского языка, австралийский английский является официальным языком Австралии, первоначально отклонившись от британского английского языка в 18 веке, после основания колонии Новый Южный Уэльс. Он был признан отличительным от британского английского языка в течение почти 200 лет и появился как европейские поселенцы из Австралийский английский можно

описать как новый диалект, который развился в результате контакта между людьми, говорившими на разных, взаимно понятных разновидностях английского языка. (5)

Очень ранняя форма австралийского английского языка была впервые произнесена детьми колонистов, родившихся в ранней колонии в Сиднее. Эта самая первая равная группа говорила подобным образом друг с другом, чтобы помочь связать равную группу и выразить их членство в группе. Это первое поколение детей создало новый диалект, который стал языком нации.

Дети в новой колонии были подвержены воздействию широкого спектра различных диалектов со всей Англии, но в основном на юго-востоке, особенно из Лондона. Они создали новый диалект из элементов, присутствующих в речи, которую они слышали вокруг них в ответ на их потребность выразить солидарность сверстником. Даже, когда прибыли новые поселенцы, этот новый диалект детей был достаточно силен, чтобы отразить влияние новых поколений. (1)

Из ранних письменных источников известно, что к 1830-м годам в колонии появился новый и особый диалект Великобритании, Ирландии и Германии, смешанные друг с другом.

Хотя мы не можем точно знать, как звучал ранний австралийский английский, мы можем сделать некоторые обоснованные предположения, основанные на аудиозаписях речи людей, которые родились в 19 веке, из письменных источников и из исторических записей диалектного микса, присутствующего в колонии. В конце 19-го и начале 20-го веков "прото" SAusE дифференцировался в континуум широты, основанный прежде всего на реализации дифтонгов. Акцент варьировался, начиная от самого местного типа (широкий австралийский) до более британского типа звучания (культивированный австралийский). Промежуточная категория, общий австралиец, была наиболее распространенным типом. (1)

Ораторы были отнесены к категориям широты в основном в соответствии с их произношением шести основных гласных. Это гласные звуки в словах "beat, boot, say, so, high, how".

За последние 40 лет австралийские англоговорящие постепенно продвинулись к центру этого континуума широты. Большинство молодых ораторов сегодня используют общий тип австралийского английского языка.

Отход от культурного типа, вероятно, связан со сдвигом в языковой принадлежности от британского внешнего стандарта к австралийскому внутреннему стандарту английского языка. В течение второй половины или 20-го века австралийский английский язык стал все более и более приниматься в качестве стандартной формы английского языка, исполь-

зუемого в этой стране. Это признание сопровождалось независимостью Австралии на мировом рынке. (6)

Вообще говоря, австралийский английский язык берет черты как Британского, так и американского английского, поэтому иногда считается комбинацией двух вариантов. Однако важно понимать, что есть и ряд уникальных особенностей, в том числе эксклюзивная лексика. Репутация австралийского английского языка как амальгамы британского и американского английского может быть понята более ясно, если вы посмотрите на его лексические особенности. Например, с точки зрения правописания австралийский английский больше всего напоминает британский английский. "U" сохраняется в таких словах, как "colour", а окончание "ise" используется вместо американизированного суффикса "ize" на таких словах, как "realize". (2)

Тем не менее, есть много исключений. Слово "запрашивать" (inquire) часто используется вместо "запрашивать" (enquire), что напоминает американский английский, в то время как слово "программа" (program) используется вместо британского английского "программа" ('programme'). Кроме того, хотя британское английское написание "labour" является наиболее распространенным, название Австралийской лейбористской партии имеет американизированное написание.

Как и в британском английском, австралийский английский имеет нерегулярное прошедшее время и причастия прошедшего времени глаголов, таких как "spell" и "smell", поэтому они становятся "spelt" и "smelt" соответственно. Однако, как и в случае с американским английским, австралийцы, скорее всего, скажут такие цифры, как 1100, как "одиннадцать сотен" (eleven hundred), а не "тысяча, сто" (one thousand, one hundred").

Что касается повседневной лексики, австралийский английский снова разделяет слова и фразы с британским и американским английским, но также имеет собственную терминологию.

Возможно, наиболее очевидными примерами австралийских слов, которые теперь распознаются в других вариантах языка, являются "outback", используемый для описания удаленного местоположения, и "barbie", используемый вместо существительного "barbecue". Примером австралийского выражения, между тем, было бы "doona", которое используется вместо слова "одеяло",

Как и в британском английском, австралийцы говорят "aluminium", а не "aluminum" и "mobile phone" вместо "cell phone". Австралийский английский также использует слова "anti-clockwise" вместо американского "counter-clockwise" и "petrol" вместо американского "gasoline". Крышка на передней части автомобиля называется "bonnet", а не "hood", в то

время как австралиец, как правило, говорят "holiday" вместо "vacation". (2)

Тем не менее, австралийский английский словарь отличается от британского английского во многих отношениях, и австралийцы иногда используют американские английские слова вместо этого. Например, австралийцы обычно говорят "soccer" вместо "football" и "overalls" вместо "dungarees". "Грузовик" называется "a truck" и слово "pants" используется вместо "trousers" в значении "брюки".

Кроме того, есть некоторые фразы, которые распространены как в британском, так и в американском английском, но которые очень редко встречаются в австралийском английском, если они вообще используются. К ним относятся слово "за границей", где австралиец обычно говорит "overseas", и "деревня"(village), поскольку даже небольшие поселения в Австралии обычно называются "городами"(towns).

Имея дело с собирательными существительными, австралийский английский имеет больше общего с американской версией языка. Например, и австралийцы, и американцы сказали бы "футбольная команда забила гол" (the football team has scored a goal), тогда как на британском английском языке они сказали бы "футбольная команда забила гол" (the football team have scored a goal). (6)

Интересно, что названия рек следуют либо американским, либо британским конвенциям, в зависимости от того, в какой стране вы находитесь. Для большей части Австралии используется американская конвенция об именах, поэтому слово "река" появляется последним, как с рекой Гудзон или рекой Миссисипи. В качестве примера можно привести австралийскую реку Дарлинг.

Тем не менее, в Южной Австралии используется британская система именования, причем слово "река" появляется первым, как и река Темза. Поэтому река, упомянутая выше, будет называться рекой Дарлинг.

Последнее, но не менее важно усвоить несколько жаргонных слов, которые широко используются в Австралии. Ниже перечислено пятнадцать наиболее распространенных жаргонных слов и фраз, а также краткое описание того, что они означают, или как они используются в разговоре:

1. Amber – Beer or lager.
2. Aussie – An Australian person
3. Drongo – используются вместо таких слов 'idiot' or 'moron'.
4. Fair Dinkum – True, or genuine.
5. Gander – To have a look at something.
6. G'Day – буквально означает 'good day' но используется в качестве общего приветствия.
7. Give It A Burl – Give it a try, or have a go.

8. Hooroo – Goodbye.
9. Oldies – Parents.
10. Pom/Pommie – A British person.
11. Reckon – используется похоже на ‘absolutely’.
12. Ripper – похож на такие слова, как ‘great’, ‘fantastic’ and ‘awesome’.
13. She’s Apple – It is fine / It will be okay.
14. Tucker – используется для описания пищи любого типа.
15. Yabber – Talk, or chat. (7)

В заключении можно сделать выводы следующие об Австралийском варианте английского языка: ранний австралийский английский, основанный на аудиозаписях речи людей, которые родились в 19 веке, из письменных источников и из исторических записей диалектного микса, присутствующего в колонии. Акцент варьировался, начиная от самого местного типа (широкий австралийский) до более британского типа звучания (культивированный австралийский); в течение второй половины или 20-го века австралийский английский язык стал все более и более приниматься в качестве стандартной формы английского языка, используемого в этой стране. Австралийский английский язык берет черты как Британского, так и американского английского, поэтому иногда считается комбинацией двух вариантов. Однако важно понимать, что есть и ряд уникальных особенностей, в том числе эксклюзивная лексика. Репутация австралийского английского языка как амальгамы британского и американского английского может быть понята более ясно, если посмотреть на его лексические особенности.

Литература:

1. Кокс Ф. и Палеторп С. (2007). Иллюстрация IPA: австралийский английский язык. Журнал Международной фонетической Ассоциации, 37, 341-350.
2. Кокс Ф. (1999). Изменение гласных в австралийском английском языке. *Phonetica*, 56, 1-27.
3. Кокс Ф. и Палеторп (2008). Разворот короткого переднего гласного повышения в австралийском английском языке. *Материалы Interspeech 2008*, 22-26 сентября 2008, 342-345.
4. Лейтнер Г. (2004) Много голосов Австралии: австралийский английский - национальный язык. Берлин: Мутон де Грюйтер.
5. Мур, Б. (2008). Говоря на нашем языке: история австралийского английского. Южный Мельбурн: издательство Оксфордского университета

6. Фриц, С. В. (2007). От английского языка в Австралии до австралийского английского 1788-1900. Frankfurt: Peter Lang.
7. lingoda.com/en/a-guide-to-australian-english

Resources:

1. Cox, F. (1999). Vowel Change in Australian English. *Phonetica*, 56, 1-27.
2. Cox, F., & Palethorpe, S. (2007). An illustration of the IPA: Australian English. *Journal of the International Phonetic Association*, 37, 341-350.
3. Cox, F., & Palethorpe, S. (2008). Reversal of short front vowel raising in Australian English. *Proceedings of Interspeech 2008*, 22-26 September 2008, Brisbane, 342-345.
4. Fritz, C. W. A. (2007). *From English in Australia to Australian English 1788-1900*. Frankfurt: Peter Lang.
5. Leitner, G. (2004). *Australia's many voices: Australian English - The national language*. Berlin: Mouton de Gruyter.
6. Moore, B. (2008). *Speaking our language: The story of Australian English*. South Melbourne: Oxford University Press
7. lingoda.com/en/a-guide-to-australian-english

UOT 81

BILINGUALISM**Fidan Sabir ABIYEVA***Western Caspian University*
*fidan.abiyeva24@gmail.com***ABSTRACT**

This article deals with the acquisition of the second language. It provides a comprehensive explanation of the types of Bilingualism and tries to give answers to some important questions about language learning. It clarifies the difference between acquisition and learning the language and attempts to show the advantages and disadvantages of being able to speak more than one language. Besides, the factors that influence person's learning and acquisition and their role in language and communication are spoken about. Special attention was given to compact, coordinated, dominant and balanced bilinguals. The article is intended to anybody who wants to get knowledge about the second language acquisition and learning, Bilingualism

Keywords: Bilingualism, learning, acquisition

XÜLASƏ**İKİ DİLLİLİK (BİLİNGVİZM)**

Mövcud məqalə ikinci dilin mənimsənməsindən bəhs edir. Məqalədə Bilinqvizmin növləri barədə ətraflı izahat verilmiş, bununla yanaşı dil öyrənmə prosesi ilə əlaqəli vacib suallara cavab verilməyə cəhd edilmişdir. Məqalə həmçinin dilin mənimsənməsi və dilin öyrənməsi arasındakı fərqi aydınlaşdıraraq bilinqvizmin, iki dildə danışma bacarığına malik olmağın müsbət və mənfi tərəflərini göstərməyə cəhd etmişdir. Məqalədə həmçinin insanın dil öyrənmə və dil mənimsənmə prosesinə təsir edən ünsürlər, onların dil və ünsiyyətdə rolu haqqında danışılmışdır. Erkən, gec, dominant və balanslaşdırılmış növlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Mövcud məqalə ikinci dilin mənimsənməsi və öyrənməsi, Bilinqvizm (iki dillilik) ilə bağlı məlumat əldə etmək istəyən istənilən şəxs üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: Bilinqvizm, öyrənmə, mənimsənmə.

РЕЗЮМЕ**БИЛИНГВИЗМ**

Эта статья посвящена приобретению второго языка. В статье дается исчерпывающее объяснение типов двуязычия, и она пытается дать ответы на некоторые важные вопросы об изучении языка. Статья проясняет разницу между приобретением и изучением языка и пытается показать преимущества и недостатки способности говорить более чем на одном языке. Кроме того, упоминаются факторы, которые влияют на обучение и усвоение человека и их роль в языке и общении. Особое внимание было уделено компактным, скоординированным, доминирующим и сбалансированным двуязычием. Данная статья предназначена для всех, кто хочет получить знания о овладении и изучении второго языка, двуязычии.

Ключевые слова: Билингвизм, освоение языка, изучение языка.

At first sight the concept of bilingualism seems to have no problematic side and if we hear this word, the first thing that comes to our mind is being able to speak two languages, having the ability to use two languages in everyday life and if a person says he is bilingual, we immediately think that he can speak two languages with fluency and that person has the native-like control over both languages. Bilingualism can generally be understood as multilingualism and the factors that have impact on it can be individual and society related. Bilingualism can be acquired early in childhood if the adults that surround the kid are bilinguals themselves and speak more than one language. Besides, a person can acquire the second language outside the family, in schools or throughout their life. Bilingualism tries to investigate the process of using two languages and tries to answer the questions about the situation when interpersonal communicative processes involve the use of two languages. Cognitive approaches try to answer the questions like: What happens when we use two languages, what is the impact of the use of two languages on our memory and cognitive development or what are the differences between monolinguals and bilinguals, what are the similarities between monolinguals and bilinguals, can bilingual development affect the person or does it have any advantages, if yes, what are they, or if it has disadvantages, what are they, what kind of disadvantages does it have to the person that uses two languages and how does bilingualism affect us.

It is not a secret that today, most of the people around the world are bilingual and even multilingual speaking more than two languages and the number of monolinguals decreases in comparison with bilinguals as the number of bilinguals are getting more. What is bilingualism? Bilingualism refers to the concept of being able to use two languages with fluency or nearly equal fluency.

cy. If to simplify this sentence, bilingualism is just the ability to communicate. There is a Czech proverb about languages: You live a new life for every new language you speak. If you know only one language, you live only once. Tomas Garrigue`s words are also popular around people who have love for languages: “The more languages you know, the more you are human”. But what do these words mean? What is there behind all these proverbs, sayings, thoughts about language? Do the people who know more than one language behave in a different way? If yes, what are the differences? Do bilinguals feel like different people while speaking different languages?

It is generally accepted that the left side of the brain is mostly responsible for language producing and all language processes. From Neurolinguistic point of view we can say that Broca`s area and Wernicke`s area work together and help each other to produce speech and any damage to these parts of the brain can result in aphasia which is a language disorder. Besides, it is not a secret that dominance of the left hemisphere is strong in people who are right-handed. The connection between brain and bilingualism is the interest in whether the two languages are located in brain in the same place or not. Different scientific researches were done to give comprehensive answer to this question. But yet it is not exactly known and still there are unanswered questions around brain and bilingualism. “Since there is probably one extended system for the neural processing of two languages, the bilingual brain does not suffer an extra neurological burden compared to the monolingual brain” [3, p.74]

Why do we need language? The simple answer to all these questions is that we need language for communication. We use language to express ourselves, to communicate our feelings, to understand others and the world that surrounds us. Millions of people around the world use a different language from their own native language inside or outside their houses, and it has become almost a tendency for most of the parents to raise their children as bilinguals. To have the ability to communicate using more languages is of course, good but it has also some disadvantages. We can often meet people who switch between languages while speaking so often that it becomes difficult for the listener to understand that person, to follow his speech. This situation can confuse the listener and can make bilingual`s speech confusing and not understandable, especially in cases when the listener himself is monolingual and speaks only one language and speaks only one of the languages that the speaker uses. But we cannot come to conclusion that bilingualism has only disadvantages and it doesn`t have any advantages.

The ability to speak and to understand two or more languages can bring a lot of advantages to people. First of all, it is believed that bilinguals have better attention than monolinguals. Besides, the people being able to speak more languages can become familiar with the different cultures around the

world, also can have access to any kind of information, to different books, articles in original, written in different languages. What is more, the person with two languages has more opportunity to get the job he applied for than the person who is monolingual and uses only one language.

People can become bilingual ones at any age but it is believed that acquisition becomes easier at the early stage of human life. As it is written above a person can have the ability to use two languages at any age but if he learns it as an adult, it will require more effort to acquire it and to get good results. “Many linguistic and psycholinguistic studies have distinguished between various types of bilingualism. Compact, coordinated or subordinated bilingualism; early or late bilingualism; or adult learning of a second language; balanced bilingualism or dominant bilingualism” [1, p. 103]. If we mentioned about the types of bilingualism, it is time to look them through and give comprehensive explanation of the types of bilingualism.

The first type of bilingualism is being compact bilingual. Compact bilinguals are the ones who acquired the second the language before the age of 6. They did it being unaware of what they were doing. They didn't learn the language consciously, the surroundings, parents had the ability to use two languages and it was natural for them to acquire the second language. The speech of compact bilingual is indistinguishable from native speakers. The reason is thought to be the way he acquired the language.

The second type of bilingualism is coordinated bilingualism. Coordinate bilinguals acquire the second language before adolescence. People before the adolescence can acquire the second language outside or inside their houses, within or without the family. They do not learn or acquire the second language from birth together with their first language but learn in separate forms and they do not use the second language in their everyday life. Compact bilinguals are those who can be considered early bilinguals who acquired the second language from birth and they use the first and second language in their everyday life. But coordinated bilinguals can be considered late bilinguals who learn the second language late in their life and do not use the second language on their everyday basis.

There is also another type of bilingualism which is called dominant bilingualism. Name itself clarifies the type and it gives us definition of the type. Dominant bilingualism refers to the people who know two languages but they are not proficient in both languages in the same way. In the case of dominant bilingualism one language is more proficient than the other one and it is in more dominant position.

Balanced bilingualism describes a person or refers to the person who knows both languages in the same way but it does not indicate that person to be as proficient as the native speaker. Balanced bilingual knows both of the languages almost in the equal level and it doesn't necessarily mean he is able

to pass native speakers. In the beginning of the article we talked about the factors that influence people to learn or to acquire a different language from their native one. It indicates to the fact that people usually speak two languages because of the people around them, because of the society that surround them.

Conclusion

This article is intended to anyone who wants to get information about bilingualism and its types. We attempted to give clear explanation of the types of bilingualism and the advantages and disadvantages of being bilingual. As people are different their ways of learning or acquiring the language also differ from one-another. Besides, social factors also have impact on people and the way they learn the languages. The countries with more modern view make it possible for the population living there to have opportunities to learn a different language from a native one. Subconscious acquisition and conscious learning make sense in the bilingualism. “The American linguist Stephan Krashen claimed that language which we acquire subconsciously (especially when it is anxiety free) is language we can easily use in spontaneous conversation because it is instantly available when we need it. Language that is learnt, on the other hand, where “learnt” means taught and studied as grammar and vocabulary, is not available for spontaneous use in this way”. [2, p.50]

Resources:

1. Franco Fabbro. *The Neurolinguistics of Bilingualism*.
2. Jeremy Harmer. *The practice of English Language Teaching*
3. Renen Appel, Pieter Muysken. *Language contact and bilingualism*, 2005
4. D. Poepl. *Towards a new functional anatomy of language Cognition*, 2004
5. Juebin Huang, MD, PhD. *Memory Impairment and Neurodegenerative*. University of Mississippi
6. Kathryn Kohnert. *Cognitive and cognate –based treatments for bilingual aphasia: A case study*. *Brain and Language*, 2004
7. Josiane F Harmers, Michel Blanc, Michel Ha Blanc. *Bilinguality and Bilingualism*, 2004

UOT 81

**ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ В РОМАНЕ КУРБАНА САИДА
«АЛИ И НИНО»****Натаван Абдулла кызы КАМИЛОВА**

*Преподаватель кафедры «Английская филология и перевод»
Западно – Каспийского Университета
kamilova.natavan@mail.ru*

РЕЗЮМЕ

В статье исследован роман К.Саида с точки зрения использования языковых средств и выявления их функциональных особенностей. Выявлено, что в романе «Али и Нино» наиболее часто встречающимся средством выразительности являются эпитеты. На втором месте по количеству употребления находятся метафоры. На третьем месте фразеология; также обосновано употребление данного средства выразительности в произведениях.

Ключевые слова: изобразительно-выразительные средств, эпитеты, метафоры, фразеология, стилистические фигуры.

XÜLASƏ**“QURBAN SƏİDİN “ƏLİ VƏ NİNO” ROMANINDA DİL
VASİTƏLƏRİ**

Məqalədə Q.Səidin romanı dil vasitələrindən istifadə və onların funksional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından araşdırılır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, "Əli və Nino" romanında ən çox rast gəlinən ifadə vasitələri epitetlərdir. İstifadə baxımından ikinci yerdə metafora, üçüncü yerdə frazeologiya dayanır. Əsərlərdə bu ifadə vasitələrindən yerində istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: vizual və ifadəli vasitələr, epitetlər, metafora, frazeologiya, stilistik rəqəmlər.

ABSTRACT**LINGUISTIC FEATURES OF THE NOVEL "ALİ AND NİNO"**

This paper studied the novel G.Said in the use of linguistic resources and identify their functional characteristics. Revealed that in the novel «Ali

and Nino» occurring most expressive means are epithets. The second highest number of use metaphor. In third place phraseology, also justified the use of the means of expression in the works.

Keywords: figurative and expressive means, epithets, metaphors, phraseology, stylistic figures.

Кавказ – один из прекрасных уголков земного шара, всегда был и остается краем, который манил к себе не только писателей и путешественников, но и политиков. Кавказ, как его еще и называли «теплой Сибирью», привлекал своей экзотической культурой и традициями. Сказочный, таинственный и загадочный, самобытный и богатый Кавказ всегда манил и привлекал многих путешественников, ученых и писателей. Экзотическая и удивительно прекрасная природа Кавказа, обычаи и характер кавказского народа составляют основную сюжетную линию произведений многих русских писателей: А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, Л. Н. Толстого, С. Есенина, А. Ахматовой, Б. Пастернака и многих других.

Не учитывая вольнолюбивый и гордый дух кавказцев, упорно направляя свои усилия на захват земель, еще в начале XX века Российская империя начала военные события. Захватническая политика Российской державы вызвала волну протеста и стала началом борьбы кавказцев за свое освобождение.

Тема русско-кавказской войны становится одной из главной темой, которая исследуется и анализируется не только в русской, но и в национальных литературах. Роман «Али и Нино», исследуемый нами, был написан писателем-эмигрантом М.Асад беком, взявшим себе псевдоним Курбан Саид и издан в 1935–ом году в Вене на немецком языке и переведен на 33 языка.

Это роман об экзотической восточной стране и запретной страсти, о грандиозных исторических событиях, происходящих в начале XX века. В центре романа, с одной стороны, любовь молодого хана Али Ширваншира-мусульманина строгих правил и грузинской княжны Нино Кипиани - свободолюбивой и европеизированной христианки.

С другой стороны- начало XX века - Баку накануне большевистской революции. Нефтяной бум, война, революция, борьба Азербайджана за независимость.

Роман двух влюбленных – это роман о противостоянии мусульманской и христианской, европейской и азиатской культур на примере отдельно взятой пары. Это трогательная романтическая история, действие которой разворачивается на фоне драматических событий первой четверти прошлого века. Как нам известно, восточные истории о любви имеют печальный конец, но мы их любим за неповторимый колорит, самобытность, интересное описание жизни, культуры и обычаев. События,

изображенные в романе и передаваемые от лица его героя Али хана, охватывают значительные моменты истории Закавказья и Азербайджана: революцию и первую мировую войну, образование Азербайджанской Демократической Республики и ее падение, захват большевиками Гянджи и Баку.

Особенности романа дают возможность говорить об исключительно экспрессивном характере его стилистики и поэтики в целом. Написанный лаконичным языком, так сказать «емким слогом», в котором остается место для «соучастия», текст романа полон неожиданных коллизий, действие в нем порой неожиданно и стремительно меняется, так же как «декорации» и «место» действия, причем они зрелищны и многообразны: это и особняки аристократов, площади и улицы городов, волны Каспия, схватки, погони, балльные сцены, окопы и классы гимназии.

Язык романа «Али и Нино» необычайно богат и разнообразен. Автор в языковом материале романа прежде всего стремится к естественности языка и форм. Художественная речь писателя отражает сложный, глубинный анализ изображаемой жизни. Писатель стремился показать читателю не результат своих наблюдений, а сам поиск истины. Читая роман, мы видим, как автору важно показать путь героя, борьбу в его душе, умело отражая «диалектику его души».

Среди языковых средств в романе автор широко использует: эпитеты, сравнения, метафоры, пословицы и поговорки, фразеологизмы, антитеза, тюркизмы, грузинская лексика, гиперболы, лексический повтор, аллитерация, с помощью которых вскрывает естественную сущность явления. ЭПИТЕТЫ: «Небо низвергало на нас потоки пламени (с.16); врата печали, открывающие путь к небесам (с. 228); море факелов (с. 229); стройные тела кипарисов (с.197); шелудивая собака (163); желтые лица дынь (145); надменные и суровые словно древние боги, скалы бросали тень на эту иссохшую землю (с. 194); голубым туманом (с. 129); магический лев (с.17); маслянистые черные глаза (с.111); золотые кокарды (с.12); целебный взгляд (с.17); ясный и византийский взгляд (с. 27); жадные глотки (с. 61); греховный концерт (с. 142). СРАВНЕНИЯ: «портрет напоминает византийские иконы (с.27); люблю гудящую тьму ночи (с. 26); подобно вырвавшимся на волю арестантам, бросились вниз по лестнице (с. 31); внух дяди с лицом, напоминающим высохшую кожу ящерицы (с. 37); твой стан, как персидская сабля (с. 43); твои губы – пылающий рубин (с. 42); красавица моя, как мышь, крадешься ночью в соседний дом (с. 42); ножки у нее были маленькие, как у куколки (с. 45); хищной птицей крутил, Ильяс соколом преследовал стремительно (с.45); будто сплетенного из бесчисленного количества нитей и напоминающего девичью косу (с. 46); степь проста, как удар мечом. Лес же- это запутанный гордиев узел (с.56); дом напоминает муравейник. Небо неподвижно

висело над городом. Легкие облачка издали глядели на землю безучастными свидетелями (с. 67); лысины в зале сверкают, как звезды на ночном небосклоне. Яркие цветы делали коврик похожим на небольшую лужайку, которую можно свернуть и захватить с собой в путешествие (с. 76); неподвижная, будто лицо покойника, луна (с.143); город накануне сражения казался строгим, хмурым (с. 182); старинный минарет был похож на токую красивую чинару; Персия напоминает протянутую за милостыней руку старого нищего; Персия жила, подобно улитке, укрывшись в раковине своего благоденствия (с. 221); виноград созрел как глаза буйволов (с. 258); из темноты выполз похожий на зловещее чудовище поезд (с. 263); члены комиссии напоминали диковинных зверей (с. 28) и т.д.

МЕТАФОРЫ: «Звериная тоска (с. 76); Губернаторский сад был очень большим, Дорожки там покрыты асфальтом, по краям их печально склоняют ивы. (с. 33); стоящему на пороге взрослой жизни (с. 33) и т.д.

ПОСЛОВИЦЫ и ПОГОВОРКИ: «У женщины ума, как у курицы перья (с.17); Прежде, чем поручить верблюда покровительству Аллаха, покрепче привяжи его ограде (с. 28); Славная смерть лучше бесславной жизни (с. 78); у палки два конца оба одинаковые (с. 92); узнаешь почем фунт лиха (с. 103); словно гора свалилась с плеч (с. 94); око за око, зуб за зуб (с. 25); В голове у них пусто, как в животе голодного осла (с. 94); море и берег, как мужа и жену, объединяет борьба противоположностей (с. 112); не веруй в мертвые камни (с. 130); если гость даже отрежет голову твоему сыну и явится с ней в твой дом, ты должен принять его, накормить и почитать, как гостя (с. 109); Аллах как видишь, приходит на помощь своим смиренным рабам (с. 35) и т.д.»

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ: «битых два часа (с. 13); божьей карой (с. 28); стоит ли испытывать судьбу (с. 30); стуча зубами от страха (с. 39); глаза директора вот-вот выскочат из орбит (с. 41); осаждать бастионы западной науки (с. 54); потеряла голову (с. 68); крови будут литься реками (с. 70); ни единый мускул не дрогнул (с. 19); угрызения совести (с. 13); мир не рухнул бы (с. 21); суций пустяк (с. 21); закрывать глаза на все (с. 29); судьбу не обмануть, но если и суждено случиться несчастью, то никаким благодеянием его не отвести (с. 38); усиливаются жажды овладеть западные науки (с. 42); пробавляешься обедками с нашего стола (с. 44) и т.д.»

Гипербола: «Кони одним могучим прыжком перелетели через годы (с. 87); дома становятся все ближе и постепенно заслоняли собой и небо, и горы, и город, и царя, и вообще весь мир (с. 34); свинцово-зеленые волны лизали гранитные берега (с. 59); в океане камня (с. 17); суденышко, прекраснейший, вкуснейший и т.д.»

Хочется сказать несколько слов о переводе. Роман «Али и Нино» - это роман переведенный с немецкого на азербайджанский (это перевод с

перевода). Надо отдать должное переводчику Мирзе Гусейнзаде, который оказался прекрасным специалистом не только по точной лингвистической трансляции, но и замечательным мастером слова, сохранивший при переводе особенности оригинала, авторскую манеру, специфику писательского словаря, богатство авторского слова, его стиль, эмоциональность, отпечатки времени культуры. В русской художественной литературе множество интересного примера искусного применения словообразования для выражения разнообразного оттенка и эмоциональной окраски слов. Использование выразительных возможностей русского словообразования в романе было обусловлено и особенностью стиля автора, и конкретными художественными задачами. А.Н.Толстой писал: «отбирать точные, меткие, отвечающие смыслу определенного понятия слова – вот задача истинного писателя» (А.Н.Толстой. Полное собрание сочинений. М., 1989, с.92). Мы знаем, что системы русского склонения, спряжения отличаются редким многообразием и удивительной гибкостью. Неограниченным возможностям варьирования обладает.

Глагольная форма. Ее секрет в том, что в речи одна часть глагольной формы может употребляться вместо другой. Например, при описании прошлых событий глаголы настоящего времени заменяют формы прошедшего времени: «Идет вся та же война, те же генералы одерживают победы или терпят поражения. Вот мы идем на рассвете, встает и веет ветер» (с. 92). Благодаря этому событиям, о которых повествует автор, словно приближаются к читателю, предстают передним крупным планом: картина разворачивается как бы у нас на глазах. «Глагол – самая огнепышущая, самая живая часть речи, в глаголе струится самая алая, самая свежая, артериальная кровь языка. Ведь назначение глагола – выражать само действие (А.Югов. «Думы о русском слове.» М., 1972, с. 89). Русскому глаголу свойственна как бы «надвременность», когда для обозначения настоящего времени одного и того же настоящего времени применяется и будущее, и прошедшее и настоящее: «Он любит Нино, но иногда она приводит его в замешательство, изумляет, повергает в сомнения. Ей доставляет удовольствие, когда на улице на нее заглядывается посторонний мужчина. В то время как восточную женщину это рассердило бы» (141). Обращение писателя к инфинитивным предложениям и употребление глаголов совершенного вида тоже придает повествованию непринужденно – разговорный стиль: «Ну, куда тебе водиться с женой да нянчиться с ребятишками» (с. 78). Благозвучность романа, применение аллитерации, «инструментовка согласных» и «гармония гласных» еще более усиливает эмоционально-экспрессивную окраску: «Гости изобразили на лицах полнейший ужас, Какой-то священнослужитель со ввалившимися щеками, в широкой эмме тихим, усталым голосом обронил; он обнимал европейскую женщину, ее длинные пушистые ресни-

цы щекотали его щеки; он природнял голову, любуясь мягкими чертами лица, полураскрытыми губками, влажными, сверкающими из-под полупущенных век глазами» (с. 97). Насыщенное использование выразительных средств, стремление к точной выразительности и реалистичному наполнению изображаемого явления полностью отразили достоинство романа «Али и Нино». Исследование нами лексических, морфологических и синтаксических особенностей этого романа дает возможность говорить об исключительно экспрессивном характере его поэтики и стилистики в целом. Ясность, точность и выразительность фразы, полученные в результате огромной работы, искренность и правдивость тона, богатство лексики и конкретность изложения - вот основные свойства и достоинства языка романа «Али и Нино».

Литература:

1. С.И.Ожегов «Лексикография. Культура речи», М., 1974
2. Курбан Саид «Али и Нино», издательский дом «Кавказ», 2016.
3. К. Яковлев «О тайнах русского слова», В.-Волжское кн. изд-во, Ярославль, 1999.
4. А. Югов «Думы о русском слове». Изд-во «Современник», М., 2002
5. В. Виноградов «О языке художественной литературы», М., 1959
6. А. Югов «Судьбы родного слова». М., 1992
7. Трудности словоупотребления и вариативность норм литературного языка. М., 1999

UOT 81

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАНЦУЗСКИХ
СЛОГАНОВ В РЕКЛАМЕ ПАРФЮМЕРНО-КОСМЕТИЧЕСКОЙ
ПРОДУКЦИИ****Мялейкя Чингиз кызы АГАЗАДЕ***Диссертант Азербайджанского Государственного
Университета Языков**maleyka91@gmail.com***РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена лингвистическим способам выражения французских слоганов. Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что слоган является заголовком определенного рекламного сообщения, служит для того, чтобы привлекать внимание целевой аудитории, а также подчеркивает преимущества товара или фирмы. В рекламных слоганах парфюмерно-косметической продукции используются такие лингвистические приемы, как повелительное наклонение и начальная форма глагола, а также такие стилистические приемы, как эллипсис, повторы, риторические вопросы. В рекламных слоганах, ориентированных на женскую целевую аудиторию, в отличие от слоганов, ориентированных на мужскую целевую аудиторию, больше используются метафоры, сравнения и эпитеты.

Ключевые слова: рекламные тексты, слоган, целевая аудитория, лингвистика

XÜLASƏ**ƏTRİYYAT VƏ KOSMETİK MƏHSULLARIN REKLAM
MƏTNLƏRİNDƏ FRANSIZ SLOQANLARIN LİŇQVİSTİK TƏHLİLİ**

Məqalə fransız reklam sloqanların linqvistik ifadə vasitələrinin təhlilinə həsr edilmişdir. Aparılan tədqiqata əsasən, nəticə çıxarıla bilər ki, sloqan müəyyən bir reklam mesajının başlığı olduğunu, müəyyən bir hədəf auditoriyanın diqqətini cəkdliyini və bir məhsul və ya şirkətin üstünlüklərini vurğulamağımıza imkan verən qısa reklam mətnidir. Kosmetika və ətriyyat sahəsinə aid olan

reklam sloqanlarında fellərin əmr və məsdər forması kimi linqvistik, təkrarlama, ellipsis, sorğu cümlələri kimi stilistik üsullardan istifadə olunur. Qadın kosmetik məhsulları üçün reklam sloqanlarını tərtib edənlər, kişi hədəf auditoriyasına yönəlmiş sloqanlarından fərqli olaraq daha çox epitetlərdən, metaforalardan, müqayisələrdən istifadə etdiklərindən nəticə çıxarıldı.

Açar sözlər: reklam mətnləri, sloqan, hədəf auditoriyası, dilçilik

ABSTRACT

LINGUISTIC ANALYSIS OF FRENCH SLOGANS IN THE ADVERTISING OF PERFUMES AND COSMETICS

The article analyzes slogans in French advertising texts. The analysis allows us to conclude that the slogan is the heading of a specific advertising message, it attracts attention of a specific target audience and highlights the benefits of a product or a company. Advertising slogans related to the field of cosmetics and perfumery often include such linguistic techniques as the use of verbs in non-personal and imperative mood, include a lot of stylistic techniques such as repetition, ellipsis, interrogative sentences and contrasts. It was also concluded that the compilers of advertising slogans for women's cosmetic products use a lot of epithets, metaphors, comparisons, interjections, in contrast to those intended for male target audience, which are more restrained and strict in text.

Keywords: advertising texts, slogan, target audience, linguistics

В настоящее время реклама прочно вошла в повседневную жизнь и является отражением жизни социума. Слово “реклама” происходит от латинского слова “reclamare” – “выкрикивать” и обозначает информацию о товарах, услугах для оповещения, привлечения потребителей, зрителей и создания спроса на эти товары или услуги. [5, с.33]

Исследование того, как рекламные тексты способны убеждать человека, проводится многими дисциплинами, такими как лингвистика, психология, социология.

Выбор лингвистических средств в рекламе связан с попытками использовать язык с целью достижения намерений говорящего. Для этого наряду с визуальными средствами используются разнообразные стилистические и морфологические приемы.

Для достижения коммерческих целей и продвижения рекламируемого объекта на рынке реклама оказывает коммуникативное воздействие на целевую аудиторию: она актуализирует и удерживает объект в сознании адресатов, расширяет и углубляет знания о нем, улучшает мнение адресатов о рекламируемом объекте, убеждает в его преимуществах,

формирует и поддерживает заинтересованность в нем, сообщает о реальных или символических выгодах для адресатов и тем самым создает предрасположенность к выбору данного объекта [3, с.10].

Инструментом, с помощью которого производители заявляют в рекламе об уникальности и оригинальности продукта является слоган.

Считается, что понятие «слоган» (slaugh-ghairm) произошло от галльского языка (в переводе обозначает «боевой клич»). Первоначальное значение слова «боевой клич» в полной мере определяет функцию слогана: привлечь потенциальных потребителей. [6, p.2145]

Слоган не используется в каждой рекламе. Слоган отражает сущность, философию фирмы, ее корпоративную политику в различных областях. Данная фирма или компания может производить десятки, сотни или тысячи различных товаров. Создавать новый слоган для каждого нового товара/услуги неэффективно и неестественно, так как рекламный заголовок может отразить специфику рекламы конкретного товара или услуги. Основные требования к слогану - быть кратким, запоминаемым, постоянным, содержать название торговой марки и легко переводиться на другие языки. [1, с.3]

Высшее проявление художественной ценности слогана - его способность запоминаться как удачная фраза и, в идеальном варианте, войти в повседневную речь, как это случается с удачными высказываниями. [2, с.41]

Как правило, слоган располагается в конце рекламного сообщения. Такое расположение слогана не случайно. Оно обусловлено резюмирующей функцией слогана. Он подводит итог всему сказанному в рекламе.

На основании проведенного практического анализа рекламных текстов, мы выделили следующие особенности слоганов:

- Слоганы всегда очень лаконичны, легко запоминаемы и состоят из 4-10 слов: *“Parce que vous le valez bien” (L’Oréal)* («Ведь вы этого достойны»); *“Se réinventer chaque jour” (Yves Rocher)* («Каждый день открывать себя заново»), т.е. формальная организация рекламного слогана имеет тенденцию к сжатию конструкций, к более компактному изложению рекламного сообщения.

- убедительность в слоганах преобладает над информативностью: *“Tout dire sans un mot” (Lancôme)* («Сказать все без слов»), *“C’est prouvé. Clairins rend la vie plus belle” (Clairins)* («Это доказано. Clarins делает кожу красивее»).

- обладают аттрактивностью и заинтригованностью текста, необходимыми для того, чтобы завладеть вниманием потребителя и склонить его к приобретению данного товара: *“Quelque chose en moi d’éternel” (Givenchy, parfum Organza)* («Что-то вечное во мне»).

Лингвистические особенности слоганов заключаются в:

1. Использование глаголов в побудительном наклонении. Таким образом текст стилизуется под спонтанную разговорную речь и создает атмосферу доверительного общения с потребителем: "*Soyez totalement prêt pour la vie*" (*Colgate*) («*Будьте полностью готовы к жизни*»);

2. Иногда для большей убедительности и солидности прибегают к использованию инфинитива глагола: "*Nourrir et revitaliser les cheveux secs et très secs*" (*Karité, shampoing*) («*Питание и оживление сухих и очень сухих волос*»); *L'Occitane* «*Art de vivre*» («*Искусство жить*»).

3. Использование безглагольных предложений: *Sea-spray de Yardley, une eau de toilette pas comme les autres*. («*Туалетная вода «Sea-spray de Yardley», не такая как остальные*»).

4. Использование стилистических средств, таких как **повтор** ("*De plus en plus forts, de plus en plus longs*" (*Garnier, shampoing*), («*Все сильнее и сильнее, все длиннее и длиннее*»)), **противопоставление** "*Oui à l'été, non au vieillissement de ta peau!*" (*L'Oréal, lait soin protection avancée*), («*Да – лету, нет – старению кожи*»)), **вопросительные предложения** "*Ma beauté? – C'est le teint! – Mon teint? – Célestins!*" (*Vichy Célestins, eau minérale*) («*Моя красота? – Это цвет лица! – Мой цвет лица? – Célestins!*»)); **эллипсис**: «*5 problèmes – une solution*» (*Elsève*) («*5 проблем – одно решение*»)); **фонетический каламбур** (игра созвучий) («*Dior. J'adore*»).

Сильное воздействие будет в том случае, если реклама сумеет создать стимул у потенциального покупателя пойти и совершить покупку. С этой целью в рекламных слоганах используются словосочетания типа «*en 3 secondes*» («*за 3 секунды*»), «*en un seul geste*» («*одним жестом*»), «*dès la goutte*» («*с первой капли*»): «*Une belle peau en 3 secondes*» (*Clinique*) («*красивая кожа за 3 секунды*»), «*Une peau neuve dès la goutte*» (*Vichy*) («*эффект обновленной кожи с 1-й капли*»).

Очень часто название фирмы, которая представляет продукт, является составной частью слогана и стоит в самом начале для того, чтобы привлечь внимание покупателя, ориентируя его на ассоциации с уже известными приобретенными ранее товарами данной фирмы:

«*Eau de Cologne Hermès. Le plaisir après le plaisir*», («*Одеколон «Hermès». Наслаждение за наслаждением*»); «*Trussardi Skin. Le nouveau parfum féminin*» («*Trussardi Skin. Новый женский парфюм*»).

Во французских слоганах все чаще ставится акцент на состав продукта, который оценивается как натуральный, безопасный для здоровья. Например:

Clinique «*Soumis à des tests d'allergie et formulés 100 % sans parfum*». («*Проверено на аллергию. 100% без отдушек*»).

Yves Rocher «*Créateur de la Cosmétique Végétale*» («*Создатель растительной косметики*»).

Нельзя не отметить и гендерный фактор в рекламных слоганах. Составители рекламных текстов умело используют особенности женской и мужской психологии и речи для привлечения потенциальных покупателей. Для того чтобы привлечь внимание женщины и убедить её в необходимости приобретения данного товара, рекламодатели делают рекламу более привлекательной, яркой и выразительной. Поскольку речь женщин по сравнению с речью мужчин более эмоциональна, то и в рекламных слоганах женской косметической продукции много эпитетов, метафор, сравнений, образных слов, междометий, недосказанности: “*C’est nouveau, c’est voluptueux, c’est la première mousse solaire*” (*Nivea visage*) («Новый, чувственный, первый спрей от солнца»), “*Fou d’elle*” (*TED Lapidus, parfum*) («Без ума от нее»), “*ô*” (*Lancôme*) («о!»), “*Couleur intense, peau sublime...*” (*Lierac, gel solaire*) («Насыщенный цвет, красивая кожа»).

Рекламодатели не забывают о том, что женщины в своей речи чаще используют конкретные существительные: «*Trussardi Skin. Le nouveau parfum féminin*» («*Trussardi Skin. Новый женский парфюм*»).

Что касается рекламы для мужчин, то рекламодатели стремятся отразить его силу, мужественность. Словесный репертуар рекламных текстов заметно отличается. Реклама для мужчин более сдержанна и менее эмоциональна:

«*Azzaro pour les hommes qui aiment les femmes qui aiment les hommes*» («*Azzaro для мужчин, которые любят женщин, любящих мужчин*»),

«*Givenchy pour l’animal qui dort en vous*» («*Пробуди в себе зверя*»).

Таким образом, проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что слоган является заголовком определенного рекламного сообщения, он привлекает внимание определенной целевой аудитории и выделяет преимущества продукта или фирмы. Чаще всего слоган находится в конце рекламного текста, поскольку он подводит итог всему сказанному ранее в рекламе. В рекламных слоганах, которые относятся к области косметики и парфюмерии, часто используются такие лингвистические приемы, как употребление глаголов в неличной и побудительной формах, а также такие стилистические приемы, как повтор, эллипсис, вопросительные предложения и противопоставления. Так же был сделан вывод о том, что составители рекламных слоганов женской косметической продукции используют много эпитетов, метафор, сравнений, междометий, в отличие от слоганов, ориентированных на мужскую целевую аудиторию, которые отличаются большей сдержанностью и строгостью текста.

Литература:

1. Кафатаджиев Х. Тексты печатной рекламы. Мысль, 1995
2. Морозова И. Слагая слоганы. М.: РИП-Холдинг, 2001.
3. Олянич А.В. «Рекламный дискурс и его конститутивные признаки». Рекламный дискурс и рекламный текст: коллективная монография/науч.ред.Т.Н.Колокольцева. – М.: Флинта, 2016
4. Романов А.А. Современная реклама: проблемы социально экономического, статистического и правового анализа/ А.А. Романов. - М., 2003.
5. Рябчук Ю.М. Перевод рекламного текста: передача субъектно-объектных отношений; Вестник ВолГУ. Серия 9. Вып. 9. 2011
6. Webster's Third New International Dictionary. Massachusetts (USA): Merriam Company; Publishers Spring field, 1967.

Интернет-ресурсы:

<https://www.cosmopolitan.fr>
<https://www.givenchy.com/>
<https://www.trussardi.com/fr/fr>
<https://www.lierac.fr/>
<https://www.lancome.fr/>
<https://www.ted-lapidus.com/fr/>
<https://www.nivea.fr/>
<https://www.hermes.com/fr/fr/>
<https://www.loreal-paris.fr/cheveux/soin-cheveux>
<https://www.vichy.fr/>
<https://www.garnier.fr/>
<https://www.clarins.fr/>
<https://www.colgate.fr/>
<https://www.yves-rocher.fr/>

UOT 81

**FRANSIZ DÖVRİ MƏTBUATINDA COVID 19 PANDEMİYASI
MÖVZULU KARİKATURALARDA İRONİYANIN İFADƏ
VASİTƏLƏRİ**

Ülfət Zakir oğlu İBRAHİM

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor əv.
Fransız dilinin fonetikasi və qrammatikasi kafedrasının müdiri
Azərbaycan Dillər Universiteti
ulfet.ibrahim@yahoo.com*

İmran Elxan oğlu QULİYEV

*Fransız dilinin fonetikasi və qrammatikasi kafedrasının doktorantı
Azərbaycan Dillər Universiteti
imranguliyev@yahoo.fr*

XÜLASƏ

Məqalə, fransız dövrü mətbuatında COVID 19 pandemiyası dövrünə təsadüf edən karikatura materialları əsasında ironiya fenomeninin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqalə müəllifləri Fransa qəzet, jurnal və internet səhifələrində istifadə olunan ictimai-siyasi yönümlü karikaturaların janr xüsusiyyətlərini və funksiyalarını araşdırmağa cəhd göstərmişdilər. Mətbuatın vacib vizual-məlumatverici elementi hesab edilən karikaturalar ictimai-siyasi hadisə və olaylara qiymət verərək, adətən satirik rəsmlər və onları müşayiət edən mətnlərlə təqdim olunur. Fransa mətbuatının vacib elementi sayılan siyasi karikaturaların dərk edilməsi prosesini təhlil edən məqalə müəllifləri, aktual hadisələrin işıqlandırmasında karikaturaların müxtəlif funksiyalar yerinə yetirdikləri qənaətinə gəlirlər.

Açar sözlər: mətbuat, karikatura, ironiya, yumor, ictimai-siyasi leksika, fransız dili

РЕЗЮМЕ

СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ИРОНИИ В КАРИКАТУРАХ НА ТЕМУ ПАНДЕМИИ КОВИД 19 ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПРЕССЕ

Статья посвящена исследованию иронии на материале карикатур во французской периодической прессе на тему эпидемии КОВИД 19. Авторы статьи рассматривают политические карикатуры, использованные на страницах французских газет, журналов и в Интернете, их жанровые особенности и функции. Карикатуры — сатирические рисунки с вербальным сопровождением, передающие оценку политических событий, социальных явлений и т.д., — являются важным визуально-содержательным элементом прессы. В статье также анализируется характер процесса восприятия политической карикатуры, авторы статьи приходят к выводу, что карикатуры являются важным элементом французской прессы и затрагивают злободневные темы современной жизни, выполняя при этом различные функции.

Ключевые слова: пресса, карикатура, ирония, юмор, общественно-политическая лексика, французский язык

ABSTRACT

THE MEANS OF EXPRESSION OF IRONY IN CARICATURES ON THE SUBJECT OF THE COVID 19 PANDEMY IN THE FRENCH PERIODIC PRESS

The article is devoted to the study of irony on the material of cartoons in the French periodical press on the topic of the COVID epidemic 19. The authors of the article examine the political cartoons used on the pages of French newspapers, magazines and the Internet, their genre features, functions. Caricatures - satirical drawings with verbal accompaniment, transmitting an assessment of political events, social phenomena, etc. - are an important visual-informative element of the press. The nature of the process of perceiving a political caricature is analyzed, the authors of the article come to the conclusion that caricatures are an important element of the French press and touch upon the burning topics of modern life and perform various functions.

Keywords: press, caricature, irony, humor, social and political vocabulary, French

Məlum olduğu kimi dil və cəmiyyət ayrılmaz dialoji vəhdət təşkil edir. Cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələr dildə öz əksini tapır. Dövlət rəhbərləri

peşəkar fikirlərini ifadə etmək üçün siyasət dilindən istifadə edirlər. Müasir siyasi diskurs – daim dəyişikliklərə məruz qalan mürəkkəb və çoxşaxəli fenomenidir (hadisədir). Siyasi diskursun əsas məqsədi bir tərəfdən cəmiyyətin şüuruna və əhval-ruhiyyəsinə təsir etmək, digər tərəfdən isə öz mövqeyini digərinə yeritməkdən ibarətdir. Siyasətçilərin nitqi bir qayda olaraq, ekspressiv xarakter və emosionallığına görə seçilir. V.İ.Şaxovski haqlı olaraq qeyd edirdi ki, “xalq üçün əsas, söylənilən fikir deyil deyilənin yaratdığı emosiyalardır... hakim dairələr dil vasitəsilə ictimai şüuru manipulyasiya etməyə qadirdir” [9, s.265]. Əksər hallarda, siyasi diskurs emosional stress vəziyyətində, əsəb gərginliyi fonunda baş verdiyindən, tərəf müqabilinin mənfi qiymətləndirilməsinə yönələn çoxsaylı ekspressiv ifadələrdən ibarətdir.

Siyasi diskursun tərkib hissəsindən biri hesab edilən siyasi karikatura, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələri qiymətləndirərək mətbuat səhifələrində onlara dərhal reaksiya vermək xüsusiyyətinə malikdir.

Mövzunun aktuallığı COVID 19 pandemiyası dövründə çağdaş fransız dilli mətbuat karikaturaları fonunda ironiya hadisəsinin təhlili və onun üslubi tədqiqatı ilə əlaqələndirilir. Əsas məqsədımız son günlər fransız dilli mətbuat səhifələrində qarşımıza çıxan karikaturaların ironik xüsusiyyətlərini müəyyən-ləşdirməkdən ibarətdir.

Mətbuatda “yumor, satira, ironiya və sarkazm” məfhumları komikliyin müxtəlif fərqli tərzdə ifadəsidir. Komizmin effektivliyi əsas situasiyanın ikili cəhətdən nümayiş olunması nəticəsində yaranır.

Bəzi tədqiqatçılar sarkazmı dil ironiyasının bir növü kimi qəbul edir və belə olan halda sarkazmın “qurban” tələb etməsi qaçılmazdır. (Fauler, Kroyts, Qluqsberq) [6, s.35]. İroniya isə sarkazmdan fərqli olaraq, təəccüb xüsusiyyəti kimi çıxış edə bilər. Sarkazm hadisəsinə gəldikdə isə, o obyektə qarşı mövqeyində hər zaman mənfi emosiya və münasibət ifadə edir. Cəmiyyətimizdə sarkazmla danışan insanları adətən kinli, qıcıqlanmış və həqarətli insanlar kimi qəbul edirlər. Sarkazm hadisəsi bu gün üçün sona qədər araşdırılmamış və tədqiqat aparılmasında ehtiyac duyulan mürəkkəb bir hadisədir. Sarkazm və ironiya məfhumları arasında dəqiq sərhədlərin müəyyən edilməsinin asan olmadığını nəzərə alaraq, sarkazm hadisəsinin ayrıca dil hadisəsi kimi müəyyən-ləşdirilməsi müasir dilçiliyin inkişaf mərhələsində çətin təsəvvür olunur. Şübhəsiz ki, bu hadisənin linqvüslubi funksiyalarını daha dərindən dərk etmək üçün müasir kulturoloji, koqnitivist və pragmatik metodlardan istifadə zərurəti yaranır. Siyasi mövqeyinə görə müxtəlif ictimai-siyasi dairələrə bağlı zəngin tarixə malik Fransa dövrü mətbuat karikaturalarında ironiya və sarkazm hadisəsinə vaxtaşırı rast gəlinir.

İtalyan mənşəli karikatura *caricatura* məfhumu *caricare* sözündən gəlir: şişirtmək, yükləmək feilləri kimi tərcümə olunmaqla satirik rəsm (təsvir) bildirərək komiklik effekti, şişirtmə və ya bəzilərinin fikirlərinə görə xoşagəlməz xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir. Təsviri incəsənət janrı və satiranın əsas formala-

rından biri hesab edilən karikatura, yumoristik formada ictimai, siyasi, məişət, real şəxs və insanların xarakterik tiplərini müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır.

Müasir fransız karikaturası – bir qayda olaraq satirik və ya yumoristik rəsm (təsvir) kimi qəbul edilir. O, eləcə də tematikasına görə siyasi, sosial, məişət və digər növ karikaturalardan fərqlənir.

Digər ədəbi və təsviri janrlar arasında karikatura xüsusi yerə malikdir. Təəssüflər olsun ki, son zamanlar Qərbi Avropa, xüsusən də Fransa mətbuatında dərc olunan karikaturalar dramatik və hətta faciəvi hadisələrin baş verməsinə səbəb olduğundan daha çox insanın diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Bəzi hallarda etik normalara uyğun gəlməyən satirik rəsmlər cəmiyyət üzvləri və oxucular arasında müzakirələrə, bəzi hallarda qızgın mübahisələrin mövzusunə çevrilir.

Karikaturanın ifadə imkanları, onun ictimai-siyasi ünsiyyət eləcə də yazılı mətbuatdakı funksional resursları, bu istiqamətdə araşdırma aparan politoloq, sosioloq, dilçi, karikaturçu və jurnalistlərin daim diqqət mərkəzindədir.

Tədqiqatçı-jurnalistlər satirik rəsmlərin dizayn elementinin və xəbərin vizuallaşmasını nəşrin ictimai mövqeyinin ifadəsi kimi qəbul etmələrinə baxmayaraq, bir çox tədqiqatda karikaturanın müxtəlif aspektlərdən daha dərin təhlilə ehtiyac olduğunu vurğulayırlar.

Karikaturaların geniş yayılması və məşhurlaşması müasir dövrdə ictimai-siyasi proseslərdən də yan keçmir. Mətbuatda verbal və qeyri-verbal formada istifadəsi onu, siyasi mübarizədə əsl silaha çevirir. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən də Fransada müxalifəti təmsil edən mətbuat orqanları karikaturalardan mütəmadi istifadə edirlər. Reallıqda karikaturanın satirik formada ifadəsi, lakonikliyi və əlçatanlığı, onu ən effektiv təsiredici vasitəyə çevirir. Karikatura yalnız siyasi deyil, eyni zamanda ictimai mənada da aktualdır. O, mətbuatda iqtisadi funksiyalardan başlayaraq psixoloji funksiyalara qədər müxtəlif məqsəd və vəzifələri yerinə yetirir, oxucuya əlavə məlumat verməklə emosional gərginliyi aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Gerçəkliyin rəsmlərdən istifadə etməklə satirik formada mətbuat səhifələrində təqdimatı oxucunun dərhal diqqətini cəlb edir. Təhlil nəticəsində karikaturaya həsr olunmuş elmi işlərin əksəriyyətində araşdırma diapazonu geniş olmadığı üzə çıxır. Əksər tədqiqatlar ya siyasi karikaturaya ya da karikatura tarixinin öyrənilməsinə həsr olunur.

İntibah dövründə italyalı rəssam Leonardo Da Vinçinin anatomik tədqiqatlarına qədər gedib çıxan karikatura satirik məzmunlu olmasa da qrotesk xarakter daşıyırdı.

Mütəxəssislərin bir qisminə görə, karikatura daha geniş və sərbəst janr olaraq fransız rəssamlar Flion və Qenzi, ingilis qrafika ustası Xoqart, ispan mənşəli rəssam Qominin yaratdıqları əsərlərdə özünü nümayiş etdirmişdir. Lakin müstəqil janr kimi yüksək tirajlı fransız dövrü mətbuatı səhifələrində yayılan karikatura fransız satirik qrafistləri Domye və Dorenə aiddir.

Belə ki, yarandığı dövrdən üsuluna görə digər ənənəvi janrlardan fərqlənməyən jurnalistika və dövrü mətbuatla sıx bağlı olan, karikaturanın ön plana çıxması müşahidə olunur.

Meydana çıxdığı gündən siyasi hakimiyyətlə mübarizə vasitəsi kimi yaranmış karikatura siyasi və dövlət rəhbərləri üçün hər zaman təhlükə mənbəyi hesab edilmişdir. Fransa imperatoru Napoleon Bonapartı bütün ömrü boyu təqib edən karikaturalar onun siyasi rəqibləri tərəfindən yaradılırdı. Avropanın ən güclü, məğlubedilməz siyasi rəhbərlərindən biri olan Napoleon Bonapart rəssam satirası qarşısında vaxtaşırı gücsüz, aciz və çıxılmaz duruma düşürdü. Fransada siyasi təlatümün cərəyan etdiyi və ictimai narazılığın hökm sürdüyü bir dövrdə mühüm rol oynamağa başlayan karikatura tədricən gündəlik həyatda vacib yer tutmağı bacarmışdır. Beləliklə nəşriyyat qrafikasının bir hissəsi olan karikatura, təsviri janr olaraq, ictimai şüura təsir edən alət funksiyasını daşımağa başlamışdır.

Karikatura dünyada baş verən hadisələrlə bağlı aktual məlumatı rəsm vasitəsilə ötürmək qabiliyyətinə malikdir. Geniş ictimaiyyətə əlçatan eləcə də, hətta təhsili olmayan oxucu kütləsi tərəfindən asanlıqla dərk edilən karikaturalar, əhali arasında geniş populyarlıq qazanır, çünki rəsmlər xəbərin dərkində effektiv rol oynayır.

Son zamanlar dövrü mətbuatın rəmzinə, vizit kartına çevrilən karikaturalar gündəlik qəzetlərin tədricən baş səhifələrini zəbt etməkdədir. Siyasi karikaturalar siyasi həyatın müxtəlif sahələrini: beynəlxalq münasibətlər, siyasi vəziyyət, seçkilər, siyasi mübarizə, demokratiya ilə bağlı mövzuları; məişət karikaturası isə daha çox ictimai, mədəni-məişət, ticarət, tərbiyə, narkomaniya, alkoqolizm kimi mövzuları əhatə etməkdədir. Eyni zamanda karikaturalarda mətn və sözlərin istifadəsi məqsədəuyğun olub olmaması haqda müzakirələr səngimir.

Təsviri incəsənət növləri üçün əsas məqsəd estetik dərkətmə hesab edilsə, karikaturanın isə müasir dövrdə əsas vəzifəsi oxucuya müəyyən fikirlərin çatdırılmasından ibarətdir. Təsviri janr kimi ədəbi satirik elementlərin karikaturaya əlavə edilməsi onu daha da gücləndirir və məqsədinə nail olmağa daha da yaxınlaşdırır.

Gündəlik mətbuatın ayrılmaz hissəsi sayılan karikaturalar tədqiqat nəzər nöqtəsindən gündəlik qəzetlər və jurnallar üçün daha böyük maraq kəsb edir. Karikaturanın mövzusu hər zaman günün mövzusuna uyğun gəlməli, karikaturaçı operativlik prinsipinə dəqiq riayət etməlidir. Aktual hadisələri səhifələrində bir həftə ərzində işıqlandıran fransız qəzet və jurnalları karikaturanın analitik xarakterini də qoruyub saxlamağa nail olurlar. Belə olan halda karikaturaçı mövzunu daha ətraflı düşünməyə imkan yaradılır. Bu şərait karikaturanın texniki baxımdan yerinə yetirilməsinə təsir göstərir: vaxt limiti bəzi hallarda rəngli karikatura yaratmağa imkan vermir bu səbəbdən karikaturaların çox bir hissəsi ağ-qara şəkildə sadə texnika yolu ilə yerinə yetirilir [11, s.13].

Bəzi karikaturaçılar, qəbul olunan qərarlara, Coronavirus xəstəliyinin yaratdığı fəsadlara ironik formada öz münasibətlərini ifadə etdikləri zaman, onların peşə həmkarları satira xarakterli karikaturalar yaratmaqda davam edirlər. Covid 19 pandemiyası dövründə siyasi xadimlərin fikirləri, atdıqları addımlar jurnalistlər tərəfindən məsxərəyə qoyularaq daha çox yeni karikaturaların yaranmasına əsas olduğunu müşahidə edirik. Belə ki, Fransanın ən böyük ticarət şəbəkəsindən biri hesab edilən Carrefour supermarketinin sahibi Aleksandr Bompardın əhalinin tibbi maskalara kəskin ehtiyacı duyduğu zaman tibbi maskaların supermarketlərdə açıq satışa çıxarması qərarı mətbuat nümayəndələrinin böyük etirazına və qəzəbinə səbəb olmuşdur. Supermarket şəbəkəsinin sahibi anbarlarda Fransa əhalisinə satış üçün nəzərdə tutulmuş 225 milyon tibbi maskanın mövcud olduğunu bildirir. Sözügedən karikaturada “*Chez Carrefour, on voudrait bien vendre de la dignité, mais on n'a pas ça en stock!!!*” yazısı görürük, tərcümədə “*Carrefour supermarketlərində şərəf və ləyaqəti satışa çıxarmaq çox istərdik, lakin o, anbarlarımızda yoxdur*”. Müəllif bu karikatura vasitəsilə supermarket şəbəkəsinin sahibinə ölkənin çətin vəziyyətdə olduğu zaman öz mənfəətinin düşünməsinə narazılığını bildirir.

Başqa bir karikaturada gündəmin ən ciddi problemlərindən birinə çevrilən Covid 19-a qarşı istifadə olunan tibbi maskaların Çinin Honq-Konq sahillərində ətraf mühitin çirkləndirilməsinə səbəb olduğu vurğulanır. Müəllif, bu karikatura vasitəsilə ictimaiyyətin diqqətini istifadə olunmuş tibbi maskaların dənizlərə və heyvanların yaşadığı mühiti çirkləndirməsi probleminə cəlb etməyə çalışmışdır.

Digər karikaturada isə, biz Coronavirus obrazında nikbinliyin qorunması çağırışını və Çin coğrafiyasını yenidən təkrarlamaq təklifi irəli sürüldüyünü görə bilərik. Virus obrazında çıxış edən karikatura qəhrəmanı üzünü oxuculara tutaraq fransızca “*Avec moi le monde va réviser la géographie chinoise!!!*” yazısı ilə müraciət edir, tərcümədə karikaturada “*Mənim sayəmdə bütün dünya Çin coğrafiyasını yaxın zamanlarda təkrarlayacaq*” cümləsi yer almışdır.

Alexandre Bompard,
PdG de Carrefour, annonce que son groupe dispose d'un stock de 225 millions de masques... A vendre aux Français!

En Chine, les masques contre le coronavirus créent une pollution inédite sur les plages Hongkongaises

Coronavirus: restons positifs!

Qəzet, jurnal və internetdə dərc olunan karikaturaları təhlil etdiyimiz zaman fransız cəmiyyətinin mövzuya böyük diqqətlə yanaşmasını müşahidə edirik.

Mövzunu araşdırdıqca karikaturaların məişət sahəsindən çıxaraq daha çox siyasi rəng aldığını görmək mümkündür. Xəstəliyin ilkin mərhələsində, problemin həlli ilə bağlı prezident Emmanuel Makron və baş nazir Eduard Filipin qəbul etdikləri qərarlara, sərəncamlara ironik münasibətin artması gözə çarpır. Fransız karikaturçuları Covid 19-un ölkədə yaratdığı problemlərdən kənara çıxaraq pandemiya ilə bağlı digər ölkələr barədə xəbərləri əks etdirən karikaturalara da yer ayırmışdılar.

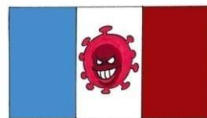
Digər tərəfdən karantin zamanı insanların ev şəraitində çətin duruma düşməsi və ev-məişət problemlərinin qabarıq şəkildə üzə çıxması karikaturalarda istehza obyektinə çevrilmişdir.

Eyni zamanda hökumət başçısı Eduard Filipin bir müddət Fransa vətəndaşlarının pandemiya dövründə yaşayış yerindən yalnız 100 km qədər məsafədə hərəkət etmək izni yeni karikaturaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, *Le Figaro* qəzetinin 15 aprel 2020-ci il tarixli nömrəsində Fransanın rəmzi hesab olunan Mariannanın ayağı kəndirlə ağac parçasına bağlanmış və digər bir şəxsin əlində metrölçən 100 km ölçmək üçün əşya karikatura şəklində öz əksini tapmışdır.

Digər bir karikaturada moda (dəb) sahəsinə aid olduğunu və COVID 19 xəstəliyinin dünyada tanınmış markanı nümayiş etdirən maskaları görmək mümkündür. Karikaturacı fransız dilində söz oyunundan istifadə edərək *Louis Vutton* marka adını ironik formada *Mouton* sözü ilə əvəzləmişdir.

Növbəti karikatura rəsminə Fransa bayrağını, ortada isə Coronavirusun şəklini görmək mümkündür. Fransız dilində “*Être français est un concept: tu leur dis de descendre dans la rue, personne ne bouge! Tu les confines, ils sont tous dehors*” yazısı ilə müşayiət olunan rəsm fransızlara küçələrə çıxmağa səslənəndə tərپənmədiklərini, karantin dövründə isə evdə qalmayaraq küçələrə axın etmələri müəllif tərəfindən bir növ etiraza səbəb olmuşdur.

Être français est un concept : tu leur dis de descendre dans la rue, personne ne bouge. Tu les confines, ils sont tous dehors !

Bəzi mətbuat orqanları pandemiya mövzusunda daha da irəli gedərək Coronavirusun törədəbiləcək fəsadlarla bağlı öz fikirlərini karikatura vasitəsilə çatdırmağa çalışmışdılar. 2020-ci ilin yay tətili üçün ürəkaçan proqnoz verməyə çalışaraq tibbi maskaları ilə “*On pourra partir en vacances*” tərcümədə “*Biz tətildə gedə biləcəyik*” şüarla keçiriləcəyi diqqət cəlb etmişdir.

Coronavirus:
Bruno Lemaire dénonce une “mauvaise politique” sur les millions de masques disponibles à la vente dans les supermarchés

USA:
En pleine épidémie de coronavirus, les Américains se ruent dans... les armureries!

Lakin karikaturalar qəzet və jurnal səhifələrində hər zaman yerində istifadə olunmur. Bəzi hallarda illustrasiyaların zamanından əvvəl, tələsik yaranması ikimənəlikə, xüsusən də şəkil və mətn arasında etik normaların, vəhdətin pozulmasına gətirib çıxarır. Jurnalist şərhilə müşayiət olunan karikatura-illustriasiya müasir şəraətdə üstünlük təşkil edir. Qeyd olunduğu kimi bu növ karikaturalar auditoriyaya daha güclü təsir etmək məqsədilə yaradılır.

Məqalənin nəticə hissəsində onu qeyd etmək olar ki, zəngin tarixə malik karikaturalardan müasir Fransa dövrü mətbuatında son zamanlar çox geniş istifadə olunur. Müxtəlif siyasi dairələrin maraqlarını əks etdirən karikaturaların geniş istifadəsi ironiya hissəsinin daha çox gücləndirilməsinə və oxucu publikasına daha qısa və tez bir zamanda ölkədə və dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı vizual şəkildə məlumat verməkdən ibarətdir. Müasir Avropa cəmiyyətinə ictimai-siyasi hadisələrin qeyri-etik formada təqdim olunması insanlar arasında geniş mübahisələrə və hətta müxtəlif icmalar səviyyəsində na-

razılıqlara gətirib çıxarır. Lakin karikaturanın funksiya və təyinatları təkcə bundan ibarət deyil.

Təəssüf hissilə bildirmək istərdik ki, bu fenomen bu günə qədər dilçi alimlər tərəfindən ciddi araşdırılmamış, aparılmış tədqiqatlar isə yalnız karikaturaların tarixi ilə əlaqəli olmuşdur. 2020-ci ilin birinci və ikinci rübündə qəzet və jurnallarda eyni zamanda internetdə Covid 19-la bağlı karikaturaların təhlili bu fenomenin Fransa cəmiyyəti üçün necə böyük önəm kəsb etdiyini bir daha əyani formada öyrənmiş oluruq. Mövzunun araşdırılmasının daha geniş perspektivi olduğunu hesab edirik.

Ədəbiyyat:

1. Bertrand Tillier, *Caricaturesque, La caricature en France, toute une histoire...de 1789 à nos jours*, Paris, La Martinière, 2016
2. Christian Delporte, « Le dessinateur de presse, de l'artiste au journaliste », dans *Vingtième siècle*, 35, juillet-septembre 1992
3. Jean Adhémar, Michel Melot (éd.), *Le dessin d'humour du XVe siècle à nos jours* (cat. expo., Paris, Bibliothèque nationale de France, 1971), Paris, 1971
4. Martine Contensou (éd.), *Balzac & Philipon associés : grands fabricants de caricatures en tous genres* (cat. expo., Paris, Maison de Balzac, 2001), Paris, 2001
5. Laurent Baridon et Martial Guédron, *L'Art et l'histoire de la caricature*, Paris, Citadelles et Mazenot, Édition revue et augmentée, 2015
6. Laurent Bihl, *La Grande Mascarade parisienne, la presse satirique parisienne entre 1881 et 1914*, Paris, Nouveau Monde éditions, à paraître au 3e trimestre 2019
7. Carlsburg Julia. Sarcasm – What is that? Finding A Definition. – Hamburg: GRIN Verlag, 2010
8. Encyclopedia of Language and Linguistics / Ed. by K. Brown. – 2006
9. Gibbs Raymond W., Colston Herbert L. Irony in language and thought: a cognitive science reader. – London: Routledge, 2007
10. Giora Rachel. On our mind: salience, context, and figurative language. – N. Y.: Oxford University Press, 2003
11. Айнутдинов А.С. Карикатура как тип изображения комической интенции в современных российских печатных СМИ. Автореф. канд. дис. филол. наук... Екатеринбург, 2010
12. Филиппова М. М. Ирония и сарказм в английском языке и культуре. – М.: МАКС Пресс, 2005

UOT 81**A SELECTED REVIEW OF L2 ASSESSMENT RESEARCH
LITERATURE IN
SECOND LANGUAGE LEARNING****Joseph DAUBENMIRE***Western Caspian University***ABSTRACT**

Assessment in second language learning is a vibrant field of research endeavor, and the subject matter itself is quite important. In this paper fourteen geographically dispersed studies are presented which give the reader a sense of the breadth of the assessment research literature.

Keywords: Applied Linguistics; Second Language Assessment

**ОБЗОР ТЕСТИРОВАНИЯ СТУДЕНТОВ, ИЗУЧАЮЩИХ
ВТОРОЙ ЯЗЫК**

Тестирование в изучении второго языка достаточно деликатная область исследования, а сам предмет очень важен. Многие идеи и достижения в технике тестирования, изучающих второй язык, представлены в новом формате. Для достижения цели нужен подробный журнал исследования. Здесь представлены четырнадцать географически разбросанных учений, которые дают представление о широте исследовательской литературы тестирования.

Ключевые слова: Тестирование второго языка, прикладная лингвистик

XÜLASƏ**İKİNCİ DİL ÖYRƏNƏN TƏLƏBƏLƏRİN BİLİKLƏRİNİ
YOXLAMA SAHƏSİNDƏ TƏDQIQAT**

İkinci dil tədrisində biliklərin yoxlanması çox həssas sahədir və bu mövzu çox vacibdir. İkinci dil öyrənənlərin ideyaları mövcüd olmayan formatda təqdim olunur. Məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat jurnalı lazımdır. Burada tədqiqat ədəbiyyatının on dörd nümunəsi təqdim olunur. Onlar testlə bağlı tədqiqat ədəbiyyatının genişliyi haqqında anlayış yaradır.

Açar sözlər: dilçilik, ikinci dil, biliyinin yoxlanması

Introduction: The following journal articles are selected from a composite of peer reviewed research conducted with learners from France, China, Germany, Iran, Turkey, Japan, Somalia, Eritrea, Portugal and Pakistan and which highlight some of the more interesting ideas that might serve as a basis for both L2 assessment practices and L2 research. The list is neither topical nor alphabetical but is arranged in such an order as to encourage flexibility on the part of English teachers and applied linguistics as they go about the development of their own assessment activities.

Relevance of Topic: The reviews are intended as remembrances which keep alive for the reader the notion that the science of L2 assessment is actually very broad and that creative approaches are the norm, rather than the exception. It is better to have such an overview at one's fingertips, in a journal, than filed away somewhere in class field notes.

Literature Review:

1. Collings, L. & White, J. (2011). An Intensive Look at Intensity and Language Learning. TESOL Quarterly, 45, 1, 106-133.

This longitudinal study is interesting because of the procedures or the outcome, as much as it is for the creative variety of testing instruments that were adapted in order to carry out the study. This approach will be useful in a situation where there is a need for suggestions on how to develop testing instruments to *measure specific skills*. The study investigated whether different distributions of instructional time would have differential effects on the acquisition of English by young (aged 11–12 years) French-speaking learners. Overall, the findings showed substantial progress over time for both groups, with no clear learning advantage for either concentrating or distributing the intensive experience. These results are consistent with other research comparing the effects of massed and distributed conditions on the learning of complex skills in other domains.

Pretests: The three pretests were an aural vocabulary recognition (AVR) test, a dictation test, and a cloze test. The AVR required students to match 80 words spoken on a tape to pictures on a series of pages in a test booklet. Scores were based on the total number of words correctly identified. The dictation was a 50-word text about a vacation.

Longitudinal Tests: Vocabulary knowledge. A yes–no vocabulary recognition test evaluated familiarity with the 1,000 most frequent words of English. It consisted of a checklist that contained 120 real words and 60 non-sense words.

Narrative writing. A picture-prompted written narrative task was used at each testing session (adapted from Collins et al, 1999; see also Lightbrown, Halter, White, & Horst, 2002). Four different pictures were chosen to match learners' developing vocabulary. The prompt in each case was 'imagine what is happening now, what happened before, and what is going to happen next'.

Learners were given 15-20 minutes to write. There were two measures for this task: fluency (number of words in the text) and grammatical knowledge (use of verb inflections).

Listening skills. The students' listening skills improve dramatically in these intensive programs. To measure communicative effectiveness, two timed, paired oral interaction measures were used with a stratified subset of 12 students from each class.

Conclusion: Findings also pointed to the importance in classroom-based research of including qualitative measures (observing classrooms, obtaining information from teachers) to document the instructional contexts, even when those contexts were familiar.

2. Yang, Q., Miller, M. & Bai, K. (2011). Testing the Improvement of English as a Foreign Language Instruction Among Chinese College Students Through Computerized Graphic Visuals. TESOL Quarterly, 2011, 45, 1, 170-182.

This study is informative both as a methodology of conducting research and in the way that the writers have structured their findings with practical application. It is an encouragement to teachers today to look for ways to include animated visual into their EFL teaching.

For nearly 40 years there has been agreement that computer generated graphics can impact learning by allowing the dual coding of material by the learner to strengthen and deepen memory, recall, and cognition. The process of verbal recall has been noted to be enhanced by pictorial exposure, allowing the connection and interplay between different parts of the brain, thus creating better memory and learning. Only with the emergence of computer technology has the visual element become more sophisticated, three-dimensional, and often, fluid and on-demand from the learner.

Methodology and Findings: The sample for the study included second-year college students in the departments of Chinese language and literature, political sciences, and history at a 4-year comprehensive university in China. One hundred and seventy (170) students were randomly selected. The findings of the current study supported that concrete visuals should be integrated with other visuals as a study aid to help students achieve a better learning outcome. These findings should help inform best practices for college faculty and should be shared and discussed among faculty as they prepare syllabi and lessons for their instruction. The findings should be considered by faculty in the United States and other counties as they work with students in their classes.

3. Hatipoğlu, Ç., & Algı, S. (2018). Catch a tiger by the toe: Modal hedges in EFL argumentative paragraphs. Educational Sciences: Theory & Practice, 18, 957–982. <http://dx.doi.org/10.12738/estp.2018.4.0373>

Writing argumentative paragraphs is challenging even in one's first language (L1) since in order to fulfil their goals writers need to carefully choose

among the available meta-discursive tools and skillfully balance their use. Writing in a foreign language (L2) is even more challenging because language learners are usually familiar only with a limited number of meta-discursive markers and functions. Therefore, when unsure, these novice L2 writers tend to fall back to old habits and transfer structures from L1 into their L2 texts. However, structures that are acceptable and may even be the norm in L1 may not be appropriate to use in L2.

The findings of this study show that modal hedges in English are a group of markers particularly problematic for second language learners as they are multifunctional, multilayered and culture dependent, and that some of the inappropriate uses or overuses of modals in L2 can stem from the employed teaching materials and/or lack of proper training related to this domain. The results emphasize once again how vital it is to find a place for the meta-discourse markers in the foreign language writing curricula as well as in the paragraph assessment rubrics used in the institutions.

4. Ozkan, Y. (2011). Assessment of Grammatical Competence Based on Authentic Texts. *International Journal of English Linguistics*, 1(2), 148-154.

Given the sharp contrasts between vocabulary and grammar features in grammar materials and the language used in the real world, this study employed authentic materials in grammar just as it appears in real life, using news text, with a group of 125 ELL's at the University of Cukurova, Turkey. The relevant portions of the grammatical features being taught were presented in underlined format and this allowed learners to easily identify, research, and reproduce learning in a testing format that was designed to reinforce learning, rather than simply assess what had been learned. As an alternative to the usual multiple choice testing that is predominant in grammar classes, the participants regarded this experience as a positive alternative in general, and for its positive washback effect on learning in particular. Nine themes emerge from using original text and authentic language.

5. Jafary, M., Nordin, N., & Mohajeri, R. (2012). The Effect of Dynamic versus Static Assessment on Syntactic Development of Iranian College Preparatory EFL Learners. *English Language Teaching*, 5(7), 149-157.

Two groups, experimental and control, age range was between 17 and 19, received instruction six hours a week, seventeen sessions. After determining the proficiency level of the participants, a forty-item test of grammar was administered as the pre-test to measure the participants' knowledge of grammar. A 30-item pre- and post-test was used. The main part of the study, i.e. treatment, made use of a mediation process which enables teachers to test-teach-test. An ANCOVA was run to compare experimental and control groups after the treatment period and to show whether post-test differences were due

to treatment effect (mediation) or any irrelevant variables. In order to answer the main question of the study: 'Is there any statistically significant difference between direct assessment and non-direct assessment procedures in L2 grammar instruction?'

There was a wide gap in their post-test scores, indicating the superiority of experimental group to control group in terms of their performance on a grammar test after the treatment period. The findings revealed that DA procedures had a significant and meaningful effect on the ease and feasibility of L2 grammar teaching and learning. The implication is that learners can benefit from DA-based mediation and that teacher intervention can be very instrumental in the process of L2 grammar instruction.

6. Marefat, H., & Shirazi, M. (2003). The impact of teaching direct learning strategies on the retention of vocabulary by EFL learners. Reading Matrix: An International Online Journal, 3(2), 47-62.

Teaching requires evaluation and teaching strategies are no exception. In this study, evaluation was made through a test constructed for this purpose. The test was developed with regard to the materials prepared for the treatment phase. The test included 89 items examining vocabulary knowledge of the learners. These vocabulary items were taught in the treatment phase by adopting cognitive, memory, and compensation strategies. The researchers examined impact of teaching learning strategies related to memory and cognition and their related functions on vocabulary retention, both short and long term.

Participants of the study were sixty female English Language Learners in upper teens. A pre experimental questionnaire was given to the participants to find if they already used such techniques before receiving any instruction. This also increased consciousness of their use. After the treatment, the participants took two equivalent tests with an interval of two weeks to find out the difference between their short term and long term retention of vocabulary. The results indicated that learners' strategy use in short-term retention far outweighs that in long-term retention. The results also portrayed the superiority of memory strategy use both in short and long term retention. The next most frequently used strategies were cognitive and compensation strategies respectively.

7. Marti, L. (2006). Indirectness and politeness in Turkish-German bilingual and Turkish monolingual requests. Journal of Pragmatics, 38(11), 1836-1869.

This study explored the following questions: Are Turkish-German bilingual returnees more direct than Turkish monolinguals? and How direct are Turkish speakers compared to speakers of other cultures or languages? The study conducted in Turkey is based on Turkish-German bilingual returnees, Turkish natives who have returned to Turkey from Germany after living there for varying periods of time. The purpose of the study is to see if pragmatic

performance has been influenced by pragmatic transference from German. A Discourse Completion Test is administered as an initial step to monolingual Turks and Turkish-German returnees.

To measure indirectness, a politeness ranking questionnaire was administered and it was found that indirectness and politeness were related, but not linearly linked. While the returnees were perceived as being more direct, it was likely due to different norms of social behavior between Turks and Germans. Good self-critique of methods and findings are included in this article. The author argues for the necessity to consider not only ‘the said’, but also ‘the unsaid’ responses of the informants, namely: deliberate choices of opting out; alternative solutions provided by informants; and attempts for negotiation while making a request. Reference is made to Goffman’s Face Threatening Act avoidance strategies as attempts to mitigate directness.

Cross-cultural comparison appeared to be a prerequisite for investigations on a possible pragmatic transfer from German into the Turkish of returnees. One large study, the Cross Cultural Speech Act Realization Project (CCSARP), has been administered to university students in eight cultures or languages (later this number rose to 13) to investigate cross-cultural and intralingual variation in two speech acts: requests and apologies. Generally, Turkish speakers adopt quite direct strategies. This is also the case when Turkish speakers are compared to German speakers, who usually prefer indirect strategies.

Turkish is an agglutinative language that tends to a more direct level of requests and here the author references the Polish linguist Wierzbicka when applying theory to her findings: The English language reflects a characteristically Anglo-Saxon culture where there is special emphasis on the rights and autonomy of every individual, tolerance of individual idiosyncrasies and peculiarities and is described as a culture or tradition which respects privacy, approves of compromises and disapproves of dogmatism. A warning is issued not to rely only on theories that are based on influential languages, such as English. Even so, the results provide insight into the native Turkish and Turkish-German bilingual speakers’ tendency to use direct or indirect requests in various situations

8. Gedik, N. (2012). The Optimum Blend: Affordances and Challenges of Blended Learning for Students. Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry, July 2012, 3(3).

This study investigated students’ perceptions of the most facilitative and the most challenging course features in a blended learning environment (BLE) identified as affordances and barriers so that focus could be directed toward eliminating or minimizing them. The term ‘affordance’ is used to identify those course features which were perceived as helpful to the students and is a sub

factor within the study of pragmatics. ‘Barrier’ is used for the challenging course features.

This study looks at the university as a place where communication takes place in a blended learning environment and it carries out this research to determine what the perceptions are with regard to affordances that are provided in that environment. The research design is a qualitative phenomenological study that is intended to yield explanations of lived experiences, rather than focusing on learning outcomes because understanding phenomena is much more interrelated with experiences. Data were collected from ten undergraduate students.

The findings indicate that for such blended courses, the instructor must be careful to sustain a balance in terms of students’ workload and time devotion, support mechanisms and guidance, and assessment.

9. Nezakatgoo, B. (2011). Portfolio as a Viable Alternative in Writing Assessment. Journal of Language Teaching & Research, 2(4), 747-756.

This quantitative study looks at effectiveness of the portfolio to measure development of EFL students’ progress with writing mechanics such as spelling, punctuation, capitalization, abbreviations, and numbering which are often dealt with in the revision or editing stages and this makes portfolio assessment aptly suited for writing assessment since students are required to write but can choose their own topic, audience, responses in the class, and revision strategies.

The results of the study confirmed that students whose work was evaluated by a portfolio system (portfolio-based assessment) had a significant reduction in their errors in mechanics of writing when compared to those students whose work was evaluated by the more traditional evaluation system (non-portfolio-based assessment).

10. AssiSuzuki, M. (2009). The Compatibility of L2 Learners' Assessment of Self-and Peer Revisions of Writing with Teachers' Assessment. TESOL Quarterly, Vol. 43, No. 1 (March 2009), pp. 137-148.

This study examines L2 learners' self-assessment of text changes on written drafts in self revisions and peer revisions, focusing on linguistic features of their repairs. Twenty-four Japanese university students completed TOEFL ITP which became the pre-test baseline. Participants were divided into two similar groups. Students assessed their text changes during self-revisions and text changes made with their partners during their revisions differently. The study has pedagogical significance for organizing self-assessment in the process-oriented writing classroom. The findings can be helpful for more effective instruction for self-assessment of L2 writing.

11. Han, C., Starkey H, & Green, A., (2010). The politics of ESOL (English for speakers of other languages): Implications for citizenship

and social justice. International Journal of Lifelong Education, Vol. 29, Iss. 1, 2010.

A number of countries in Europe use language tests to grant citizenship. UK immigrants with insufficient language skills participate in an ESOL and citizenship course to develop skills necessary for social integration. This policy is argued against because of the gatekeeping function and related social injustice as well as assimilation versus multicultural issues. A question remains as to how far citizenship education helped students to become citizens. This paper presents an interview and focus group study of a particular ESOL/citizenship course with students from Somalia, Eritrea, Turkey and Portugal who were five months into a one-year ESOL course. Inconsistencies and contradictions in policies and discourses around language as well as around changing funding were identified, particularly because these policies determined who could participate.

12. Jilani, R. (2009). Problematizing High School Certificate Exam in Pakistan: A Washback Perspective. Reading Matrix: An International Online Journal, 9(2), 175-183.

In Pakistan the high school certificate exam (HSC) has been used for 30 years and the exam has widespread educational and social implications. This paper exams those dynamics and reflects on the social washback impact and the need for serious attention in view of these implications. In Pakistani society, English has always been the language of power and a virtual class marker to identify an individual's social and educational status. Proficiency in English is arguably the most fundamental advantage for Pakistani youth. The test requires three hours of writing and this has given rise to a culture of rote learning since students only need to memorize and reproduce answers to questions frequently asked over the years. Acquiring of high scores in English is easy since gaining L2 proficiency is not necessary. Classroom teaching focuses on discrete-point grammar items and the translation of reading passages. This system allows little or no learning of English to actually take place in the classrooms.

13. Wiley, T. & Lukes, M. (1996). English-Only and Standard English Ideologies in the U.S. TESOL Quarterly, 30: 511–535.

This highlights English monolingualism vs. standard language ideology that position speakers of different varieties of the same language within a social hierarchy. Linguistic ideologies are not autonomous. They are linked to other social ideologies, the most prevalent of which is social mobility through education, and the instrumental role schools play in language assessment and classification schemes. These facilitate access to social capital for those who have mastered the standard language. Tracking students according to language ability is an essential component of social mobility. Schools stratify students based on their ability to use the standard by assigning those who speak Eng-

lish as an L2 or nondominant varieties of English to “remedial” educational tracks. The authors note that the real issue is not language, literacy, or education but power and a fear of heterogeneity, be it through language, behavior, or values and they exhort language professionals to contest policies and practices that perpetuate social inequities.

14. Shabani, K. (2016). Implications of Vygotsky’s sociocultural theory for second language (L2) assessment. *Cogent Education*, 3(1), 1242459. <https://doi.org/10.1080/2331186X.2016.1242459>

Lantolf and Poehner, echoing Vygotsky, contend that learners’ cognitive abilities are not stable but always in the state of flux implying that they can change through mediation and as educators we must feel accountable for their development. It is, therefore, unethical to act as “gate-keepers” only. Despite the presence of a rich and robust research literature reflecting more than 40 years of professional works in psychology and general education, the direct assessment approach in the context of second language studies is still in its infancy. However, given its strong epistemological background, it can serve as a potential site to trigger innovative works on different aspects of L2 research and even teacher education. Another use of DA in the context of applied linguistics is the effect of peer-to-peer mediation on learners’ mastery of different components of L2. Peer mediation could provide opportunities for learners to engage in interactive dialogs in which they can notice one another’s weak points and cooperatively think of appropriate strategies to resolve their linguistic uncertainties.

Discussion and Results:

The above literature gathered from various points on the global compass is by no means exhaustive, nor is it representative but it is a fair sampling of some of the areas of concern that applied linguists benefit from by being exposed to these ideas. These items of research also serve to impress the reader that L2 assessment is not a simple, or cut and dried instructional tool to be used rotely without thought to the impact which that tool has on learners.

In addition to the challenging and often interesting classroom dilemmas presented in the above readings, we must also take note of the serious lifelong inequities that result from one’s poor performance on high stakes learning tests which, while impossible to remedy, still are an area of huge concern to the socially conscious professional.

In addition to the eclectic responses presented above several other major issues come to mind. First, it’s important to insure that pre and post testing is properly normed and also state approved. Such testing can pinpoint difficulties with specific language deficits that need to be addressed and can also help to determine to what degree activities need to be modified to make language learning objectives attainable. Otherwise the problems that arise from testing specifically for discrete responses overlooks perhaps considerable amounts of

language knowledge attainment that exists but is not observed because it is not tested for. Such an approach of relying on one-shot assessment can greatly hamper student motivation. Under such circumstances, testing almost becomes counterproductive, given the important role of personal motivation related to learning.

As far as testing protocol is concerned, it's important that students be given appropriate "break in" time before being tested to reduce feelings of discomfort and shame. In cases where students seem to be struggling excessively, assessment in their L1 is also essential in order to rule out any possible learning disability that may exist. Going forward, it may be good to implement more research-based assessment techniques.

Regardless, there is merit in an increased measure of authentic language assessment based on increased authentic language production. This implies a process of relying on multiple measures over time, not once for all, which may work well in law school or medical school, but do not do justice in language learning assessment. Thus, such performance-based assessment can be built from conversations, portfolios, teacher notes, parental input and many other demonstrations of functional performance.

Assigning a grade to such a collection of work is a rational act that requires a creative rubric, but as a general rule, it's good when language assessment can be designed to measure and reward a student for what they do know, and not penalize them for what they don't know.

Resources:

Collings, L. & White, J. (2011). An Intensive Look at Intensity and Language Learning. *TESOL Quarterly*, 45, 1, 106-133

Gedik, N. (2012). The Optimum Blend: Affordances and Challenges of Blended Learning for Students. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, July 2012, 3(3)

Han, C., Starkey H, & Green, A., (2010). The politics of ESOL (English for speakers of other languages): Implications for citizenship and social justice. *International Journal of Lifelong Education*, Vol. 29, Iss. 1, 2010

Hatipoğlu, Ç., & Algi, S. (2018). Catch a tiger by the toe: Modal hedges in EFL argumentative paragraphs. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 18, 957–982. <http://dx.doi.org/10.12738/estp.2018.4.0373>

Jafary, M., Nordin, N., & Mohajeri, R. (2012). The Effect of Dynamic versus Static Assessment on Syntactic Development of Iranian College Preparatory EFL Learners. *English Language Teaching*, 5(7), 149-157

Jilani, R. (2009). Problematizing High School Certificate Exam in Pakistan: A Washback Perspective. *Reading Matrix: An International Online Journal*, 9(2), 175-183

Marefat, H., & Shirazi, M. (2003). The impact of teaching direct learning strategies on the retention of vocabulary by EFL learners. *Reading Matrix: An International Online Journal*, 3(2), 47-62

Marti, L. (2006). Indirectness and politeness in Turkish-German bilingual and Turkish monolingual requests. *Journal of Pragmatics*, 38(11), 1836-1869

Nezakatgoo, B. (2011). Portfolio as a Viable Alternative in Writing Assessment. *Journal of Language Teaching & Research*, 2(4), 747-756

Ozkan, Y. (2011). Assessment of Grammatical Competence Based on Authentic Texts. *International Journal of English Linguistics*, 1(2), 148-154

Shabani, K. (2016). Implications of Vygotsky's sociocultural theory for second language (L2) assessment. *Cogent Education*, 3(1), 1242459. <https://doi.org/10.1080/2331186X.2016>

Suzuki, M. (2009). The Compatibility of L2 Learners' Assessment of Self-and Peer Revisions of Writing with Teachers' Assessment. *TESOL Quarterly*, Vol. 43, No. 1 (March 2009), pp. 137-148

Wiley, T. & Lukes, M. (1996). English-Only and Standard English Ideologies in the U.S. *TESOL Quarterly*, 30: 511–535

Yang, Q., Miller, M. & Bai, K. (2011). Testing the Improvement of English as a Foreign Language Instruction Among Chinese College Students Through Computerized Graphic Visuals. *TESOL Quarterly*, 2011, 45, 1, 170-182

UOT 81

**THE SYSTEM OF PERFORMATIVE UTTERANCES
IN THE LIGHT OF THE SYNTHESIS OF THEORIES OF ACT
AND SPEECH**

Mehri Altay Zahidova*mehri_zahidova@mail.ru*

ABSTRACT

Linguistic studies left almost completely out of their field of view the vast and fascinating area of research for the meaning of the sentence. The conception of language as a means of action has become a topic of sustained investigation by philosophers of language and linguists within the theory of speech acts. The pursuit of this approach is to examine, among such bits, performative utterances and their five general classes of speech acts, by considering them communicative goals. The present paper elucidates the foundations of this pragmatic theory as formulated by one of its leading figure J. Austin and goes even further to search for a general theory of act, including both the theory of act and the theory of speech.

Keywords: Theory, Act, Speech, Performative, Verdictive, Exercitive, Commisive, Behabitive, Expositive.

РЕЗЮМЕ**СИСТЕМА ПЕРФОРМАТИВНЫХ ВЫСКАЗЫВАНИЙ В
СВЕТЕ СИНТЕЗА ТЕОРИЙ ДЕЙСТВИЯ И РЕЧИ**

Лингвистические исследования почти полностью оставили вне поля зрения обширную и увлекательную область исследования значения предложения. Концепция языка как средства действия стала предметом постоянного исследования философов языка и лингвистов в рамках теории речевых актов. Стремление к этому подходу состоит в том, чтобы изучить среди таких деталей перформативные высказывания и их пять основных классов речевых актов, рассматривая их как коммуникативные цели. Настоящая статья разъясняет основы этой прагматической теории, сформулированной одним из ее ведущих деятелей Дж. Остином, которая пойдет еще дальше в поисках общей теории действия, которая объединит теорию действия и теорию речи.

Ключевые Слова: теория, действие, речь, перформативный, вердиктивный, экзерситивный, комиссивный, бехавитивный, экспозитивный

XÜLASƏ

FƏALİYYƏT VƏ NİTQ NƏZƏRİYYƏLƏRİNİN SİNTEZİ BAXIMINDAN PERFORMATİV İFADƏLƏR SİSTEMİ

Dilçilik tədqiqatları cümlənin mənası üçün geniş və maraqlı tədqiqat sahələrini demək olar ki, tamamilə tərk etdi. Dilin fəaliyyət vasitəsi kimi təsəvvürü danışma aktları nəzəriyyəsi çərçivəsində dil filosofları və dilçilər tərəfindən davamlı araşdırma mövzusunə çevrildi. Bu yanaşmanın arxasınca, bu cür suallar arasında, ünsiyyət məqsədləri nəzərə alınmaqla, ifratçı sözlər və onların beş ümumi nitq siniflərini araşdırmaqdır. Hazırkı sənəd bu pragmatik nəzəriyyənin əsaslarını aparıcı simalardan biri olan J.Austin tərəfindən tərtib ediləni kimi izah edir və həm hərəkət nəzəriyyəsi, həm də nitq nəzəriyyəsi də daxil olmaqla ümumi bir nəzəriyyəyə axtarışına davam edir.

Açar sözlər: nəzəriyyə, hərəkət, nitq, performativ, verdiktiv, ekzersitiv, kommisiv, behabitiv, ekspositiv.

Linguistics, having studied, down to the tiniest detail, all the aspects and mechanisms of the Language and languages, has left almost completely out of its field of vision the vast and fascinating area of research for the meaning of the sentence. The syntax, which task it is to examine the life of a sentence, was usually limited to studying its formal structure, regardless of semantics and in estrangement from communicative goals. The latter were taken into account only to the extent in which they are reflected by the sentence structure (let us compare the narrative sentence, question, motivation). As a section of grammar, the syntax tried not to go beyond the actual grammatical categories. It paid tribute to semantics mainly by attempts to reveal the meaning of syntactic connections and the semantic definition of the functions of secondary members of a sentence (circumstances of a place, time, reason, etc.). Neither the nature of the meaning of a sentence and its components, nor the semantic types of sentences, nor the semantic types of subjects and predicates, nor the interaction of the formal and semantic structures of a sentence, have until recently been the subject of special analysis. Interest in this group of questions emerged a few decades ago. It was triggered by a number of factors that influenced the development of linguistic thought. This was facilitated by the onset of a new period in the relationship of linguistics with logic that pays a keen attention to the content of sentences - proposition, to a general turn to the semantic feature of the language and speech, to the appeal to the pragmatic component of speech activity, and to the concept of a sentence as a linguistic sign

with its own denotative unit. The need to study the meaning of sentences also arose in connection with the theory of syntactic transformations, based on the concept of semantic equivalence of sentences. The same task was called for during the development of models for transforming semantic structures into correctly constructed statements of one or another language.

The idea that speech activity should not be opposed to other types of human acts is not new in itself. This thought was verbalized, in particular, by Hegel (1) in the following definition: "Speeches ... are the actions that take place between people". Psychology and psycholinguistics are developed on the basis of a general theory of act. The "action" approach also determines the psycholinguistic research conducted by N.I. Zhinkin, A.R. Luria, A.A. Leontiev and other scholars (2).

The desire for a synthesis of the theory of act and the theory of speech is also characteristic of many other lines of thought. It led, in particular, to the idea of performative statements put forward by the prominent representative of the everyday language philosophy - J. Austin (3). The proposals, which drew the attention of J. Austin, are not ordinary messages that carry some information. Rather, they are equivalent to act, deed, a certain action, sometimes fraught with serious consequences. "To say is to do something" (4), wrote Austin. In Austin's conception, a sharp contrast between "words" and "deeds" was thereby removed. If usually the right to consider words as their deeds was considered a privilege of writers and poets (5), now it was recognized by all people. Classical examples of performative utterances are the formulas for declaring war, wills, oaths, oaths, words of promise, challenges to a duel, apologies and invitations, offers of bets, formulas for concluding deals and agreements. Verbal expressions, of course, can lead to the desired effect only if a number of conditions necessary for this are met, which J. Austin called "happiness conditions".

J. Austin deduced performativities from the number of statements expressing the truth value. Instead of truth or falsehood, performative statements, like any act, like any purposeful action, are characterized by the property of efficiency or inefficiency, a happy or unhappy outcome, success or failure (6).

So, performative utterances have the following distinctive features: 1) they do not state anything, 2) they are devoid of truth value, 3) they are characterized by a sign of efficiency / inefficiency; 4) they must comply with some socially legalized, generally accepted procedure, ceremonial; 5) they are unique, one of a kind, 6) classical performative statements contain a verb in the 1st person singular, present tense of the indicative active.

The study of performative utterances and the verbs forming them leads J. Austin to determine the structure of a speech act. To perform a speech act, according to J. Austin, means: a) to make articulate sounds related to a parti-

cular language code, b) to make a statement, constructed from the words of a given language in compliance with the rules of its grammar, c) to use a statement with a certain meaning and reference, t. e. give it meaning (7).

The listed steps, however, do not exhaust the process of speech formation. Any speech is carried out with a certain intention. People speak in order to express their opinion about something, give advice, promise or offer something, condemn or approve someone's action, convince or dissuade their interlocutor of something, demand or find out something. Purposefulness turns speech into an illocutionary (i.e., communicative) act (Illocutionary act). J. Austin called the theory of the communicative functions of speech the doctrine of "illocutionary forces" (8).

J. Austin identifies five general classes of speech acts that differ in their communicative significance and are close to performative: 1) verdicts or "judicial acts" (verdictives) containing a judgment about something; i.e., I believe, appreciate, believe, find, etc.; 2) acts of motivation (exercitives); i.e., I command, advise. I urge, dissuade, etc. 3) acts of obligation (commisives), i.e., I undertake, promise, give my word, swear, etc. ; 4) formulas of social etiquette, usually expressing a reaction to the behavior of other people (behabitives); i.e., congratulations, apologize, take my words back, express sympathy, etc.; 5) introductions explicating the function of the replica in communication (expositives); i.e., I answer, object, agree, etc. All of the listed classes of verbs include the sign of pronunciation, speech expression: "promise" means not only intending to do something, but also express my intention verbally, to inform about. This feature distinguishes performatives from other verbs in the field of propositional relations.

In the logical and philosophical flow of thought, the ideas of J. Austin enjoyed a huge resonance.(9)

Logics of the analytical direction were tasked with determining the relationship of performativity to the truth value of a sentence. This issue is usually resolved in the spirit of "self-verification": performativities are included in the category of sentences, the very fact of pronouncing them reveals their truth or falsity (the so-called self-confirming and self-denying statements – self-verifying and self-falsifying sentence types - cf. I exist; all the sentences I pronounce, start with a "not" particle. (10)

The main value of the works of J. Austin was that they stimulated the Oxford school adherents to search for a general theory of act, including both the theory of act and the theory of speech.

Resources:

1. Analysis of the linguistic views of Hegel, Cf. D.J. Cook “Language in the Philosophy of Hehel. The Hague-Paris, 1973
2. The principles and methodology used by this school are set out in the book “Fundamentals of the theory of speech act, Moscow 1974 (with a large bibliography attached)
3. J. Austin. Performative – constative. “Philosophy and Ordinary Language”. Urbana, 1963. “How To Do Things With Words”, pp.5-12
4. J. Austin. “How To Do Things With Words”, p.12
5. Cp. the following statement by Blok: “The sounds stolen from the elements and brought into harmony, introduced into the world, themselves begin to do their job. “The poet’s words are already his deeds. They show unexpected power” (A. Blok. On the destination of the poet).
6. J. Austin. “How To Do Things With Words”, p.12, where the doctrine of “speech misfires” or infelicities, according to the terminology of the author
7. J. Austin. “How To Do Things With Words”, p.92
8. J. Austin. “How To Do Things With Words”, p.99
9. This can be judged by the materials of the conference devoted to the discussion of J.Austin’s concept Ref. «Symposium on J.L.Austin Edited by K.T.Fann. London, 1960
10. G,Sampson “Pragmatic Self-verification and Performatives “Foundations of Language”< 1971, V.1, N 2

UOT 81

**“ZADƏGANLIQ” TERMİNLƏRİ VƏ ONLARIN
DETERMINLƏŞMƏSİNDƏN TÖRƏYƏN MƏCAZLAŞMALAR
HAQQINDA (ŞAHMAT TERMINOLOGİYASI İLƏ ƏLAQƏLİLİK
ASPEKTİNDƏ)**

Aynurə Hüseynxan qızı RƏHİMLİ

*Bakı Avrasiya Universiteti
aynura.rahimova@gmail.com*

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis dilindəki “Zadəganlıq” konsepti araşdırılır. Məlum olur ki, Britaniya linqvokulturoloji mühiti üçün aktual olan semantik sferalara keçidlər üçün əlverişli terminoloji inventara malikdir və bu keçid bilavasitə determinləşmə və reterminləşmə vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Belə ki, konkret olaraq, şahmat terminologiyasında “Zadəganlıq” konseptindən üç termin əxz edilmişdir. Eləcə də ingilis dilində çox sayda determinləşmə prosesinə məruz qalmış zadəganlıq terminləri mövcuddur ki, onlar daha çox gender münasibətləri zəminində istifadə olunur.

Açar sözlər: “Zadəganlıq” konsepti, zadəganlıq terminləri, ingilis dili, linqvokulturologiya, Şahmat terminologiyası

ABSTRACT

**ABOUT “NOBILITY” TERMS AND METAPHORIZATIONS
ARISING AS A RESULT OF THEIR DETERMINATION (IN THE
ASPECTS OF CONNECTION WITH CHESS TERMINOLOGY)**

The article investigates the concept of "nobility" in the English language. It is known that it has an advantageous terminological inventory for the transition to semantic spheres that are relevant for the British linguistic and cultural environment, and this transition is carried out directly with the help of determination and retermination. So, specifically, in chess terminology, the three terms are derivatives of the concept of “nobility”. Also in the English language there are a large number of “nobility” terms that have undergone the process of determination and they are mainly used in the context of gender relations.

Keywords: the concept of “nobility”, “nobility” terms, English language, lingoculturology, chess terminology

РЕЗЮМЕ

О ТЕРМИНАХ «ДВОРЯНСТВА» И МЕТАФОРИЗАЦИЯХ, ВОЗНИКАЮЩИХ В РЕЗУЛЬТАТЕ ИХ ДЕТЕРМИНАЦИИ (В АСПЕКТЕ СВЯЗИ С ШАХМАТНОЙ ТЕРМИНОЛОГИЕЙ)

В статье исследуется концепт «дворянства» в английском языке. Становится известно, что он имеет выгодный терминологический инвентарь для перехода к семантическим сферам, являющимся актуальными для британской лингвокультурологической среды, и этот переход осуществляется непосредственно при помощи детерминации и ретерминации. Так, конкретно, в шахматной терминологии три термина являются производными концепта «дворянство». Также в английском языке существует большое количество терминов «дворянства», подвергшихся процессу детерминации и они, в основном, используются в контексте гендерных отношений.

Ключевые слова: концепт «дворянства», термины «дворянства», английский язык, лингвокультурология, шахматная терминология

“Zadəəganlıq” konseptinə daxil olan terminlərin gündəlik məişətdə, bədii diskursda və s. kontekstlərdə fərqli məcazlaşma anlamları kəsb etməsilə bağlı məqamların təhlili burada determinləşmə hadisəsi haqqında daha təfəsilatlı təhlil aparmaq zərurəti yaradır. Belə ki, bir çox zadəəganlıq terminlərinin istər emotiv (əzizləyici) vokativ funksiyasında çıxış edə bilməsi (Məsələn: *Come here, my child, my princess, he said.* [1]; habelə bu qrup leksik vahidlərin laudativlik funksiyasını icra etməsi (*Now I know that you are my queen, And you're always on my mind..* [2] bu qrup istilahlərin determinləşmə potensialının çox güclü olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu cəhətin liqnvokulturoloji və liqnvopraqmatik aspektdən təhlili, əslində bu kimi situasiyaların semantik universallıq kimi dəyərləndirilə bilməsinə imkan yaradır. Ən azından bu qəlibdən determinləşmə hallarının əksər inkişaf etmiş dünya dillərində təsadüf edilməsi bu məcazlaşma növü haqqında statistik (yəni, bəlli sayda təsadüf edilən universallı) və ya frenventativ (müəyyən tezlikdə təsadüf edilən) universallıq kimi səciyyələndirilməsinə əsas verir. Fərqli dillərdə analoji mənə keçidlərilə bağlı nümunələrə diqqət edək: Azərbaycan dilində: (qız övladına, gənc xanıma xitabən ifadə edilən laudativ mətn iqtibasında): **Sən mənim balaca şahzadəmsən**¹; Türkiyə türkcəsində: **Sen benim küçük prensesimsin**²,

¹ Saçım taxdığı qızılgülü çıxarıb bəyaz çobanyastığından çələng düzəldərək saçım taxdın. “Sən mənim şahzadəmsən. Tacın bu güllərdən olsun” dedin. [3]

² **Babam** kollarımı bana doladıktan sonra, “Demək benim **küçük prensesim** evlendi,” diye fısıldadı [4].

rus dilində: **Ты моя маленькая принцесса**³, ukrain dilində: **Ти моя маленька принцеса**, italyan dilində: **Sei la mia piccola principessa**⁴, fransız dilində: **Tu es ma petite princesse**⁵ və s.

Göründüyü kimi, hətta məhdud sayda dildən gətirilmiş nümunələr zadəganlıq terminlərinin determinləşmə potensialını aşkar şəkildə ortaya qoyur. Bu ortaqlıq isə heç şübhəsiz ki, dil – cəmiyyət qarşılıqlı şərtləndirməsindən doğan təsir faktorları ilə əlaqədardır. Belə ki, dilin inkişafının xarici qanunauyğunluqlarına əsasən, cəmiyyət həyatında baş verən istənilən xarakterli dəyişimlər özünün səthi və ya dərin səviyyəli təsir fəsadları ilə dil sistemində əksini tapır. “Nümunələr gətirilən dillərin bir çoxunun ortaq tarixi keçmişi olmamasına rəğmən, belə bir məna keçidi ortaqlığı hansı oxşar tarixi proseslərlə şərtlənir?” – sualının cavabı isə kifayət qədər sadədir. Belə ki, onlarda da eynilə ingilis dilində olduğu kimi, zadəganlıq terminlərinin laudativlik semantikasi ilə yüklənməsinin səbəbləri həmin dillərin daşıyıcıları olan toplumların ictimai-iqtisadi formasiya təkamülü ilə bağlıdır. Belə ki, toplumların dünya mənzərəsində onların feodallıq quruluşunu keçdiyi zaman kəsimi üçün xarakterik olan davranış sistemləri, prioritetlər öz əksini tapmışdır. Konkret olaraq, feodallara, monarxlara bəslənən “təbə piyəteti” (*latin dilində: pietas* “*çox hörmətli, ehtiram dolu, itaətkar davranış*” [5] bu yüksək təbəqə nümayəndələrinin “seçilmişliyinin”, “imtiyazlılığının” dil materialı əsasında qabardılmasını mümkün etmişdir. Yəni, monarx kimi olmaq, monarx kimi yaşamaq ən üstün, ən lüks şərtlərlə reallaşan həyat tərzi sayıldığı kimi (müqayisə et: *Azərbaycan dilində: xan-bəy kimi yaşamaq, rus dilində: жить как барин* və bilavasitə tədqiqat obyektini təşkil edən *ingilis dilində: live like a king* [9], monarxa bənzədilmək də ən üstün tərif növü kimi dəyərləndirilirdi. Məhz bu faktordan qaynaqlanaraq yaranan ifadələrin semantik tutumuna nəzər salmaq kifayətdir ki, həmin məna keçidinin və bu səpkili determinləşmənin bilavasitə feodalizmlə şərtlənən dünya mənzərəsinin törəməsi olduğu əyani şəkildə ortaya çıxmış olsun. Məsələn: **happy as a king** “*kral kimi xoşbəxt*”, yəni “*çox, həddən ziyadə xoşbəxt*” [10]; **to feel like a queen** “*özünü kraliça kimi hiss etmək*” və s. Göründüyü kimi, bu ifadələrin semantik nüvəsində monarx obrazına qarşı “şa-quli formatlı”, yəni bir növ, “*aşağıdan yuxarıya*” itaətkar təzim və heyranlıq *dolu münasibətdən doğan məna keçidi reallaşmışdır. Wouldn't it be nice to live like a king, rule the land, and have people bow at your feet?* [11]; *If she'd marry me, I'd be happy as a king* [12]; *Daily Rituals To Feel Like A Queen ... The key to feeling like a queen is taking a royal attitude toward hydration and what you choose feed your body* [13].

³ Так, ведущая позировала рядом со своими племянниками - у старшей девочки был день рождения: "С днем рождения, моя маленькая принцесса" [6]

⁴ «Lo sei, mia piccola principessa» [7]

⁵ Je n'ai pas vu passer tes premières années, Je n'ai pas eu la joie de te porter longtemps dans mes bras, **Tu es ma petite princesse.** [8 ; 109]

Göründüyü kimi, burada zadəganlıq terminlərinin determinləşməsi üçün ən vacib olan addımlardan bir neçəsi gerçəkləşmişdir: yəni, üslubi neytrallıq məqamı aradan qalxmış, monosemikliyə son verilmiş, ekspressivləşmə mümkün olmuşdur. Xatırladaq ki, terminlərin aşağıdakı fərqləndirici özəllikləri mövcuddur: 1) sistemlilik; 2) definisyalılıq (burada mənə, semantik sahə sərhədliliyini nəzərdə tutulur. – A.R.); 3) monosemiklik; 4) ekspressivlikdən məhrum olmaq; 5) üslubi cəhətdən neytrallıq. “Bu cəhətlərin yalnız terminoloji mənə sahəsində gerçəkləşə bildiyini” vurğulayan N.V.Vasilyeva bu sahədən kənara çıxan terminin öz sistemliliyini və definisyalılığını itirməklə determinləşdirdiyini qeyd etmişdir. [14]. Göründüyü kimi, ilk mərhələdə metaforik impikasiya (əlaqələndirmə, qarşılıqlı şərtləndirmə) zəncirinin tərəfi kimi çıxış edən monarxik titul adları zamanla (irəlidə izləyəcəyimiz faktlarda şahidi olacağımız kimi) tam sərbəst şəkildə ümumişlək söz rəngində istifadə hüququ qazanmışlar. Həmin konkret faktların təhlilinə keçmədən öncə onu qeyd edək ki, “terminin konstitutiv (əsas, aparıcı mahiyyət) xüsusiyyətlərini itirməklə terminoloji sistemin sərhədlərini aşması nəticəsində ümumişlək sözə çevrilməsi”, yəni determinləşməsi halları [15] bilavasitə həmin sahənin cəmiyyət həyatına aktiv müdaxiləsi zəminində mümkün olur. Bu mənada ingilis dilində monarxik terminlərin determinləşməsinə istinad edən metaforikləşmə hallarının daha yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilməsi tam məntiqəuyğun görünür. Çünki monarxik institutun davamlılığı həmin metaforikləşmə və determinləşmə faktlarının arxaikləşməsinə imkan verməmişdir və tam əksinə geniş funksionallığını təmin etmişdir. *How Vanessa Bryant became 'Queen Mamba' ...The "Queen Mamba" to his "Black Mamba", Vanessa and Kobe Bryant were married for nearly 20 years. [16]; Bryant loved being a dad to girls and called his daughters his "princesses." ... "It's pretty cool for me 'cause it's Daddy's little princesses," he added. [17].* Göründüyü kimi, burada artıq terminoloji semantikadan və definisiyadan danışmaq qeyri-mümkündür. Müqayisə üçün deyək ki, hərbi terminologiyaya daxil olan **captain** “kapitan” sözü də zamanla öz istilah definisiyasından kənarlaşmaqla məcazi anlam kəsb etməyə başlamışdır. Belə ki, ingilis dilinə XIV əsrin sonlarında daxil olan bu söz 1560-cı ildən etibarən “bölüyə (ingilis d.: a company, rus d.: пол) başçılıq edən zabit” rütbəsi kimi işlədilməyə başlamışdır. 1550-ci ildən sonra dəniz hərbi qoşunlarında gəmi heyəti komandiri mənasında istifadə edilmişdi. Bu termin komanda idman növlərində təqimın başında duran şəxs kimi, yəni “komandanın kapitanı” mənasında da çıxış etməyə başlamışdı [18].

Onu da qeyd edək ki, zamanla ingilis dilində bu istilahın məcazlaşması daha da “irəli” gedərək onun “rəhbər, lider, başçı” anlamının da ifadəsinə xidmət etməsilə yekunlaşmışdır. Əslində, dəqiq olsaq, bu mənə “irəliyəyişi” mahiyyət etibarını ilə **captain** terminin etimologiyasında əksini tapan ilkin mənəyə (etimona) “geridönüşdən” başqa bir şey deyil. Belə ki, latın dilindən məhz “başçı, rəhbər” anlamını ifadə edən bu istilah daha sonra qədim dövr fransız

dilində “kapitan, lider” anlamında sabitləşmiş və yalnız bundan sonra ingilis dili tərəfindən mənimsənilmişdir [18]. Təkrarən ilkin mənaya dönüş əsasında gerçəkləşən məcazlaşma nəticəsində captain “kapitan” hərbi termini həm də “lider, mübarizə rəhbəri” anlamlarında stabilləşmişdir. Bu məqamı U. Uitmanningin ABŞ-ın əfsanəvi prezidenti A. Linkolnün ölümünə həsr edilmiş məşhur şeirində aydın şəkildə izləmiş oluruq.

O Captain! my Captain! our fearful trip is done,

The ship has weather'd every rack, the prize we sought is won.. [19].

Captain “kapitan” terminin hərbi terminologiyaya sahəsindən idman terminologiyasına sahəsinə keçid etməsi ilə bağlı məqama qayıdaraq, onu da qeyd edək ki, terminoloji sistem üçün yetərincə xarakterik olan proses izlənilir ki, buna da reterminologizasiya və ya reterminləşmə deyilir. Məlumdur ki, “bir elm sahəsinə aid hazır terminoloji vahidlərin digər elm sahəsinə keçirilməsi” ilə səciyyələnən bu proses “terminoloji sinergetika” ilə əlaqədardır. Belə ki, sinergetikanın anlayış-terminlər sistemində “ötürülən”, digər elm sahəsinə keçid edən terminlər metaforik anlam kəsb etməklə buna nail olur [20; 104]. Biz bunun əyani nümunəsini **captain** “kapitan” hərbi terminin idman termini statusu əldə etməsi prosesində izləmiş oluruq. Eyni reterminləşmə prosesini “Zadəganlıq” konseptinə daxil olan və bilavasitə monarxiya institutu ilə bağlı olan istilahlardan digər elm sahələrinə keçidi zəminində də müşahidə edə bilirik. Məsələn, əgər **captain** “kapitan” termininin hərbi sferadan idman sahəsinə keçidi ilə bağlı məqamı təhlilə cəlb etmişiksə, eyni analogiyanı, yəni zadəganlıq terminləri sırasından idman terminologiyasına “transfer” edilmiş istilahlardan timsalında da nəzər sala bilərik. Belə ki, ingilis dilinin şahmat terminologiyasında **king** “şah”, **queen** “vəzir”, **knight** “at” oyun fiqurları məhz zadəganlıq terminlərinə istinad edir.

The king is invaluable and must be protected. The queen is the most versatile piece and is the most useful for supporting pieces, and often used for forking. The knight: It's represented by a horse and is the most complicated unit. [21]. Bu istilahlardan tam reterminləşmə keçməsinin ən bariz sübutu da onların digər dillərə zadəganlıq terminləri olan analoqlarında fərqli şəkildə tərcümə olunması ilə bağlıdır. Müqayisə edək: Azərbaycan dilinə zadəganlıq terminləri kimi tərcümədə: king “kral”, queen “kraliça”, knight “cəngavər” tərcümə olunduğu halda; şahmat terminləri kimi isə: king “şah”, queen “vəzir”, knight “at” tərcümə edilir. Eynilə rus dilinə tərcümədə müvafiq olaraq: king fiquru: король “şah”, queen: ферзь “vəzir”, knight: конь “at” kimi fərqləşmə müşahidə edilir.

Playing black, Carlsen chose the Morphy variation of the Two Knights defence as his gambit but his Dutch opponent got the upper hand amid an exchange of queens. Then he went g4 [to take Carlsen's queen] and I realised I was lost. [22].

Göründüyü kimi, qeyd olunan şahmat terminlərindən yalnız ikisi Azərbaycan dilində zadəganlıq istilahlарına əsaslandığı halda, rus dili üçün bu say birə (sadəcə: король “şah” terminin timsalında) enir. Lakin etimoloji təhlilə keçdikdə məlum olur ki, rus şahmat ənənələri Şərqi kökləndiyindən **фeрзe** “vəzir” istilahlı da fars dilindəki [ferzin] “1) komandan, 2) vəzir” sözüne istinad edir. Etimoloji təhlilində ənənə faktoruna xüsusi diqqət ayıran G.Krılov Qərbi Avropa ənənələrində bu fiqurun qadın zadəganlıq titulu ilə əlaqələndirilməsi məqamını da xatırladır. Dilçi alman dilində bu semantik mövqedə: Dame, ingilis dilində isə: Queen terminlərinin işlədildiyini qeyd etmişdir. [23]. Müqayisə üçün deyək ki, fransız dilində “vəzir” şahmat fiqurunun adlandırılması üçün: **Dame**, ispan dilində: **Dama**, portuqal dilində **Dama**, italyan dilində: **Donna**, Holland dilində: **Dame** terminlərindən istifadə olunur. Lakin bundan fərqli olaraq, rumin dilində “xanım, ledi, zadəgan xanım” anamlı **Dama** termini ilə yanaşı, eynilə ingilis dilindəki kimi “Kraliça” semantik tutumlu **Regina** istilahlı işlədilməkdədir. İngilis dili ilə analoji vəziyyət eləcə də digər Qərbi və Şərqi Avropa dillərində, konkret olaraq, serb dilində: **Краљица** (Dama ilə paralel olaraq), Boşnak dilində: **Kraljica**, danimark dilində: **Dronning**, yəni “hakimiyyətdə olan kraliça” (**Damen** “zadəgan xanım” istilahlı ilə paralel), Fin (Suomi) dilində: **Kuningatar** “hakimiyyətdə olan Kraliça”, Xorvat dilində: **Kralica** və digər bir çox dillərdə müşahidə edilməkdədir.

Burada **Queen** zadəganlıq terminin reterminləşməsi ilə bağlı diqqətimizi çəkən maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, əslində yalnız XV əsrin ortalarından etibarən şahmat istilahlı mövqeyində çıxış etməyə başlamış bu termin öz semantik nüvəsində **Dame** termini ilə paralellik nümayiş etdirir. Belə ki, ingilis dilindəki **Queen** “Vəzir (şahmat)” termini də, digər Avropa dillərində təsadüf olunan analoqu – **Dame** termini də təxminən eyni anlamın fərqli fonetik cilddəki saxələnmələrini təzahür etdirir. Belə ki, **Queen** zadəganlıq termininin qədim ingilis dilində **cwen** (“*queen, female ruler of a state, woman, wife,*”) şəklində təzahür tapdığı məlumdur. O da məlumdur ki, bu istilahl Proto-German (Ulu German) dilində ***kwoeniz** fonetik cildində olmaqla, “qadın, həyat yoldaşı” anlamlarını verirdi. [24]. Müqayisə üçün deyək ki, ingilis dilinə təxminən XII əsrdə daxil olduğu ehtimal edilən Dame istilahlı ilk anlamında “ana” ümumişlək sözü kimi və ya “sosial ranq cəhətdən üstün mövqedə olan qadına” ünvanlanan xitab forması kimi mənimsənilmişdir. Mənbə dildə – qədim fransız dilində isə bu söz “xanım, həyat yoldaşı” anlamını ifadə etməklə proformasının (latın dilində: *domna* “xanım, ev xanımı, ev idarəçisi”) əxz edildiyi mənə yükünə əsaslanırdı. Maraqlıdır ki, yalnız XIV əsrdən etibarən “yetkin qadın”, xüsusilə də “ailəli qadın” semantik mövqelərində sabitləşən bu istilahl zamanla baron zadəganlıq titulu daşıyıcısının həyat yoldaşının (baronessanın) və ya cəngavərlik tituluна sahib şəxsin həyat yoldaşının xidmət etməklə [25] zadəganlıq terminologiyası inventarı kimi stabilləşdi. Nümunəyə diqqət edək: A.S. Byatt, in full **Dame Antonia Susan Byatt, née Antonia Susan Drabble... She**

was made *Dame Commander of the Order of the British Empire (DBE)* in 1999. [26]. Göründüyü kimi, hər iki halda “qadın” anlamından şəxslənməni müşahidə edirik. Halbuki Şərqi Ənənəsinə görə, bu şahmat fiquru kişi obrazı ilə (Vəzir) özlaşdırilirdi. Bu fərqi başlıca linqvokulturoloji əsaslandırması isə ondan ibarətdir ki, Şərqi hökmdar saraylarında (az sayda istisnalar nəzərə alınmasa) nüfuz gücünə malik ikinci səviyyədə dayanan şəxs (və ya şəxslər), məhz vəzirlər hesab edilirdi. Bundan fərqli olaraq, Qərbi Avropa ölkələrində kralın həyat yoldaşı kifayət qədər nüfuz sahibi kimi və sözü keçərli olan siyasi faktor kimi dəyərləndirilirdi. Eləcə də Qərb idarəçilik ənənələrində qız övladının da kral rütbəsini varisi olmaq imtiyazı var idi. Təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, **queen** “kraliça” titulu XVIII əsrdə zadəganlıq titulu olaraq, qadın monarxi səviyyələndirən istilah kimi qəbul edilmişdir. Qeyd edək ki, kraliça Anna **Böyük Britaniya və İrlandiya kraliçası**⁶ titulu ilə fərqləndirilməyə başlamış ilk qadın monarxdır [24]. Müqayisə üçün deyək ki, Britaniya tarixinin daha öncəki dövründə hökumət etmiş digər qadın monarxi Empress Matilda (*hakimiyyət dövrü: 1141 aprel ayı – 1141 dekabr ayı*) Empress “imperator (q.c.)” titulu ilə əbədiləşmişdi. Bu məlumatlar kontekstində xatırladaq ki, **queen** “vəzir” şahmat termininin öz praförması olan queen “kraliça” zadəganlıq terminindən reterminasiyası dövrü təxminən XV əsrin ortalarına təsadüf etmişdir. Məhz həmin vaxt Britaniya tarixində qadın monarxların bir-birini əvəz etməsi dövrünə təsadüf edir: Kraliça Mari Tyudor (*hakimiyyət illəri: 1553-1558*): Kraliça I Yelizaveta (*hakimiyyət illəri: 1559-1603*). Bu baxımdan tam məntiqə müvafiqdir ki, şahmat fiqurları arasında ən güclü fiqur sayılan vəzir fiquru, məhz **queen** “kraliça” zadəganlıq termininin reterminləşməsi nəticəsində formalaşmışdır. *One of the first things everyone learns playing chess is that the queen is the strongest piece on the board* [27].

Göründüyü kimi, “Zadəganlıq” konsepti Britaniya linqvokulturoloji mühiti üçün aktual olan semantik sferalara keçidlər baxımından əlverişli terminoloji inventara malikdir və bu keçid bilavasitə determinləşmə və reterminləşmə prosesləri vasitəsilə gerçəkləşdirilir.

Ədəbiyyat:

1. Moore B. My Child, My Princess: A Parable About the King for Little Girls of All Ages, https://books.google.az/books?id=aj7t8h9qemEC&pg=PT30&lpg=PT30&dq=Come+here,+my+child,+my+princess,+he+said.&source=bl&ots=da-6muAuax&sig=ACfU3U2ycDeoke_QVii2xDp-

⁶ 1707-ci ildə qəbul edilmiş Birləşmə Aktına qədər Kraliça İngiltərə və İrlandiya Kraliçası olaraq qəbul edilirdi (məsələn: Mary Tudor – Queen of England and Ireland)

2. Mario Biondi - You Are My Queen Lyrics
<http://www.songlyrics.com/mario-biondi/you-are-my-queen-lyrics/>
3. http://shahzaden.blogspot.com/2015/02/sni-sevirm-tanmadgm-adam_23.html
4. Osma R. İki yaralı,
https://books.google.az/books?id=xBYqDwAAQBAJ&pg=PT310&lp g=PT310&dq=d%C4%B1%C5%9Far%C4%B1dayken+kaybolmamda n+korktu%C4%9Fu+i%C3%A7in+elimi+b%C4%B1rakmayan+k%C3%BC%C3%A7%C3%BCk+prencesimsin.&source=bl&ots=leDwNr_J6U&sig=ACfU3U0C0yg0lIthDbwHyilcYhDhqqiz-
5. Piteous (adj.) <https://www.etymonline.com/search?q=pietas>
6. <https://politeka.net/show-business/254971-takaya-mamka-lesya-nikityuk-pokazala-rodnyh-malyshey-redkie-kadry-obleteli-set>
7. Schmitt E.-E. La parte dell'altro Авторы:
https://books.google.az/books?id=MRknDwAAQBAJ&pg=PT258&lp g=PT258&dq=Sei+la+mia+piccola+principessa&source=bl&ots=UISPNJY_1t&sig=ACfU3U3VKa86KV9Pz7SLk6BcD-QdjTDMeA&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwiwrMuaxoPoAhXMRxUIHX-yACcQ6AEwF3oECAgQAO#v=onepage&q=Sei%20la%20mia%20piccola%20principessa&f=false
8. Dominique E, Florent L. En vers et contre tout.
[https://books.google.az/books?id=l7I0DwAAQBAJ&pg=PA109&lp g=PA109&dq=TU+es+ma+petite+princesse&source=bl&ots=Lei9XVRvhl&sig=ACfU3U3M24XsG8TaYTU41lZDVr_RAU4gEQ&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjIhODUx4PoAhWrUBUIHbbMCXI4ChDoATACe gQICBAB#v=onepage&q=TU%20es%20ma%20petite%20princesse&f=false](https://books.google.az/books?id=l7I0DwAAQBAJ&pg=PA109&lp g=PA109&dq=Tu+es+ma+petite+princesse&source=bl&ots=Lei9XVRvhl&sig=ACfU3U3M24XsG8TaYTU41lZDVr_RAU4gEQ&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjIhODUx4PoAhWrUBUIHbbMCXI4ChDoATACe gQICBAB#v=onepage&q=TU%20es%20ma%20petite%20princesse&f=false)
9. Live like a king // The Collins dictionary
<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/live-like-a-king>
10. Happy as a king
https://www.powerthesaurus.org/as_happy_as_a_king/synonyms
11. Alford C. How To Live Like a King on a Peasant's Income
<https://www.lifhack.org/articles/money/how-live-like-king-peasants-income.html>
12. <https://context.reverso.net/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B4/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/happy+as+a+king>
13. Daily Rituals To Feel Like A Queen <https://epicself.com/daily-rituals-to-feel-like-a-queen/>

14. Васильева Н. В. Термин // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : Большая рос. энцикл., 2002. – 709 с. <http://tapemark.narod.ru/les/508c.html>
15. Детерминологизация // Варбот Ж. Ж., Журавлев А. Ф. Краткий понятийно-терминологический справочник по этимологии и исторической лексикологии., Этимология и история слов русского языка . РАН, 1998.
https://dic.academic.ru/dic.nsf/etymology_terms/139/%D0%94%D0%B5%D1%82
16. Cranley E. How Vanessa Bryant became 'Queen Mamba' // Pulse, 01/30/2020 <https://www.pulselive.co.ke/bi/sports/how-vanessa-bryant-became-queen-mamba/b2htr73>
17. Emily Cavanagh 10 photos show how Kobe Bryant loved being a dad to girls and urged his 'princesses' to play sports, including basketball // Insider, Jan 28, 2020 <https://www.insider.com/kobe-bryant-photos-show-love-daughters-urged-to-play-sports-2020-1>
18. Captain <https://www.etymonline.com/word/captain>
19. Whitman W. O Captain! my Captain!
<http://www.uspoetry.ru/poem/145>
20. Железовская Г.И. Ретерминологизация как способ формирования терминов в языке современной дидактики // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика 2010 №4, с.104-106,
<https://www.sgu.ru/sites/default/files/journals/izvestiya/pdf/2013/12/13/2010-4-22.pdf>
21. <http://study-english.info/vocabulary-chess.php>
22. MacInnes P. Magnus Carlsen breaks record for longest unbeaten streak in chess history // The Guardian, 14 January, 2020,
<https://www.theguardian.com/sport/2020/jan/14/magnus-carlsen-breaks-record-longest-unbeaten-streak-chess-history>
23. Ферзь // Этимологический словарь Крылова
<https://gufo.me/dict/krylov/%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B7%D1%8C>
24. Queen <https://www.etymonline.com/word/queen>
25. Dame <https://www.etymonline.com/word/dame>
26. A.S. Byatt. British scholar, literary critic, and novelist
<https://www.britannica.com/biography/A-S-Byatt>
27. Chipmunk A. Why You Should Move Your Queen As Early As Possible! // Oct 11, 2019 <https://www.chess.com/article/view/why-you-should-move-your-queen-as-early-as-possible>

UOT 81

**ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ. ОСОБЕННОСТИ
МНОГОЗНАЧНЫХ, ОМОНИМИЧНЫХ И СИНОНИМИЧНЫХ
АФФИКСОВ****Парвин Рамиз кызы ЗЕЙНАЛОВА***Западный Каспийский Университет
pervinri@inbox.ru***РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается полисемия, омонимия и синонимия словообразовательных аффиксов. Язык никогда не бывает стабильным: звуки, конструкции, грамматические элементы, словоформы и значения слов подвергаются изменениям. Деривационные аффиксы не являются исключением в этом отношении, они также претерпевают семантические изменения. Исследуются наиболее продуктивные аффиксы в английском языке и приводятся примеры многозначных, омонимичных и синонимичных аффиксов. Также отмечается, что вышеупомянутые особенности словообразовательных аффиксов во многом способствуют более глубокому и всестороннему изучению способов словообразования.

Ключевые слова: полисемия, омонимия, синонимия, производные аффиксы

XÜLASƏ**DÜZƏLTMƏ SÖZLƏRİN MƏNASI. POLİSEMANTİK,
OMONİMİK VƏ SİNONİMİK AFFİKSLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Məqalə ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilərinin polisemiyası, homonimliyi və sinonimliyindən bəhs edir. Dil daimi inkişaf edir: səslər, quruluşlar, qrammatik elementlər, söz formaları və söz mənalарının hamısı dəyişikliyə məruz qalırlar. İngilis dilində ən məhsuldar şəkilçilər araşdırılır və çoxmənalı, homonimik və sinonimik şəkilçilərin nümunələri göstərilir. Həmçinin qeyd olunur ki, ingilis dilində mövcud olan şəkilçilərin göstərilən xüsusiyyətləri söz yaradıcılığının daha geniş tədqiqinə yol açır.

Açar sözlər: polisemiya, homonimlik, sinonimlik, sözdüzəldici şəkilçilər

ABSTRACT

MEANING OF DERIVATIVE WORDS. SPECIFIC FEATURES OF POLYSEMANTIC, HOMONYMIC AND SYNONYMIC AFFIXES.

The article deals with polysemy, homonymy and synonymy of the word-building affixes in English. Language is never stable: sounds, constructions, grammatical elements, word-forms and word-meanings are all exposed to alteration. Derivational affixes are no exception in this respect. They undergo semantic change. The most productive affixes in English are investigated and the examples of polysemantic, homonymic and synonymic affixes are given. Also, it is noted that the above-mentioned features of the word-building affixes in English promote to better investigation and study of the word-derivation.

Keywords: polysemy, homonymy, synonymy, derivative affixes.

В результате появления новых понятий и предметов в языке в связи с необходимостью выражения несколько иного отношения к общеизвестным предметам в социальной жизни общества возникает потребность в новых словах. Слова составляют лексическую основу системы языка и входят в словарный запас языка. По-другому их называют лексическими единицами языка. Существенная проблема в словообразовании - это изучение структуры и содержания слов. Построение новых слов в языке осуществляется на основе собственных ресурсов языка, то есть средствами словообразования, имеющимися в языке. Одна из закономерностей развития словарного состава слова языка заключается в пополнении его новыми словами. Пополнение происходит разными путями: за счет заимствования из других языков и путем образования новых слов, то есть с помощью словообразования. Теория словообразования представляет собой один из важнейших разделов лексикологии. [5, стр.6]

Словообразование занимает важное место в процессе пополнения словарного состава языка. Словообразование изучает процесс образования новых лексических единиц и средств (суффиксов, префиксов, инфиксов), с помощью которых этот процесс реализуется.

Основными способами словообразования и являющиеся наиболее активными и продуктивными в современном английском языке считаются: аффиксация, дезаффиксация, обособление значения, конверсия.

Язык никогда не бывает стабильным: звуки, конструкции, грамматические элементы, словоформы и значения слов подвержены изменению. Деривационные аффиксы не являются исключением в этом отношении, они также претерпевают семантические изменения. Следовательно, многие часто используемые деривационные аффиксы являются многоз-

начными в современном английском языке. Несмотря на недостаточную изученность, полисемия производных аффиксов все еще является актуальной в языкознании. Полисемия очень характерна для английского языка. Одним из самых продуктивных агентивных аффиксов существительных является суффикс *-er*. В настоящее же время он образует новые существительные от основ прилагательных и числительных, невзирая на то, что раньше этот суффикс с агентивным и орудийным значением сочетался только с основами глаголов и существительных. Данный суффикс образует большую группу производных слов присоединяясь к глагольным основам и также выражает агентивное значение, но с различными оттенками:

а) Лицо, постоянно занимающееся тем, на что указывает словопроизводящая основа (профессиональная деятельность данного лица);

б) Лицо, действующее определенным образом в данное время;

в) Лицо, обладающее признаком, чертой или способностью производить то действие, на которое указывает основа.

Очень часто существительные с суффиксом *-er* имеют эти три оттенка значения (многозначность). Для формирования существительных, которые обозначают приспособления, приборы, устройства, инструменты и т. д., с помощью которых выполняется действие, обозначенное глагольной основой, используется суффикс *-er* с орудийным значением. Основываясь на данные исследований суффикс *-er* с агентивным значением более продуктивен в газетной публицистике и в лексике гостиничного бизнеса.

В лексике индустрии гостеприимства были зафиксированы слова с суффиксом *-er* в следующих значениях:

1) носителя действия:

bedder - горничная, в обязанности которой входят уборка и застилание постелей,

porter - носильщик

waiter - официант, *entertainer* - аниматор

skipper - гость, который уехал тайком, оставив неоплаченный чек);

2) предмета, характеризуемого каким-либо процессом: *duster* – пылесос;

3) нематериального носителя действия: *voucher* - ваучер, ордер, туристическая путевка;

4) места совершения действия:

camper - кемпер

sleeper – свободная комната, которая по каким-либо причинам считается занятой

counter - стойка, прилавок;

5) предметы одежды:

slippers – комнатные туфли или тапочки. [2]

Многие омонимичные производные аффиксы встречаются среди слов, образующих различные части речи: суффикс наречия *-ly*, присоединяемый к корням прилагательных (*quickly, slowly*) является омонимичным суффиксу прилагательного *-ly*, который добавляется к корню существительных (*lovely, friendly*). Суффиксы *-en, -ish*, префикс *un-* также функционируют в омонимичной форме и присоединяются к различным корням (*wooden, soften; foolish, childish; unhappy, unusual, undo*, и другие). [1; стр.45]

Как было указано выше, омонимами стали в современном английском языке суффиксы *-ish* в словах *boyish* – мальчишеский, юношеский, *dwarfish* карликовый, недоразвитый, *freakish* капризный, причудливый и *-ish* в словах *yellowish* желтоватый, *lightish* светловатый, *blackish* черноватый, *bluish* – голубоватый. В некоторых книгах по английской лексикологии суффикс *-ish* в этих двух группах слов рассматривается как один суффикс, имеющий два разных значения. Однако, если мы углубимся в этот вопрос, мы неизбежно придем к выводу, что имеем дело с двумя разными омонимичными суффиксами. Суффикс *-ish* в таких словах как *bluish, reddish* и т.д. изменяет лексическое значение прилагательного-основы, к которому он прикреплен, без изменения части речи. Суффикс *-ish* в таких словах как *bookish* – книжный, *womanish* – женский и др., добавляется к основанию существительного для образования прилагательного. Кроме того, суффиксы *-ish1* и *-ish2* значительно отличаются по денотационному значению, так что между ними не может быть прослежена семантическая связь: суффикс в первом значении означает «что-то похожее», соответствующее русскому суффиксу *-оват-* в таких прилагательных, как голубоватый, красноватый; суффикс *-ish* во втором значении означает «характер, напоминающий, часто немного грубоватый», например, *childish* – ребяческий, несерьезный.

Аффиксы-омонимы могут возникать в результате изменения функций уже имеющегося в языке аффикса, как например, суффикс прилагательных *-ed*, который возник и развился из формообразующего суффикса глаголов – *ed*.

Например, *bored* – скучающий, *bored* – скучающий, *confused* – смущенный, *embarrassed* – смущенный, *frustrated* – отчаявшийся, *disappointed* – разочарованный, *discouraged* – обескураженный, *frightened* – испугавшийся, *excited* – взволнованный, *exhausted* – истощенный, *disappointed* – разочарованный

Часто из-за того, что аффиксы имеют различное происхождение, которые изначально различались не только по своему значению, но и по форме, со временем под влиянием определенных фонетических и других причин аффиксы – омонимы приобрели одинаковое звучание и даже на-

писание (например, прилагательные, образованные из оснований прилагательных - появление аффикса *-up* и образование глаголов от глагольных основ –аффикс *-up*).

При установлении закономерностей использования аффиксов в современном английском языке учитывается семантическая связь между аффиксами и словообразовательными словами. Под семантической связью подразумевается взаимосвязь, посредством, которого новые слова создаются в языке с использованием этого аффикса не только из определенной части речи, но также из определенного семантического класса слов в той части речи, с которой аффикс способен сочетаться. Эта взаимозависимость может быть объяснена только значением аффикса, которое он выражает, образуя новые слова, и значением словообразующих основ, которые производят слова [4].

Конверсия также является причиной омонимии английских аффиксов в английском языке. Из-за омонимии изменяющих форму суффиксов (в том числе нулевой флексии) отдельные формы слов, связанные отношением конверсии, могут совпадать, быть омонимичными.

Например: Hang the photographs on the wall. She photographs better than she looks. Give me your autograph. He refused to autograph the book. The host introduced the newcomers. Who will host the party? She sows panic. Don't panic.

При конверсии образуется омоним, семантически связанный с исходным словом. Понять значение новообразования можно, опираясь на значение исходного слова:

She reads only glossies and comics (glossy — глянецый).

We tried to cushion the fall (a cushion — подушка). [4]

Сходство по значению, являющееся основным признаком синонимии, наблюдается не только у лексических единиц — слов, но и других языковых элементов, в частности у аффиксов. Синонимичными являются аффиксы со сходным значением и функцией: аффикс *-er*, исконно английского происхождения, обозначающий исполняющего какое-либо действие и *-ist* греческого происхождения со сходным семантическим контекстом. Префиксы *un-*, *in-*, *im-*, *il-*, *non-*, *dis-*, *mis-*, образуют синонимическую группу вследствие присущего им общего отрицательного значения. Сравните, например, имена прилагательные и существительные с этими суффиксами: *uneasy*, *unlucky*, *inattentive*, *incapable*, *non-alcoholic*, *non-believer*, *disagreeable*, *discontent*, *misfortune*, *impossible*, *illegal*. То же самое можно сказать о приставках *in-*, *im-*, *il-* в словах *inexperienced*, в которых указанные аффиксы обозначают отрицательное значение.

Подобные аффиксы обогащают английский язык и дают возможности для широкого спектра словообразования. Указанные особенности

английских аффиксов во многом способствуют более глубокому и всестороннему изучению способов словообразования.

Литература:

1. Najiyeva A. English Lexicology. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 248s.
2. Матвеева Д.С. Полисемантика аффиксального способа словообразования в английском языке //Вестник ВУиТ. 2010. №4.URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/polisemantika-affiksalnogo-sposoba-slovoobrazovaniya-v-sovremennom-angliyskom-yazyke>
3. English lexicology.Изд. Дрофа,1999, 285с.
4. <http://www.km.ru/referats/333438-slovoobrazovanie-v-angliiskom-yazyke>
5. Ильина А.Н., Кибасова С.Г. Словообразование в современном английском языке. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2012, 90с.

ƏDƏBİYYAT**UOT 8 -1/-9:-3(82-94)****MÜASİR BƏDİİ-SƏNƏDLİ NƏSR NÜMUNƏLƏRİNDƏ
İNTERMEDİALLIQ: “ƏDƏBİYYAT VƏ MUSİQİ”****Lalə Tofiq qızı HƏSƏNOVA**

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
hltlala@mail.ru*

XÜLASƏ

Məqalədə müasir bədii-sənədli nəsrə intermediallıq məsələləri öyrənilmişdir. Mövzu Anarın “Sizsiz” romanı, “Kərəm kimi” (N.Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında düşüncələr romanı), Ə.Əmirlinin “Ağdamda nəyim qaldı” əsərləri əsasında araşdırılmış, müəlliflərin bir çox hallarda bəzən dövrün atmosferini, personajların əhval-ruhiyyəsini canlandırmaq, çox zaman isə mürəkkəb psixoloji məqamları göstərmək məqsədi ilə musiqiyə müraciət etdikləri aydınlaşmışdır.

Açar sözlər: bədii-sənədli nəsr, musiqi, ədəbiyyat, xatirə, elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi.

РЕЗЮМЕ**ИНТЕРМЕДИАЛЬНОСТЬ СОВРЕМЕННОЙ
ХУДОЖЕСТВЕННО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЙ ПРОЗЕ:
«ЛИТЕРАТУРА И МУЗЫКА»**

Статья посвящена проблемам интермедialности в художественно-документальных произведениях. Данная проблема изучена на основе анализа произведений Анара «Без вас», «Словно Керем» (роман-размышление о творчестве Назыма Хикмета), Али Амирли «Что оставил я в Агдаме?». Отмечается что, авторы обращаются к музыке в разных случаях, иногда для воссоздания атмосферы эпохи, а иногда в основном для воссоздания сложного психологического состояния персонажей.

Ключевые слова: художественно-документальная проза, музыка, литература, воспоминание, взаимодействие наук.

ABSTRACT

INTERMEDIALITY OF MODERN ART-DOCUMENTARY
PROSE: “LITERATURE AND MUSIC”

The article is devoted to the problems of intermediality in artistic and documentary works. This problem was studied on the basis of the analysis of the works of Anar “Without you”, “Like Kerem” (a novel-reflection on the work of Nazim Hikmet), Ali Amirli “What did I leave in Agdam?”. It is noted that the authors turn to music in different cases, sometimes to recreate the atmosphere of the era, but mainly to recreate the complex psychological state of the characters.

Keywords: documentary fiction, music, literature, memory, interaction of sciences.

Giriş

Sözdən fərqli olaraq heç bir tərcüməyə ehtiyac olmadan milyonlarla insanı öz sehrinə salan musiqi sənəti daim yazıçıların diqqət mərkəzindədir. Son illər müxtəlif elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi, tədqiqi məsələləri getdikcə aktuallaşır. Bu cür yanaşmanın əsasən də nasirlər üçün vacibliyini qeyd edən Konstantin Paustovski yazırdı: “sənətin bütün sahələrinin – poeziya, rəngkarlıq, memarlıq və musiqi- qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi nasirin daxili dünyasını əsaslı şəkildə zənginləşdirir, onun nəsrinə xüsusi ifadəlilik verir. Bu zaman rəngkarlıqda olduğu kimi, əsər işıq və rənglə zənginləşir, poeziyada olduğu kimi sözlər kəsərlilik və tərəvət kəsb edir, memarlıqda olduğu kimi dəqiq ölçülərin gözlənilməsi, heykəltəraşlıqda olduğu kimi cizgilərin dəqiqliyi və qabarıqlığı, musiqiyə xas melodiklik və ritm gözlənilir” [5, s.218]. «İntermediallıq semiotika arası intertekstuallığı ifadə edir ki, bir sahəyə aid mətn başqa sənətin bədii sahəsinə daxil olur, özünə xas xüsusiyyətləri itirərək, yeni sferanın qanunları əsasında mövcud olur. Bu zaman sadəcə incəsənətin növləri arasında dialoq müşahidə olunmur, onların tərcüməsi yer alır. Tərcümə burada hərfi mənada deyil, metafora olaraq istifadə olunur” [6, s.374]

XX əsr ədəbiyyatında ideyasının musiqi vasitəsilə ifadə edildiyi əsərlərin sayı az deyil. Klassik əsərlərdən Kuprinin “Nargilə qolbağ” əsərində böyük sevgisini musiqi ilə ifadə edən aşıq, müasir ədəbiyyatımızda Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanında Təhminənin xalq mahnılarını səsləndirərək Zaurla vidalaşması, insanın ən mübhəm hissələrinin ifadəçisinə çevrilən mahnılarda ifadə olunan xalq hikməti, sözlərdən daha kəsərli olan musiqilər, əbədi ayrılığın, böyük sevginin, gücün və gücsüzlüyün ifadəsinə çevrilərək əsərlərin ideyasını ifadə edirlər. Bu cür misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Həmçinin musiqi vasitəsilə bəstəkarlar XX əsrin faciələrini əks

etdirməyə çalışmışlar. Belə əsərlərdən biri D.Şostakoviçin Leninqrad blokadasına həsr etdiyi simfoniyasıdır.

Dövrün mənzərəsinin canlandırılmasında musiqinin rolu

Bir çox bədii-sənədli nəsr əsərlərində musiqi digər obrazlarla birgə əsərin strukturunda əsas mövqedə çıxış edərək, əsərin, əsasən də xatirələrdə insanın hiss və həyəcanlarının əsas ifadəçisinə çevrilir.

Xalq yazıçısı Anarın “Sizsiz” xatirə-romanında musiqi xüsusi önəm kəsb edir. Əsərdə Rəsul Rza və Nigar Rəfibəylinin şeirlərinə yazılmış musiqi əsərləri, Anarın özünün librettosunun müəllifi olduğu Fikrət Əmirovun “Nəsimi dastanı” baleti haqqında geniş məlumat verilmiş, baletin 1973-cü ildə Moskvada keçirilmiş Nəsiminin yubileyində böyük uğur qazandığını qeyd edilmişdir. Müəllifin ağır itkilərə baxmayaraq (hər iki valideyninin ölümü) ssenarisinin müəllifi olduğu Üzeyir bəy haqqında filmi (“Uzun ömrün akkordları” filmi) tamamlamaq əzmi bu dahi şəxsiyyətə, onun musiqisinə olan böyük məhəbbətin göstəricisidir. Romanda Rəsul Rzanın, Nigar Rəfibəylinin, Anarın musiqi haqqında fikirlərinə geniş yer verilir.

Xalq mahnılarından fərqli olaraq şeirlərə bəstələnmiş mahnılarında xalqın minillik hikməti deyil, konkret fərdin dünyabaxışı tərənnüm olunur. Bəstəkar və şair bir-birini duymadan, eyni duyğuya köklənmədən bu “iş birliyinin” alınması, illərlə yaddaşlarda qalacaq melodiyaaların yaranması mümkün deyil.

Bədii-sənədli əsərlərdə real faktlar əks olunduğundan, bu məlumatlar həm də faktoqrafik mənbə olaraq maraq doğurur. Xatirələrdə təsvir olunan dövrün musiqisi ilə yanaşı zamanla unudulmuş (ayrı-ayrı verilişlərə həsr olunmuş) mahnılar, tanınmış ifaçılar, bəstəkarlar haqqında məlumat əks olunmuş, müəlliflərin müasirləri olmuş müğənni və bəstəkarların obrazları canlandırılmışdır.

Yazıçıların musiqi haqqında fikirləri həm də dövrün musiqi zövqü haqqında təsəvvür yaradır. Məsələn, Anarın Şopenin “Ölüm marşı” (pianoçu Emil Gilelsin ifasında), Akif İslamzadənin ifasında “Sarı gəlin” mahnısı, Zeynəb Xanlarovanın mahnıları, Nigar Rəfibəylinin şeirlərinin italyan bəstəkarı Franko Maninonun “Məhəbbət haqqında” kantatasına daxil edilməsi və s. haqqında xatırlatmaları bu qəbildəndir [1, s.192]. Bəzən musiqi, məsələn, 30-cu illərin mahnıları, ötən zamanı xarakterizə edən atributa çevrilir: “O dövrün ən məşhur və ən xarakterik mahnısı səslənir: “Все выше, и выше, и выше стремим мы полет наших птиц, и в каждом пропеллере дышет, спокойствие наших границ”.

Bir də başqa bir mahnı səslənir, qulaqlarımda! “Bandera rossa”.

Bir də bir mahnı-D.Şostakoviçin “Vstreçni” filminə yazdığı mahnı “Нас утро встречает прохладной, нас песней встречает Москва, кудрявая что же ты не рада, счастливому пеню гудка”. Bütün bu mahnıların melodiya-

larını, sözlərini anam 30-cu illərdən gətirmişdi bizə, Moskvadan gətirmişdi. Bakıya, hərdən zümzümə edərdi, oxuyardı və mən bu mahnıları ekranlardan, efirlərdən eşitməmişdən qabaq onlar evimizə məhrəm olmuşdular.

Moskva küçələri bu mahnıların doludur, gülüşlərlə, gül-çiçəklə, mayla, baharla doludur. Anam ağ corablarla, ağ parusin çəkmədə, ağ güllü ara krepdeşen paltardadır, ...22-23 yaşındadır anam” [1, s.225-226].

Musiqi keçmiş illərin abi-havasını yaradır, sözlərin faktların ifadə edə bilməyəcəyi hissələrin canlandırılmasına vasitə olur, sözlə ifadə olunmayacaq kədəri ifadə edir.

Əsərdə valideynlərinin vəfatından doğan kədərlə ata-anası ilə məktublaşmadakı qayğısız dövrün əhval–ruhiyyəsi ilə dissonans təşkil edir. Məktublarda bir-birindən uzaqda olan ailə üzvləri müxtəlif problemləri, hissələrini bir-biri ilə bölüşürlər. Rəsul Rzanın musiqi haqqında düşüncələri xüsusilə maraqlıdır. Türk bəstəkarlarının musiqisi ilə bağlı təəssüratını bölüşən Rəsul Rza yazır: “Simfoniya və orkestr üçün yazılmış konserti dinlədikcə düşünürdüm: dünyadan nə qədər xəbərsizik... Mən musiqi haqqında mülahizə yürüdüb hökm verməkdə özümü haqlı hesab etmirəm. Lakin mən anlamağa çalışıram. .. duman arxasında silueti görünən dağlar kimi mən bir əzəmət, nə isə rəngləri, biçimləri adiləşmiş aləmə bənzəməyən bir varlıq mövcud olduğunu duyduğum...” [1, s.43].

Xatirələrdə həmin illərin musiqisi, zamanla unudulmuş mahnılar (ayrı-ayrı verilişlərə həsr olunmuş), tanınmış ifaçılar, bəstəkarlar bir sözlə müəllifin şahidi olduğu, dövrünün musiqisi haqqında fikirlər yer alır. Özünün redaktoru olduğu “Axşam görüşləri” verilişinə atasının eyni başlıqlı şeir yazdığını qeyd edən yazıçı, Tofiq Quliyevin bu sözlərə mahnı bəstələdiyini, mahnını Şövkət Ələkbərovanın ifa etdiyini qeyd edir [1, s.125].

Tofiq Quliyevlə tanışlığından, ilk görüşündən bəhs edən müəllif onun özünün “heç mahnılarına” oxşamadığını bildirir. Atasını bəstəkarın iş birliyindən bəhs edərək həmmüəllif olduqları “Qızıl üzük”, “Bakı haqqında mahnı”sını xatırlayır.

Psixoloji təsvirdə musiqidən istifadə

“Sissiz” əsərində XX əsr klassik estrada musiqisinin incilərində biri olan, Emin Sabitoğlunun Rəsul Rzanın sözlərinə bəstələdiyi “Alagözlüm” mahnısının yazılma tarixçəsi yer alır. Akif İslamzadənin ifasında səslənmiş “Alagözlüm” mahnısı Emin Sabitoğlu Rəsul Rzanın ölümündən sonra bəstələmişdir. Nigar Rəfəbəylinin 50-ci illərdə qələmə aldığı şeirə bəstələnən musiqi şairə ölüm ayağında olarkən yazılmışdır. Nigar xanım mahnını ilk dəfə xəstəxanada olarkən dinləyir: “Məhz bu sözlər artıq dünyadan köçmüş insanı haraylaması, bəstəkarın qəlbini tərpətmədi; çağırdığı atamın yoxluğunu Emin bildirdi, Akif bildirdi, hamı bildirdi, anam bilmirdi.

Bəlkə tez gələsən, əlac verəsən,

Sünbüllərin saçın yığıb hörəsən.

Əlvan çiçəkləri özün dərəsən-

Gözləri yollarda qalır, neyləyim! ” [1,196].

Mahnıda sözlə ifadə edilməyən bir kədər ifadə olunur: “Anamçün bu yalnız mahnı idi. Fidançün, Təranəyçün, mənimçün, bütün bilənlərçün ağır idi, əzab idi, möhnət idi...”. Bitən ömrün bitməyən xatirələrinə çevrilən musiqilər müəlliflərinin ölümündən sonra yaşamaqda davam edirdi.

Musiqi çox zaman insan ömrünün müxtəlif məqamları – toy, dəfn mərasimi ilə bağlı assosiasiyalar doğurur. Anası ilə atasının ağır xəstəlikləri ilə üz-ləşən müəllif, ömrünün ən ağır anlarında təsadüfən küçədə Akif İslamzadənin ifasında “Sarı gəlin” mahnısını eşidir:

Saçın ucun hörməzlər,

Gülü sulu dərməzlər, sarı gəlin.

Bu sevdə nə sevdadır,

Səni mənə verməzlər

Neylim aman, aman, sarı gəlin.

Bu sözlər müəllifin daxili təlatümlərini artırır: “.. bu mahnı ... başqa bir həyatdan süzülüb, axıb gəlir və Akifin səsi də ömrün o tayından gələn bir səsdir. Bütün bunlar hardasa başqa bir aləmdə, yaşadığımız günlərin uçurumla ayrılmış o biri tərəfində, o biri uzaq yamacında, yalında qalıb sanki yer çat-lamış, torpaq aralanmış, yağın aşılımışdı və ömrümdə yaxşı, işıqlı, iliq nə vardısı bu yağandan o yanda qalmışdı, o tərəfdən, o taydan- əbədi itirilmiş üfüqlərdən köhnə mahnılar, tanış kəlmələr, uzaqlaşmış itəcək səslər gəlirdi, haçansa, solub unudulacaq sözləri eşidirdim:

Bu dərənin uzununu

Çoban qaytar quzunu, sarı gəlin.

Nolaydı bir gün görəəm

Nazlı yarım üzünü

Neylim, aman, aman, sarı gəlin.

Evə gəldim, mətbəxə keçib qapını çəkdim, bu yaşımnda bəlkə də ilk dəfə ağladım” [1, s.102].

Emosional gərginlikdən sıxılaraq təkliyə, bağa üz tutan Anarın həmdəmi şəhərdən özü ilə bağa gətirdiyi radioda çalınan mahnılardır. “Bakıdan gecə konserti verirlər. Nərminə oxuyur... “Özünə qurbanam, sözünə qurbanam...”

Andrey Babayevin mahnısıdır. Andrey Babayev çoxdan ölüb, Nərminə də çoxdan oxumur” [1, s.111]. Ölümün amansızlığını yaşayan insanın yeganə təsəllisi əbədiyaşar mahnılardır. O mahnılar ki, ona nisgilin keçici olduğunu xatırladır, insan ömrünün qısalığı fonunda xatirələrin, hislərin əbədiliyini ifadə edir. İnsana hər bir məqamda təsəlli olacaq mahnılar, onu dərdi ilə təkbətək buraxmır. Vətənidən ayrı düşmüş dayısı Kamil də Vətən həsrətini mahnılarda ovudur: “Vətənidən didərgin düşmüş qərib doktor illər boyu radiosuyla

Bakını tutmuş...” Nərminə Azərbaycan mahnıları oxuduqca qədər-qədər dalınca təkbaşına içirmiş [1, s.112].

Təsəlli ilə yanaşı musiqi həm də yaşanmış xatirələri oyadaraq müəllifdə qorxu doğurur: “Bu günlərdə qorxduğum şeylərdən biri də musiqidir. Neçə anımın açarı musiqidədir. Binəva, zümzümə, melodiya qırığı qarmaq kimi ömrün neçə ötən gününü dartıb çıxarda bilər, qəlbinə, beyninə, yaddaşına pərçim edər...”.

Musiqidən qorxurdum bu günlər. Yaxın adamlarınla qırx ildən artıq bərabər ömür sürmüşənsə, dünyanın bütün melodiyları, bütün tərəneləri sənə onların müəyyən bir məqamını, ilini, gününü, saatını xatırladacaq, yaxın adamlarla birgə sürülən ömür-anımların toplanması, çoxalması, bütün ailəni əhatə etməsidir [1, s.161-162].

Obrazın daxilən yaşadığı matəm hissi ilə dissonans təşkil etdən musiqi isə yazıda narahatlıq doğurur: “mahnı məhz mənim əsəblərimi qıcıqlandıрмаq üçün qəsdən bu dərəcədə şit yaradılıb. Açıq pəncərələrdən rəqs musiqisi eşidirəm, mənə elə gəlir ki, qayğısız həyat mənim hisslərimi təhqir edir, içəri dünyamı laqeydliyi, biganəliyi ilə tapdalamaq istəyir”. Kədərini “qıcıqlandıran” musiqidən uzaq qaçan müəllifin narahat ruhu klassik musiqidə, Üzeyir musiqisində rahatlıq tapır: “Sanki üstünü duman almış uca bir dağın başında büllur bulağa qapanıram” [1, s.162]. Beləliklə, musiqi müəllifin həyatının bu çətin, dramatik məqamında həm nicatı, həm də qorxusuna çevrilir.

Nazim Hikmətin sevgi hekayətlərindən söhbət açan Anar bəzən hisslərin təsvirində sözün acizliyini hiss edib, musiqiyə üz tutur. İki sevgilidən biri üçün hissini ötür keçməsi, digərinin isə hələ də bu hissini əsarətində olduğu vəziyyəti canlandıran müəllif bəstəkar Adil Bəbirovun Vaqif Səmədoğlunun sözlərinə bəstələdiyi mahnısını xatırlayır: “Mahı məhz bu çıxılmaz vəziyyətə aiddir. İki aşıqdən biri üçün sevgi bitəndə, o birisi keçmiş sevgilisindən yalnız bir şey xahiş edir, yandırıp yaxan xatirələri “Ah çəkdiyən gecələri, “yox” dediyən küçələri, sevdiyimiz şeirləri, gəzdiyimiz şəhərləri, kölgən düşən divarları ürəyimdən qopar, qopar, özünə apar” deyir [1, s. 249].

Uzun zaman xanımı Münəvvərdən ayrı düşən N.Hikmətin məşhur skripkaçı David Oystraxa ünvanladığı şeirində yazır:

“İstanbula getmisiniz,
Konsertinizdəymiş,
Çox bəxtsiz bir qadını bəxtiyar etmisiniz
Yağmura uzanan iki yaşılıarpaq kimi gözləri baxmış barmaqlarınıza
Məktubunda: “Unutdum hər şeyi!”- deyir
Dərdlərdən başqa unudacağı nəyi var?
“Ağladım deyir, fərəhləndim” deyir
“Dünya deyir gözəl, içim rahat”.
Siz qısqandığım yeganə insansınız, ustad” [2, s.313].

Əli Əmirlinin “Ağdamda nəyim qaldı” avtobioqrafik romanında musiqi zövqü, balaca Əlinin ətrafdakı insanlarla qarşılaşdırılmasında istifadə olunur, insanın mənəvi zənginliyi, istedadının, bədii zövqünün göstəricisi kimi çıxış edir. Ona yad olan “doğmalar” la münasibətlərini əyani şəkildə ifadə edir [3].

Nəticə

Beləliklə, ədəbiyyatşünaslıqda intermediallıq probleminin tətbiqi bir çox əsərlərin fərqli müstəvidən təhlilinə imkan verir. Bədii-sənədli nəsr nümunələrində müəlliflərin bəzən dövrün ab-havasını, personajların əhval-ruhiyyəsinə göstərmək, çox zaman isə mürəkkəb psixoloji məqamları canlandırmaq məqsədi ilə musiqiyə müraciət etdikləri aydın olur.

Ədəbiyyat:

1. Anar. Sızsiz // Anar. Əsərləri. III cild. Bakı, Nurlan, 2004, s. 689
2. Anar. “Kərəm kimi” (Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında anılar, düşüncələr romanı) // Anar. Əsərləri. Bakı, Nurlan, 2015, VII cild, 416s.
3. Əmirli Ə. Ağdamda nəyim qaldı? // Əmirli Ə. Ağdamda nəyim qaldı? (Avtobioqrafik roman) // Azərbaycan, 2015, № 10, s. 13-89
4. Брузгене Р. Литература и музыка: о классификациях взаимодействия // Вестник Пермского Университета, 2009, Российская и Зарубежная филология, вып. 6., с. 93-99.
<https://cyberleninka.ru/article/n/literatura-i-muzyka-o-klassifikatsiyah-vzaimodeystviya>
5. Паустовский К. Золотая роза. Москва, Советский писатель, 1983
6. Хамина А.А. (Томск, Россия) Теория интермедийности: проблемы и перспективы // s.373-379 file:///C:/Users/User-PC/Downloads/Mik_2012_15_7_63%20(2).pdf

UOT 82

**THE WORLD OF THE WILD IN JACK LONDON'S
CREATIVITY****Sevda Majid ISMAYILOVA***Western Caspian University*
*ismayilovasevda38@gmail.com***ABSTRACT**

Jack London as considered one of the best writers of American naturalism is well-liked by a wide readership of all ages more than 70 years in the world. Darwin's idea of 'constant struggle in nature' and Spencer's theory of 'the survival of the fittest' had a deep influence on him. A reader is confronted with the feeling of a bitter winter, a sharp pain of starvation, a longing for cosiness in his works. His stories have mainly to do with 'dog-heroes'. This article is concerned with the analyses of the world of the wild that London presented in his creativity. best works that he produced about animals.

Keywords: natural selection, constant struggle in nature, struggle for existence, survival of the fittest

РЕЗЮМЕ**МИР ДИКОЙ ПРИРОДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖЕКА
ЛОНДОНА**

Джек Лондон, считающийся одним из лучших писателей американского натурализма, пользуется популярностью у широкого круга читателей всех возрастов мира более 70 лет. Идея Дарвина о «постоянной борьбе в природе» и теория Спенсера о «выживании сильнейших» оказали на него глубокое влияние. Читатель сталкивается с ощущением горькой зимы, острой голодной болью, тоской по уюту в своих произведениях. Его истории в основном связаны с «собаками-героями». Эта статья посвящена анализу дикого мира, который Лондон представил в своем творчестве.

Ключевые слова: естественный отбор, постоянной борьба в природе, борьба за существование, выживании сильнейших

XÜLASƏ

CEK LONDONUN YARADICILIĞINDA HEYVANLAR ALƏMİ

Amerika naturalizminin ən yaxşı yazıçılarında sayılan Cek London 70 ildən çoxdur ki, dünyanın hər yaşındakı oxucu kütləsi tərəfindən sevilir. Darvinin "təbiətdə davamlı mübarizə" və Spenserin "ən güclünün sağ qalması" fikirləri ona çox təsir etmişdir. Oxucu onun əsərlərində sərt qışı, kəskin aclıq əziyyətini və rahatlıq həsrətini hiss edir. Hekayələrinin qəhrəmanları əsasən itlər ilə bağlıdır. Bu məqalə Londonun öz yaradıcılığında təqdim etdiyi heyvanlar aləmini təhlil edir.

Açar sözlər: təbii seleksiya, təbiətdə davamlı mübarizə, yaşamaq üçün mübarizə, ən güclünün sağ qalması

Jack London is the greatest fiction writer whose creations are evidence of events from his personal exciting life. In his short tales like "The Call of the Wild", "White Fang" he purely returns to the world of the wild. Unanticipated combination of incidents in these novels drove London to compose the finest works of fiction. He portrayed his characters in the true and acute nature of North. He was accomplished in framing them in such circumstances when they have to validate their right for living. His novels overstates the crudity of the natural world. London was preoccupied with "environmental determinism", which utters that the world shapes us in ways that we are powerless to resist. The major theme of all his works was striving- striving of an individual to remain alive in a wild natural world.

Jack London was a self-instructed man who dragged himself from the bottom of the socio economic ranking. His thinking was intensely affected by the greatest radical men of the late 19th century time like Charles Darwin, Herbert Spencer, Karl Marx, Friedrich Nietzsche. London was well-informed with the works of Charles Darwin. "The Origin of Species" was his favored book while he was in the Yukon adventures. London was curious about the writings of Herbert Spencer, whose theory of "survival of the fittest" came to be a philosophical part of London's works.

The end of the nineteenth century witnessed the advancement of a modern and a very popular form of nature writing, the real wild animal narrative. Naturalism was an important movement in American literature. Naturalistic writers used a kind of scientific method for their writing; they examined people and the ways in which the protagonists' lives were ruled by the forces of environment. To the naturalistic author, it is the responsibility of the writer to familiarize the reader into the actuality without illusion. And Jack London was regarded as one of the most outstanding naturalists in an American literature. He was the leading personality in the advancement of naturalistic fiction in

America. He performed his thoughts of naturalism in “The Call of the Wild”, “White Fang” and many of his works. We can apparently see a great deal of connections of naturalism in “The Call of the Wild”.

“The Call of the Wild” as its name shows a description of brutality, inequality, and inhumanity. The work portrays the adventures of the dog, named Buck taken from California to Yukon. Darwin's concept of “the survival of the fittest” describes Buck's background perfectly. In this cruel environment there are some social laws that one must know and follow them. “White Fang” is the other work of naturalism. In the book the components of naturalism are observed from the very initial start when both dogs and humans have to do their best to remain alive in that frozen and horrifying places. London depicts nature like the “wild”, both human's and beasts' greatest foe. He masterfully portrayed thrilling action, an instinctive feeling for animal life, perception of justice in his animalistic stories. The main heroes of London's stories are set in distinctively exciting, highly stressful situations where everything which is strange and unreal escapes and their actual nature is revealed with their pitiless facts and figures, the thrilling narratives, the inexperience of his heroes. Jack London built forceful, entire, colourful characters in his stories.

The capability of the animal or a person to adjust to divergent and new surroundings comprises the crucial plot of his books. Darwin in ‘the Origin of Species’ noted that the phrase repeatedly used by Spencer of the “Survival of the Fittest” is more lifelike than “Struggle for existence” and is sometimes evenly appropriate. London maintained the very same thought in “White Fang”:

“This was living, though he did not know it. He was realizing his own meaning in the world; he was doing that for which he was made-killing meat and battling to kill it. He was justifying his existence, than which life can do no greater: for life it achieves its summit when it does to the uttermost that which it was equipped to do.”

The stories about animals occupy a very significant role in London's creative writings. He knew animals well and managed to picture them as real. Two tales belong to the cycle of the Northern stories; these are “The Call of the Wild” and “White Fang”.

In simplest terms, Buck, a splendid dog, inhabits in Judge Miller's ranch in California. He is kidnapped and brought to Alaska where throughout a lot of difficulties and experiences with the “wild”, he acknowledges his relationship to it and goes back to his primitive case. In the first chapter, “Into the Primitive”, Buck primarily becomes aware of diversity between the “cold” world to that he is brought taken and the “warm” world from which he is.

“He had been suddenly jerked from the heart of civilization and flung into the heart of things primordial. Contrasted with the soft world from which Buck has come, in the primordial “all was confusion and action. There was

imperative need to be constantly alert; for these dogs and men were not town dogs and men. They were savages, all of them, who knew no law but the law of club and fang".

Buck accepts a new "law" when he discovers it: 'He saw, once for all, that he stood no chance against a man with a club. He had learned the lesson, and in all his afterlife he never forgot it. That club was a revelation. It was his introduction to the reign of primitive law, and he met the introduction half-way. The facts of life took on a fierce aspect; and while he faced that aspect uncowed.'

Buck directs the reader's concerns to the "good" and "bad" as they go through his life. The novel is surely not an objective description of the striving, however it is a strong and dynamic experience by the way of which London reviews the constant promises of his Darwinian and Spencerian views. Buck's development procedure is a mixture of "natural selection" of other Darwinian experiences through which he has grown.

Jack London portrayed human natures of his hero, Buck in the novel. He possesses a feeling of fear, guilt, confusion and justice. He also has ability for great, humane love, as his relation to his owner sufficiently portrays this. He might be an animal, however he is more human than a number of humans round him. Buck is represented like a prince, true ruler of animals. Buck faces hardships which give him greater knowledge about the environment. Buck starts like immature ruler, then he notices everything withdrawing from him. He is brought down to nothing, hit and kicked and made to drag sleds throughout the Canadian wilderness. These hardships, although, far from damaging him, cause him to be a powerful king and to get a better kingdom, a harsh one which better suits his fate as a beast. Buck's obtaining strength is not easily got access; it is a fight, procedure covered with difficulties, from the lasting battle with his opponent Spitz. Life is basically a continuing fight for proficiency, and the strongest animals or humans, the Bucks of the universe, will always come upon battles to show their power. Therefore, when Buck turns from being proper, cultured pet into a savage, inhuman, vicious animal, we are glad rather than surprised as we are aware of that he is accomplishing his destiny.

After the triumph of "The Call of the Wild" London wrote to Macmellon suggesting a second book "White Fang" in which he wanted to depict the contrary of Buck, a dog that converts from wild to tame: 'I'm going to reverse the process ... Instead of devolution of decivilization ... I'm going to give the evolution, the civilization of a dog'.

The thought that unlimited love and devotion can prevail over hereditary and early life is the other facet of humanity which underlines through White Fang's behaviour. White Fang is a harsh murderer when he is kept and bothered however, but the dog appears to be loving and becomes tame when a

Judge is his owner. White Fangs highest inner affection is to his master. The novel aims to show affection like a natural character; Charles Darwin claims that the “lower animals” display the “the same principle of pleasure” as people do. Meanwhile it is an unnatural character, as Mark Seltzer asserts:

“Learning to love pain and the god-like hand of his master, White Fang learns to love at once the pleasure of unnatural acts and the pain of turning from the natural to the cultural.”

White Fang proposes differing attitudes. White Fang has to be accurately what he is a wolf that hang on murdering to remain alive. He tries out his boundaries at each chance frequently running into barriers both true and imaginary. London nevertheless does not suggest on view that one form of existing preferred to the other. If White Fang reviews the sense of existence, then it has to review the sense of human development, as well. It does so via the nature of Beauty Smith.

Smith is a result of savage experiences. As White Fang, his clay has been severely shaped. Even so Smith has had and most possibly still has option about how to reply to his environment for example, whether or not to defend his life by hurting humans and animals less strong than him. White Fang for surviving does not do. This labels the greatest difference between the two natures. It also raises the stories overarching similarity on the struggle existence, nevertheless for even as Smith is inappropriately using his strength,

The Wild is a huge image for the threatening essence existence. The wild symbolized existence like striving: for instance, the Wild is an area in which the sun makes a "fierce effort" to emerge. White Fang himself is an image of the wild. The Wild is, for White Fang like a pup, the undetermined and he, in turn, becomes the representation of the anonymous for others. And yet the Wild is not an absolutely opposing image in this narrative, for the Wild gives. For instance, in the last chapter, he is striving for existence, White Fang manages to remain alive when other beasts may not have. The Wild is a respected symbol in White Fang, but tendency to show the strength, existence to remain alive and even increase. Through this work London searches to depict his notion of nature, which is angry, threatening and all strong.

In the nineteenth century many authors in American literature composed their animal stories that stressed the beasts' perspective. The true wild animal narrative was a reaction to Darwinism which introduced readers with the theory of "natural selection" and the amorality of natural world.

Jack London will remain as the greatest writer who composed works on animals. Those who read and research Jack London's works get to be influenced. Jack London's two essential works were concerned with animals: "The Call of the Wild" and "White Fang". They were the models of American naturalism.

By reading the analysis of London's two works examined in this article you get detailed information about naturalism introduced in his works. Jack London had a good grasp of animals, so he was able to create true characters in his novel "The Call of the Wild" is the greatest work composed about animals. This work is recognized by many to be his masterpiece. The novel describes the adventures of the dog. Darwin's hypothesis of "the survival of the fittest" shows Buck's background well. After a huge success of "The Call of the Wild" Jack London composed his another dog tale "White Fang". Here in this novel author portrayed the opposite of Buck, the dog that changes from wild animal to domesticated animal. Jack London created a true characters in his dogs. His dogs not only manage to remain alive but they also gain dominance. In London's world there was no room for the weak. Only the forceful ones win and succeeded in a violent world. It was the environment that changed Buck from petted animal to a wild one and only his adaptation assisted him to remain alive and be dominant among beasts. Jack London performed human features of his protagonists in his works. He owns a sense of scare, fault, confusion, and justice. He also has capability for great, humane fondness, as his relation to his master masterfully shows this. He might be a dog, but he is more human than a lot of human beings round him.

References:

1. London, Jack. White Fang, Prestwick House Inc, USA, 1906
2. London, Jack. The Call of the Wild, Arc Manor LLC, USA, 2009
3. London, Jack. The Call of the Wild, White Fang and Other Stories, Oxford University press, USA, 2009
4. Pizer, Donald. The Cambridge Companion to American Realism and Naturalism, Cambridge University Press, USA, 1995
5. William Nelson, Richard. Darwin, Then and Now, Universe, USA, 2009
6. <http://www.jacklondon.net/writings/shortFiction/part1.html>
7. <http://www.theguardian.com/books/2014/may/19/100-best-novels-call-of-the-wild-jack-london>
8. <http://goodreads.com/work/2949952-white-fang>

UOT 398; 801.8

İBTİDAİ İNANCLARDA QARININ ŞAMAN FUNKSIYASI**Şəbnəm Vaqif qızı HÜSEYNOVA***AMEA Folklor İnstitutu, doktorant
shebnem.vagif@mail.ru***XÜLASƏ**

Azərbaycan epik folkloru zəngin obrazlar aləminə malikdir. Həmin obrazlardan biri də qarı obrazıdır. Qarı obrazından bəhs edərkən şaman qadın məsələsinə toxunmaq vacibdir. Çünki ibtidai inanclarda qarı həm də qadın şaman kimi meydana çıxır. Səbəb isə qarı obrazının xüsusiyyətindəki şamanizmin qadın başlanğıcı – Ulu Ana ilə birbaşa əlaqədar olmasıdır. Alimlərin gəldiyi nəticəyə görə ilk şaman ruhunun qaynağı qadın başlanğıcına əlaqəlidir. Tədqiqatlar sübut edib ki, qarı Ulu Anadan transformasiya olunub. Bu fikirlərdən çıxış edərək məqalədə qarı obrazının şaman funksiyası araşdırılıb. Tədqiqata həm Azərbaycan epik folklor nümunələri, həm də türk xalqlarının folklor nümunələri cəlb edilib, arxaik janrlardakı şaman qarının xüsusiyyətləri və funksiyaları nağıl və dastanlardakı qarı obrazı ilə müqayisə edilib.

Açar sözlər: inanc, qarı, şaman, ruh, transformasiya

РЕЗЮМЕ**ШАМАНСКАЯ ФУНКЦИЯ СТАРУХИ В ПЕРВОБЫТНЫХ ВЕРОВАНИЯХ**

Азербайджанский эпический фольклор обладает богатым образным миром. Один из этих образов – образ старухи. Говоря о образе старухи, важно затронуть вопрос шаманской женщины. Потому что в первобытных верованиях старуха появляется также как женский шаман. Причина в том, что шаманизм в характере образа старухи напрямую связан с женским началом - Великой Матерью. Согласно выводам ученых, источник первого шаманского духа связан с женским началом. Исследования доказали, что старуха трансформировалась от Великой Матери. Исходя из этих идей, в статье исследована шаманская функция образа старухи. В исследовании были задействованы образцы азербайджанского эпического фольклора, а также образцы фольклора тюркских народов, а особенности и функции старухи-шамана в архаичных жанрах были сопоставлены с образом старухи в сказках и дастанах.

Ключевые слова: вера, старуха, шаман, дух, трансформация

ABSTRACT**SHAMANIC FUNCTION OF AN OLD WOMAN IN PRIMITIVE BELIEFS**

Azerbaijani epic folklore has a rich imaginative world. One of these images is the image of an old woman. Speaking about the image of the old woman, it is important to raise the question of a shamanic woman. Because in primitive beliefs, the old woman also appears as a female shaman. The reason is that shamanism in the nature of the image of an old woman is directly related to the feminine principle - the Great Mother. According to the conclusions of scientists, the source of the first shamanic spirit is associated with the feminine principle. Research has proven that the old woman was transformed from the Great Mother. Based on these ideas, the article explores the shamanic function of the image of an old woman. In that research are involved the samples of Azerbaijani epic folklore, as well as samples of the folklore of the Turkic peoples, and the features and functions of an old woman-shaman in archaic genres were compared with the image of an old woman in fairy tales and epics.

Keywords: belief, old woman, shaman, spirit, transformation

İbtidai inanclara nəzər saldıqda qarının malik olduğu bəzi funksiyalar onu şamana yaxınlaşdırır. Şamanizmlə bağlı iri tədqiqatların müəllifi Füzuli Bayat ilk şaman ruhunun qaynağının qadın başlanğıcına əlaqəli olduğunu yazır. Qadın başlanğıcdan ayrılan ruhlardan biri Albastıdır. Zahi qadının ciyərini Albastıdan almaq üçün şamanlar ayinlər keçirirlər. Yalnız xüsusi insanların-ocaqlıların, baksıların, şamanların köməyi ilə zahının ciyərini Albastıdan geri almaq mümkündür. Şamanla qadın başlanğıcdan qopan ruhlardan əlaqə şamanın doğuluşu ilə meydana çıxır (1, s.35). Şamanlığın ata xaqanlığının meydana çıxmasıyla güclənməsi və cəmiyyətə təsiri olduğunu söyləyən Füzuli Bayat ilk şaman ruhlarının qadın olduğunu qeyd edir və əfsanələrin birində şamanlığı təşkil edən 9 şaman ruhunun qaynağının qadın başlanğıcına əlaqələndiyini yazır (1, s.158). Yusuf Ziya Yörükən “Müslümanlıqdan Evvel Türk Dinləri Şamanizm” əsərində yazır ki, şamanların hamı ruhları qadınlardır (17, s.59). Şaman kultunda qadın ruhu kişi ruhundan güclü hesab olunur. Hətta amur-niv şamanlarının ağbəniz, gözəl arvad cildində köməkçiləri olub. Onun sallaq döşü, çoxlu sığası olub. Deyilənə görə, bəzi hadisələrdə aciz qalan şaman onu çağırır, onun gəlişi ilə gücü artarmış. Hətta adı Motık Nıkr Umqı olan bu qadın şamanların arvadı hesab edilirmiş. Kempel qadına kişilərlə müqayisədə daha çox hörmət edilməsi kimi qadının ritual funksiyasının olmasını göstərir (5, s.633). Həqiqətən inisiyasiya mərasimini aparan qadın şamanlardır. Nami-

zəd şaman olmaq prosesindən keçərkən "şaman xəstəliyi" ritualını, "şamanlıqdan imtina" mərasimini yaşlı şaman qadınlar həyata keçirir və idarə edirlər.

Haqqında danışdığımız qarı da qadın başlanğıcdan qopan varlıq kimi şamanla əlaqəli obrazdır. Qarı obrazının xüsusiyyətindəki şamanizm isə onun başlanğıcı – Ulu Ana ilə birbaşa əlaqədardır. "Şaman bir fiqur kimi başlanğıcda bolluq, artım ideyasının daşıyıcısı olan Ulu Ananı simvolizə etmişdir" (4, s.123). Cəlal Bəydiliyə görə, ayınların icrası zamanı şamanların qadın geyimində olması şaman kompleksinin qadın təbiətiylə bağlılığı fikrini nəzərə çarpdırmaq məqsədi daşıyır. Şamanların saçlarının uzun olması da qadın ünsürünün göstəricisidir. "Şaman inancına görə cinsiyyət dəyişdirmək ruhlara itaət etməkdir. Heç bir şaman öz arzusu ilə qadınlaşmadığı kimi, kişiləşməz də (2, s.47). Qadın başlanğıcdan ayrılan ruhların traverstik xüsusiyyəti mifologiyada geniş yayılmış mövzudur. Bəzi varlıqların həm qadın, həm də kişi şəklinə görünməsi şaman inancından qaynaqlanır.

Qadınların şaman kimi formalaşması, şaman kişilərin geyimlərində qadın ünsürlərindən istifadə etmələri cəmiyyətin müqəddəs bütövləşməsi üçündür. Bu müqəddəslik yenə də qadının artım və bitki toplamasından qaynaqlanan həyat tərzinə bağlı ululaşdırma ilə bağlıdır (12, s.203). Ataxaqanlığının mövcud olduğu bir zamanda qadın şamanlar böyük ayınlərə qatıla bilməzlərmiş. Bu da kənardan gələn gəlin qəbilə tanrısına yad olduğu üçün qəbilənin keçirdiyi böyük mərasimlərdə iştirak etməməsi fikrindən qaynaqlanır. Qazax və qırğızlarda kənar evliliklə gətirilən gəlin evin, çadırın ocaq qalanan hissəsindən yuxarı keçə bilməz. Bu, evin ata ruhuna hörmətin əlamətidir (23). Şaman qadın statusunun türk xalqlarında yüksək olduğunu yazan Fidan Qasımova qəhrəmanlıq dastanlarında bəzi qadınların şaman funksiyasını yerinə yetirmələrinə rəğmən onlara şaman deyilmədiyini söyləyir (13, s.84). Biz də dastanlar üzərində apardığımız araşdırma zamanı qarı obrazlarının şaman funksiyasını yerinə yetirdiyini, lakin heç bir mətnə onlara şaman deyilmədiyinin şahidi olduq. Yalnız Altay mətnlərində şaman funksiyasını yerinə yetirən qadınlar birbaşa qam kimi təqdim olunur.

Dastanlarda rast gəlinən bəzi qarı obrazları şaman namizədi "şaman xəstəliyindən" qurtarmaq üçün çağırılan yaşlı qadın şamanı xatırladır. Buta verilən qəhrəmanın "ölməsi", bilici qarının gəlib onun xəstəliyinin səbəbini açıqlaması, əlacını deməsi, sonra qəhrəmanın dirilməsi prosesi şaman namizəd-şaman xəstəliyi- yaşlı şaman qadın prosesini göz önünə gətirir. Qeyd edək ki, "şaman xəstəliyi"ni şaman olacaq namizədlər keçirirlər. Şaman xəstəliyinin diaqnozunu qoymaq üçün yaşlı şaman qadınlar dəvət olunur. "Füzuli Bayat bunu qadın şamanların cəmiyyətdəki mövqelərinin qoruyub saxlaması ilə izah edir (1, s.44). Ümumiyyətlə, şaman olmaq prosesində yaşlı qadınların mövqeyi daha yüksəkdir. Şaman namizədin boğazını gücləndirib səslərini gurlaşdıran qadın şamanlardır (8, s.62). Bəzi xalqlarda şaman namizədi yaşlı qadınlar əmizdirirlər (1, s.95). Şaman namizəd üçün hazırlanmış 3 ədəd qavalın 3 qa-

dın tərəfindən qorunduğu deyilir. Həmin qavallardan biri zahı qadınlara kömək etmək üçün, digərləri isə xəstəyə və itkin düşəni tapmaq üçün istifadə edilir (8, s.63). Zahı qadınlara kömək etmək əsasən qadın şamanların vəzifəsidir. Tədqiqatçılar bunu qadın şamanların övlad dünyaya gətirdikdən sonra güclərinin zəifləməsi və buna görə də qadın şamanların funksiyasının məhdudlaşdırıldığını qeyd edirlər. Şaman əfsanə və dualarında ana-qadın müqəddəsliyi, qutsallığı var. Altaylarda Umay, Ana Maygıl, Ak Ene, yakutlarda Ayı-sıt müqəddəslik formalarıdır. Adları sadalanan bu varlıqların ataxaqanlıığı dövründə ayrı-ayrı ruh kimi fərqləndirildiyini Ü. Hassan qeyd edir (10, s.105). Eliade isə şamanın qoruyucu ruhları arasında qadınlardan xüsusi olaraq bəhs edir (8, s.106). Hər nə qədər qadın şamanlar texnikasına görə güclü hesab edilsələr də, onların fəaliyyəti məhdudlaşdırılır, xırda işlərdə qadın şamanlara müraciət olunması fikirləri və faktları üstünlük təşkil edir. Bilicilik, falçılıq, öncədən-görmə şamanın sirli texnikasıdır. Bu səbəbdən tundrada qar fırtınasında azan insan və heyvanları, itən əşyaları və s. tapmaq üçün şamana müraciət edirlər. Lakin bu cür xırda vəzifələr daha çox qadın şamanların və digər sinifdən olan kişi və qadın sehrbazların işidir (8, s.216).

Ulu Anadan transformasiya olunmuş varlıqlarla şamanlar arasında olan əlaqəyə nəzər yetirək. Yeraltı dünyasına aid olan çulmusları yalnız şamanlar ram edə bilirlər. Ak – Bökö oğlu Kan – Taci dastanında çulmuslar Halın- Al-bısın eyni xüsusiyyətlərini daşıyır. Dastanda onlar qadın və uşaq ciyərlərini yeyirlər. Eyni zamanda çulmuslar don dəyişirlər. O, Ak bökönün xanımı Altın-Sudurun donuna girir. Dastandan bir nümunəyə baxaq. “Bir gün yerin altından, Koron- talay çayının dibindən üç çulmus çıxdı. Böyük çulmus dedi:

-Ürkütey-Mürkütey xanın alaçığına gedirəm.

Ortancıl çulmus dedi:

-Optolmo-Bitalma xanın alaçığına gedirəm, ürək-ciyər yeyəcəyəm.

Kiçik çulmus dedi:

-Yer üzündə Kara-bökö (Ak-bölönün atası) ilə Ak bökö yaşayır, onların çoxlu adamları var. Mən onların adamlarını yeyəcəyəm... Ortancıl çulmus yeddi il ərzində cavan qayınağacı kimi böyüdü. Kiçik çulmus silkinib qara milçəyə çevrildi, uçub gəldi alaçığın tünükündə oturdu... (16, s.159). Bu çulmusların qırmızı qanında qırmızı can da var. Kan – Tadi çulmusun başını boy-nundan ayırandan sonra çulmusun sümüklərinin Kürmösə çevrildiyi deyilir (16, s.177). Kürmöslər Erlikin diyarında yaşayan ruhlardır. Onları şamanlar köməyə çağırırlar (16, s.177). “Çaik Dünyanın dağılması” əfsanəsində deyilir ki, “Ülken ağacdan halqa düzəldib, ona dəridən üz çəkən insanı lənətlədi, onu şaman adlandırdı” (16, s.252). Alaş-Kam çulmuslardan gələn bəlanın qarşısını alan şamandır. Tolono çubuğu ilə çulmusları döyən zaman Kıs-Merqenə yalvaran çulmusların dediklərinə diqqət edək: “Qulun olarıq, atına baxarıq, yatağını təmizləyərək; qanımızı tökmə, qırmızı canımıza qıymayın!” (16, s.219). Bu mətndə də şamanla qadın başlanğıcından ayrılan ruhların əlaqəsi sezilir.

Çulmusların ev işləri görməsi Al ruhlu varlıqların xüsusiyyətidir. Hal anası, Al arvadı ələ keçəndən sonra sahibinə yedi il xidmət edir. “Şaman söyləmələrində qamlara süd verən albıs mifoloji Ulu (Yer) Ananın simvolik obrazı sayılır. Çünki o, şaman folklorunda Ulu Ananın atributlarının daşıyıcısı kimi çıxış edir (3, s.37). B. Ögəl yazır ki, yer üzündə almıs-çulmuslarla baş edə biləcək yeganə güc, yeraltı ruhlarla mücadilə edə bilən şamanların gücüdür (15, s.462). Al qızlar və albastı şaman ruhları hesab edilir. Hətta Tuva şamanları öz çağırışlarında albısları xatırlayırlar (19, s.237). Holmberg Troşanskiyə istinad edərək yazır ki, Yakut söyləyicilərinə görə, ölümlər üzərində Arsan Duolay hökmrənlik edir və ona xidmət edən ruhlar kəndlərə gedir, xəstəliklər yayır, insanların canını alırlar. Bu ruhların adını Abasi deyərək qeyd edən Holmberg yalnız şamanların bu ruhları öz məkanlarına geri qaytarmaq qüdrətində olduğunu yazır. Özü də əvvəlcə onlara qanlı qurbanlar verilməlidir (14, s.486). Troşanskiyənin qeydlərində Yakutların iki cür abasilər olduğunu görürük. Yuxarıda yaşayan abasilər, yerin altında yaşayan abasilər. Guya yuxarıda yaşayan abasilərlə aşağıda yaşayan abasilər arasında fərq var. Yuxarıda yaşayanlar daha çox şər ruhlardır. Troşanski bu fikri belə izah edir ki, yakutlar üzüm şimala doğru qalxdıqca onları soyuq iqlim qarşılayırdı. Buna görə də, yakutlara görə onlar yuxarıdakı abasilərin daha çox zərər verdiklərini düşünürdülər (22, s.60). Xan merqen dastanında (16, s.224) Torloo-Emeqen qarısı var. Bu qarısı şamandır. Qarısının alaçığı 7 çayın qovuşağında yerləşir. Torloo qarısının doqquz haça toxmaqlı mis qavalını yeddi gün ocaqda qurutdular. Torloo doqquz haçalı orbo ilə mis qavala əlinə aldı, yerə sığmayan manyakı əyninə geyindi; mis qavalla yelləndə yer-göy tərپənməyə başladı; yüz altay onun kürkündən asılan yüz zınqırovun səsinə əks səda verdi (16, s.225). Həmin bu səs bizə zahı qadının ciyərini aparmış Hal anasını gurultu salmaqla qorxutmaq mərasimini yada salır. Şaman da qavalına tez-tez vurmaqla ruhları uzaqlaşdırır; əgər hər hansı bir xəstəliyi müalicə edərsə, bu yolla şər ruhları qorxutmaqla onların apardıqları ruhu geri qaytarırlarmış. Həmçinin, dəmirçi də çəkici ilə dəmirə, ya da zindana tez-tez vurub səs salmaqla bədxah ruhları qorxutduqlarına inanırlar (6, s.120). Yakut atalar sözlərinə görə, şamanın qadını hörmətə, dəmirçinin qadını isə ibadətə layiqdir (8, s.512)

Qarısı obrazının mifoloji kökü olan Hal anasının xüsusiyyətləri sanki şamanın üzərinə köçürülüb: Mifoloji qəhrəmanın dondan-dona girməsi, şəkil dəyişdirməsi şamanizmdən qaynaqlanır. Hətta Yaşar Çoruhlu araşdırmaları zamanı belə bir qənaətə gəlir ki, şamanların libaslarındakı çeşidli ünsürlərin və heyvan qalıqlarının olmasını şamanın əsrlik səfəri zamanı don dəyişdirmə qabiliyyətinə malik olmasına işarə edir (7, s.71). Səfər dedikdə, şamanın ölümlər dünyasına getməsi nəzərdə tutulur. M. Eliadeye görə şamanın ruhunun heç bir zərər görmədən bədənini tərk edib uzaqlara gedə bilməsi, yeraltına enə bilməsi və ya göyə çıxma bilməsi Şamanın sağaldıcı və ruh daşıyıcı funksiyası- ekstaz texnikasını bilməsi sayəsindədir (8, s.214). Dünyanın müxtəlif yerlərindəki şa-

manlar yeraltı səfərə mağara, quyu, çuxur, yerdəki hər hansı bir deşik, bulaq, ağac kötüyü və ya kökü kimi yerlərdən başlarlar. Məsələn, Altay şamanları ölümlər dünyasına gedərkən öncə meşələrdən, yüksək dağlardan, çöllərdən və quraq ərazilərdən keçər, daha sonra yeraltına gedən deşiyə çatar və bundan sonra ölümlər dünyasına gedər (7, s.69, 70). Buradakı deşik əfsanə və nağıllardakı mağaranı, quyunu xatırladır. Hansı ki, biz tez-tez həmin məkanlarda qarıları görürük. Erix Noymana görə Ulu Ananın taxtı, məskunlaşması və təcəssümü məhz dağda, mağarada, qayada baş tutur (21, s.299). Bu məkanlar haqqında ikinci fəsildə geniş məlumat vermişik.

Türk xalqlarında şaman vergisindən azad olmaq qadınların iştirakı ilə mümkündür. Altaylarda şamanı yerə yıxıb qadınları onun başının üstündən keçməyə məcbur edirlər, yalnız bu yolla şaman qabiliyyətini aldıklarını düşünlər (19, s.277).

Şaman qadınların Ulu Ana transformasiyaları ilə əlaqəsini “Fatma ananın əli”, “Umay Ananın” əli inanclarında görürük. Fatma ana inancı Şərqi Türkünstandakı müsəlman baxşılar baxşılığın Hz. Fatmadan qaldığına inanırlar. Ruhi Ərsoya görə burada qamlığın İslami forma aldığı görünür (9, s.69). Bir çox Türkünstan baxşılarının yuxularına gələn, onları qaval götürüb baxşılıq etməyə məcbur edən ağ saçlı qarı obrazı var. Görücü və hər şeyi də bilən həmin çal saçlı qarı qadınlara doğum zamanı himayəçilik göstərir (4, s.85). Bu qarı şamanın qüvvət və ilham aldığı əcdad ruhudur (4, s.123). Yuxarıda qadın şamanların əsas funksiyalarından biri olaraq sonsuz qadınlara övlad istəmə funksiyasını qeyd etdik. Qarı obrazının mifoloji genezisindən bəhs edərkən haqqında danışdığımız Umay, qara çarşablı qadın bizə həmin şaman qadını xatırladır.

Qarılar şaman kimi yağış yağdırma, külək əsdirmə mərasimlərində yer alırlar. Tarixdə də bununla bağlı faktlara rast gəlinir. Rəşidəddin xəbər verir ki, Çingizxana qarşı döyüşlərdə Çjamuxa qəbiləsi nayman sehrbazlarından istifadə edilmiş. Qasırga törədən sehrbazlar onun təsirini səhv ölçdüklərindən qasırga Çjamuxalara qarşı çevrilib. Bu da Çingiz xanın qələbəsini şərtləndirən amillərdən olmuşdur (16, s.84). Biçurin də Yuebani sehrbazlarının jujanlara qarşı qar burulğanı çağıraraq döyüşçülərin donmasına səbəb olduqlarını yazırdı (18, s.84). Burada qarı şaman deyil, sehrbaz kimi qeyd olunur. Lakin şamanların sehrbaz cadugər kimi çağırılması ilə bağlı fikirlər də az deyil. Hətta V. Bogoraz, D. Banzarovun təsnifatında falçı şamanlar, cadugər funksiyasını yerinə yetirən şamanlar var (1, s.140). Füzuli Bayat isə, əfsanə və inanışlara istinad edərək yazır ki, şamanlar cadugər, falçıları sevməzlərmiş. Lakin sehrbaz şamanların olduğu da istisna deyil. Sehrbaz şamanlara aptaah oyun və ya aptaah udaqan deyirlər (1, s.169). Yaşar Kalafat türk qadın qamların İslam dini ilə bağlı olaraq qadın övliyalara transformasiya olunduğunu, cadugər, sehrbaz qadınların falçı, baxıcı, həkim qadınların yerini ocaqlılara təhvil verdiyini yazır (11, s.79).

Bəzi Altay boylarının inancına görə qadın şamanlar murdar hesab edildikləri üçün Ülgen və işıqlı ruhlara qamliq edə bilməzlər. Bu isə şamanlığın kişilərə keçməsiylə qadın şamanların göy ruhlarına qamliq etməyi qadağa edir və onların vəzifə sahələrini Erlik və Yer-Su ruhlarıyla məhdudlaşdırdığını təsdiq edir (1, s.120-121). Hətta etnoqraf V. P Dyakonova yazır ki, Altay xalqlarında ruh panteonu qam-şamanlardan daha əhəmiyyətli hesab edilir (20, s.273). Eliade isə qadın şamanları "qara şaman" adlandırır. Səbəb isə qadın şamanların heç vaxt göyə səfər edə bilməmələridir (8, s.222). Qadın şamanların yeraltına səfər etməsi uroboros prosesidir. Yəni qadın şamanın yeraltına səfəri onun başlanğıcına-yarandığına, Ulu anaya dönməyidir. Ulu ana hər kəs üzərində hökmranlıq edən Yer ana- Həyat anasıdır. Ondan yaranan və doğulan ona da qayıdır (21, 116).

Folklor mətnlərində olan qarı obrazı yeraltı dünyasının sahibidir. Qarı obrazına yeraltı dünyası ilə bağlı məkanlarda rast gəlinir və o, funksiyasına görə digərlərindən fərqlənir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, doğulma, yaranma, dirçəliş olan yerdə qarının şaman funksiyası meydana çıxır. Folklor mətnləri üzərində apardığımız araşdırmalara əsasən inanclardakı şamanların funksiyası folklor mətnlərindəki qarı obrazının üzərinə transformasiya olunmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Bayat F. Ana hatları ilə türk şamanlığı, İstanbul, Ötügen, 2006, 309s.
2. Bayat F. Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Şamanlar, Uluslararası Sosial Araşdırmalar Dergisi Volume: 3 Issue: 13 Year: 2010 s. 44-51.
3. Bəydili C. (Məmmədov). Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
4. Bəydili C. (Məmmədov). Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya (monoqrafiya). Bakı: Mütərcim, 2007 272 s.
5. Campbell J. Yaradıcı Mitoloji. Tanrının Maskelleri (Çeviren: Kudret Emiroğlu). Ankara: İmge Kitabevi, 1994, 719 s.
6. Çeribaş M. Türklərdə demircilər və şamanlar/Türk Kültürü və Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı:42, Sayfalar:113-121, 2007
7. Çoruhlu Y. Türk mitolojisinin anahatları, Kabalcı yayınevi.2002,
8. Eliade M. Şamanizm. (Çev: İsmet Birkan) Ankara: İmge Kitabevi, 1999, 560 s.
9. Ersoy. R Kadın Kamlar'dan Göçerevli Türkmenler'de 'Ebelik' Kurumu'na Dönüşüm", Türkbilig Türkoloji Araştırmaları, 2007, Bahar, S. 13, s. 60-71.
10. Hassan Ü. Eski Türk toplumu üzerine incelemeler, Kaynak Yayınları, 1985, 367 s.
11. Kalafat Y. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri. AKM Yayınları, Ankara, 1999, 218 s.

12. Kaya M. Şamanist Türk Mitolojisinin Erzurum Efsaneleri'ndeki İzle-ri.//Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Üzerine Araştırmalar Nejat Diyarbekirli'ya Armağan, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2006, s. 563-572.
 13. Kasımova F. Türk mitolojik metinlerinde, ilk inançlarda kadın(Şaman, Ecdad, Demiurg gibi). Geçmişten ve Günümüze Şehir ve Kadın. cilt I, Samsun, Kültür yayınları №16, 2016, 752 s., s.81-88
 14. The Mythology of All Races, IN THIRTEEN VOLUMES. Finno-Ug-ric, Siberian by U. Harva.Holmberg, 4.volume, New York: Cooper Squ-are Publishers INC, 1964, 713 p.
 15. Ögəl V. Türk mifologiyası. I cild. (Tərcümə edən: Ramiz Əskər). Bakı: MBM, 2006, 626 s.
 16. Türk xalqları folkloru. IV kitab, Altay dastanları və əfsanələri, Bakı: Elm və təhsil, 2016, 312 s.
 17. Yorukan Y.Z. Muslumanlıktan evvel turk dinleri. Şamanizm. Ankara: Yol yayınları, 2005, 221 s.
 18. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Товарищество «Клышников – Комаров и К» 1993, 526 с.
 19. Дыренкова Н.П. Тюрки Саяно-Алтая. Статьи и этнографические материалы. — СПб.: МАЭ РАН, 2012. — 408 с.
 20. Дьяконова В.П. Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке // Природа и человек в религиозных представ-лениях народов Сибири и Севера. Л.: Наука, 1976, с. 268-291.
 21. Нойман Э. Великая Мать /Глубинная психология и психоанализ (Перевод И. Ерзина) М.: «Добросвет», «Издательство”КДУ“», 2014, 410 с.
 22. Трощанский В. Ф. (1902). «Эволюция черной веры (шаманства) у якутов». Казань.
- Elektron mənbə**
23. <https://muharremkayamsu.tr.gg/T.ue.rk-Mitolojisinde-Anne.htm>

UOT 82.09

LÜTFƏLİ HƏSƏNOVUN DRAMATURGIYASI VƏ NƏSRİ

Kamil Fikirət oğlu ADIŞİRİNOV

*AMEA- nın Şəki Regional Elmi Mərkəzi
ADPU – nun Şəki filialı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
kamil.adisirinov@ mail.ru*

XÜLASƏ

Məqalədə XX əsrin 40-70-ci illərində Şəkiddə yaşayıb-yaratmış və uzun illər “Səbuhi” ədəbi məclisinə rəhbərlik etmiş Lütfəli Həsənovun nəsr və dramaturgiyası konkret istiqamətdən tədqiq edilmişdir. Dramaturqun “Dayaqsız adam”, “Qardaş torpağında”, “Ölümə ölüm”, “Baş həkim”, “Günəş” pyeslərinin və “Narahat adam”, “Direktor müavini”, “Xahiş”, “Oğul məhəbbəti”, “Zərrintac” və başqa hekayələrinin əsas ideya xəttini təşkil edən vətənpərvərlik, insanpərvərlik, humanizm, mənəvi təmizlik doğruluq, həqiqətsevərlik, müharibəyə nifrət hissi kimi məsələlər təhlil prosesində oxucuya çatdırılır. “Dayaqsız adam” pyesində müəllif sovet qanunlarının hökmranlığı dövründə kolxoz həyatında olan əyintiləri, kolxoz sədrlərinin özbaşınalığını, kolxozçuların əməyinə laqeyd münasibətini oxucuların diqqətinə çatdırmışdır. Müəllif əsərdə kolxoz sədrini dayaqsız adlandırır, çünki kolxoz sədri əsas mənəvi dəyər olan xalq məhəbbətini itirmişdir. Dramaturqun “Baş həkim” pyesində irəli sürdüyü ideya bəşəri məzmun daşıyır. Hippokrat andına sədaqət, mənəvi təmizlik və mənəvi saflıq, sağlam cəmiyyət arzusu bütün dünya həkimlərinin mənəvi keyfiyyətləri kimi əsərdə təbliğ olunur. Müəllif bu keyfiyyətləri əsrin baş qəhrəmanı olan baş həkim Muradovun şəxsində ümumiləşdirmişdir.

“Qardaş torpağında” pyesi faşizmə qarşı mübarizədə Azərbaycan və rus xalqları arasında olan dostluğa həsr edilmişdir. “Günəş” pyesində yazıçı faşizmə qarşı aparılan mübarizədə xalqların dostluğu və vətənpərvərliyi ideyasını daha da dərinləşdirmişdir. Azərbaycan və dünya poeziyasının qüdrətli nümayəndəsi, yazıcının yaxın dostu olmuş Bəxtiyar Vahabzadə bu əsəri ideya bədii və kompozisiya bütövlüyü baxımdan çox yüksək dəyərləndirmişdir.

Yazıcının nəsr yaradıcılığına aid olan “Narahat adam”, “Direktor müavini”, “Xahiş” hekayələrində cəmiyyətdəki çatışmazlıqları açıq şəkildə tənqid edilmişdir. “Oğul məhəbbəti” hekayəsində yazıçı sağlam ailənin formalaşmasında uşaqların atanın öz oğluna məhəbbəti fonunda əks etdirmişdir.

Açar sözlər: dramaturq, nəsr, ədəbi mühit, dram əsəri, pyes, tip, hekayə, yazıçı, satirik nəsr, süjet.

РЕЗЮМЕ

ДРАМАТУРГИЯ И ПРОЗА ЛЮТФАЛИ ГАСАНОВА

В статье исследуется драматическое и прозаическое творчество Лютфали Гасанова, жившего и творившего в 40-70-е годы XX века в литературной среде Шеки и долгие годы возглавившего литературный кружок (меджлис) «Сабухи». Идейная актуальность пьес драматурга «Человек без опоры», «На братской земле», «Смерть за смерть», «Главврач», «Гюнешь», рассказов «Беспокойной человек», «Заместитель директора», «Просьба», «Сыновняя любовь», «Зарринтадж» и другие, а также такие человеческие идеи, как патриотизм, человеколюбие, гуманизм, душевная чистота, честность, правдивость, ненависть к войне привлекают в ходе процесса анализа исследователя, которые он хотел довести до читателя. В пьесе «Человек без опоры» оживляются недостатки в хозяйственной системе колхоза, модовольство председателей колхоза, презрительное отношение к труду колхозников во времена, когда господствовали советские законы. Автор в своем произведении называет председателя колхоза бесспорным человеком, так как он лишён основной душевной опоры, как народная любовь. Идея, поставленная драматургом в пьесе «Главврач», носит человеческий характер. Верность врачей к клятве Гиппократова, душевная чистота и чистая совесть, служащие здоровью общества, моральное качество для всех врачей мира. Писатель обобщил эти качества на лице главврача Мурадова.

Пьеса «На земле братья» посвящена дружбе между азербайджанским и русским народами, совместной борьбе против фашизма. В пьесе «Гюнешь» писатель ещё более углубил идею дружбы и патриотизма народов в борьбе против фашизма. Могущественный представитель азербайджанской и мировой поэзии, близкий друг писателя Бахтияр Вагабзаде высоко оценил произведение с точки зрения художественной особенности, идейной и композиционной целостности.

Недостатки в обществе в открытой форме критикуются в рассказах «Беспокойной человек», «Заместитель директора», «Просьба», входящие в прозу писателя. В рассказе «Сыновняя любовь» изображается роль детей в формировании здоровой семьи на фоне отцовской любви к своему дитя.

Ключевые слова: драматург, проза, литературная среда, драматическое произведение, пьеса, тип, рассказ, писатель, сатирическая проза, сюжет.

ABSTRACT**DRAMA AND PROSE OF LUTFALİ HASANOV**

In the article, there are being investigated drama and prose of Lutfali Hasanov who wrote and created works in Sheki literary atmosphere in 40-70th years of XX century and led the literary council of ‘Sabuhi’ for a long time. The human ideas like the topicality of thoughts, patriotism, humanism, spiritual purity, honesty, uprightness, hate to war in the plays of playwright such as “Unsupported man”, “In the land of brother”, “Death to death”, “Chief physician”, “The sun” and in the stories such as “Troubled man”, “Deputy manager”, “The request”, “Love for the son”, “Zerrintac” and etc. are remarkable issues that the researcher wants to convey to the readers in the process of analyze. In the play of “Unsupported man” there had been revived the shortcomings in the collective farm system, the arbitrariness of kolkhoz chairmen, and their abusive attitude to labor of collective farmers at the time of soviet laws dominated. In the work the author called the chairman of kolkhoz an unsupported because he was deprived of main spiritual support- people’s love. The idea of “Chief physician” has a human character. The loyalty to Hippocratic Oath of doctors serving the health of society, their spiritual purity and honesty are moral qualities for doctors in all over the world. The writer generalized these qualities in the image of chief physician Muradov. The play of “In the land of brother” had been dedicated to the friendship between Azerbaijan and Russian people, joint fight in the war against fascism. The writer even more deepened the friendship and patriotism ideas of people in the fight against fascism in the play of “The sun”. The powerful representative of Azerbaijan and world poetry, the close friend of writer Bakhtiyar Vahabzadeh highly appreciated the work in terms of artistic features, idea and compositional completeness. Deficiencies of society were openly criticized in the stories like “The request”, “Troubled man”, “Deputy manager” which include to the prose of writer. In the story of “Love for the son”, there had been elucidated the role of child for the formation of sustainable family in the background of father's love for his son.

Keywords: playwright, prose, literary atmosphere, play, drama, type, story, writer, satirical prose, plot

Giriş

Məlumdur ki, milli ədəbiyyatın inkişafı region ədəbiyyatının tədqiqindən asılıdır. Buna görə də, milli ədəbiyyatın hər bir təmsilçisi ölkənin ayrı-ayrı regionlarını təmsil edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında poeziyanın, nəsrin və dramaturgiyanın inkişafında qədim mədəniyyət mərkəzi olan Şəki mühüm yer tutur. Təqdim olunan məqalədə XX əsr Şəki

ədəbi mühitinin istedadlı qələm sahiblərindən olmuş Lütfəli Həsənovun dramaturji və nəsr yaradıcılığı ilk dəfə olaraq tədqiq obyektinə çevrilib. Həkim-yazıçı uzun illər “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaksiyası nəzdində fəaliyyət göstərmiş “Səbuhi” ədəbi məclisinə rəhbərlik etmişdir. Cəmiyyətdə gördüyü çatışmazlıqlara qarşı həmişə disident münasibət bildirən yazıçı sağlam cəmiyyət uğrunda mübarizəni həyatının əsas mənası hesab etmişdir. O, sağlam cəmiyyət uğrunda mübarizədə tək-cə həkim kimi deyil, yazıçı kimi də sözün gücündən bacarıqla istifadə etmişdir.

Bu gün multikultural dəyərlərin qorunması və təbliği sərhəddindən asılı olmayaraq hər bir ölkənin əsas siyasət istiqamətidir. Buna görə, insanlıq o zaman sülh şəraitində yaşaya bilər ki, dinindən və irqindən asılı olmayaraq xalqlar arasında dostluq münasibətləri bərqərar olmuş olsun. Bu multikultural xüsusiyyətlərinə görə Lütfəli Həsənovun əsərləri ayrıca kitab kimi nəşr olunmasa da, dövrü nəşr səhifələrindən oxucular tərəfindən məhəbbətlə qarşılanmışdır. Onun əsərlərinin qəhrəmanları müxtəlif xalqların nümayəndələri – ruslar, almanlar, azərbaycanlılar, gürcülər olmasına baxmayaraq onlar dost və qardaşdırlar. Bu dostluq telləri yazıçının dram əsərlərində daha diqqətçəkicidir.

1. Lütfəli Həsənovun dramaturji yaradıcılığı

XX əsr Şəki ədəbi mühitində Lütfəli Həsənov ən məhsuldar qələmə malik dramaturqdur. Onun şəxsi ev arxivində 7 dram əsəri qorunub saxlanılır. Bu əsərlərin bəziləri Şəki və Gəncə Dövlət Dram Teatrlarının səhnəsində tamaşaqa qoyularaq böyük uğur və tamaşaçı rəğbəti qazanmışdır.

Dramaturqun ilk qələm təcrübəsi olan “İntiqam” pyesində hadisələr faşist düşərgələrinin birində cərəyan edir. Əsərdə dramaturq 200 nəfərdən artıq əsir qadının ağır həyatını - iki qadının: Xuraman və Elenanın şəxsində ümumiləşdirmişdir. Pyesdə Xuraman qorxmaz bir qız kimi təsvir edilir. O, faşist zabitləri Krauze və Şulsu qulağında gizlətdiyi zəhərlə zəhərləyib öldürür.

“Dayaqsız adam” pyesinin mövzusu kolxoz həyatından, kənd məişətindən götürülmüşdür. Əsər realist müşahidələr əsasında yazılmışdır. Əsərin baş mənfə qəhrəmanı kolxoz sədri Mürşüdovdur. Özbaşınalıq, mənəm-mənəmlik onun həyat idealıdır. Mürşüdov köhnəlik qalığı kimi yeniliyi sevmir, kolxozun aqronomu, gənc, ali təhsilli mütəxəssis Bəxtiyarın kolxozun inkişafı və kolxozçuların rifahı naminə olan təkliflərini qulaqardına vurur.

Mürşüdozun diqqətsizliyi ucbatından kolxozçular əmək intizamını pozur. Sədrin qızı Mələhət atasının bu özbaşınalığına dözmür. Onun bu məsələlərlə bağlı atasının müavini Bəxtiyara dediyi: “Qorxursunuz! Bu sədrə hörmət yox, pərəstiş və yaltaqlıqdır” [1, səh.148; 21] kimi sözləri Mürşüdozun iç üzünü açan vasitədir.

Əsərdə Mürşüdov eyni zamanda qorxaq bir adam kimi təsvir edilir. O, gənc Bəxtiyarı öz yerinə göz dikməkdə günahlandırır, gecələr yuxusu ərşə çəkilir. Müəllif onu ayrı-ayrı surətlərlə rastlaşdıranda müxtəlif psixoloji vəziy-

yətlərdə verir. O, kolxozçular qarşısında özünün dediyi kimi “pələngə” bənzəyirsə, İstehsalat İdarəsinin yeni partiya rəhbəri Vəkilovun qarşısında müti qula çevrilir. Mürşüdoğ Xəlilovun qəbulunda gənc aqronom Bəxtiyarın ünvanına böhtanlar yağdıraraq onu gözdən salmağa çalışır.

Mürşüdoğ insafən kolxoz sədri olsa da, kolxozun əmlakını dağıtmayıb. Onun öz sözləri ilə desək “atadan qalan evdən başqa heç nəyi yoxdur” [1, səh.149; 21]. Lakin o, dayaqsızdır. Əsl dayağı olacaq bir qüvvəni – xalqın etimadını itirib. Əsərin sonunda oxucu onun maskalanmış siması ilə tanış olur. Vaxtilə kənddə tikilməsinin əleyhinə olduğu xəstəxana xəstələnərkən onun köməyinə çatır. O, artıq anlayır ki, köhnə iş üsulu ilə işləməyin vaxtı keçmişdir. Buna görə də, sədrlikdən çıxarılmaq yox, özü uzaqlaşmaq istəyir. Əsərin sonunda Mürşüdoğun qızı, yeni fikirli aqronom Mələhət kolxoz sədri seçilir.

Əsərin sonunda Mürşüdoğun müəllifə dediyi sözlər böyük maraq doğurur: “Siz yazıçısınız, uydurmalısınız. Get, bala, get! Məni sakit burax! İllər keçər, qayıdarsan, mənim yaratdığım kolxozun nə hala düşdüyünü görərsən” [1, səh.149; 21]. Maraqlı müraciətdir. Əsər 1964-cü ildə qələmə alınıb. Görəsən, bir tipin dilindən söylənmiş fikirlə Lütfəli Həsənov haradan bilirdi ki, zaman keçəcək, onun təsvir etdiyi çürük özüllü kolxoz sistemi dağılaraq yalnız tarix səhifələrində qalacaq.

Əsərin müsbət surətləri sırasında kolxozun ilk partiya təşkilat katibi Səlim, gənc aqronomlar Bəxtiyar və Mələhət mühüm yer tutur. Səlim əsərdə epizodik planda verilmişdir. O, daim Mürşüdoğun haqsız danlaqları ilə üzləşir. Mürşüdoğ heç bir işdə onunla hesablaşmır.

Əsərin müsbət qəhrəmanı olan Bəxtiyar Mürşüdoğun qızı Mələhət xanımı sevdiyi üçün iki yol ayrıcında qalmışdır. O, Mürşüdoğun səhvlərini üzünə deməkdə acizlik edir, onun nifrətini qazanmaq istəmir.

Dramaturq pyesdə mühiti üçün xarakterik olan ara həkimi kimi bəlalı bir məsələyə də öz münasibətini bildirmişdir. Əsərdə bu ümumiləşdirmə ara arvadı Məsmənin üzərində aparılmışdır. Məsmə qarı yaramaz hərəkətlərini həyata keçirməkdə Mürşüdoğ arxalanır. Onun Mürşüdoğ isnadən: “Səni min yaşayasan. Bircə gün bu kənddə olmasan aləm bir-birinə qarışar. Gedək, a kişi, arxamızda Mürşüdoğ kimi dağ durur” [1, səh.150; 21], sözləri oxucuda və tamaşaçıda ona qarşı nifrət hissi yaradır.

Müəllifin Məsmə kimi surətlərə gülüşü epizodik surət olan Əlyəsənin dili ilə tam açıqlanır. Dramaturq Məsmə kimi çöpçüləri tənqid edərək yazır: “Məsmə xala, sənə bir sualım var. Dünyada üç milyard adam var. Hələ deyirlər daha çoxdur. Niyə bu çöp ancaq bizim uşaqların boğazında qalır?” [1, səh. 150; 21], sözləri istehzal tənqid xarakteri daşıyır.

Lütfəli Həsənovun dram yaradıcılığının ən dəyərli əsərlərindən biri “Baş həkim” [1; 7] pyesidir. Əsərin baş müsbət qəhrəmanı baş həkim Muradovdur. Hadisələr rayon xəstəxanalarından birində cərəyan edir. Mənzər adlı ayaqları iflic vəziyyətində olan xəstəyə münasibətlə surətlərin daxili aləmi açılır. Mü-

əllif ülvi həkimlik sənətinin sirlərini, həkimlərin Hippokrat andına hansı səviyyədə sadıq olub – olmadığını əsərdə mərkəzi surətlər olan Muradov, Təranə, Ərşad, Rüstəm, Şakir və başqaları vasitəsi ilə açıb göstərir. Pyesdə mənfi və müsbət surətlər qütbü əsərin ilk səhifələrindən oxucunun diqqətini cəlb edir. Əsərin müsbət qütbündə qocaman həkim, bütün xəstələrin sevimlisi Muradov və gənc həkim Təranə dayanır. Təranə gənc olmasına baxmayaraq istedadlı həkimdir. Tibb elminin yeni nailiyyətlərini gözəl bilir. O, istedadlılara dayaq, savadsızlara düşmən olan professor Nəcəfzadənin qızıdır. Təranə xəstə Mənzərin sağalmaz dərдинə böyük ümidlə baxır, onu yaşamağa, həyata həvəsləndirir. Bu işdə Təranənin dayağı və məsləhətçisi xəstəxananın baş həkimi Muradovdur. Lakin dünya paxıllardan və pislərdən hali deyil. Təranənin zəngin biliyi, həkimlik qabiliyyəti korafəhim, savadsız, aspiranturadan və işlədiyi kafedradan qovulan, baş dolandırmaq üçün rayona qaçan Şakiri narahat edir. O, nəinki savadsız, həmçinin acıdil, ləyaqətsiz və əxlaqsız bir insandır. Əsərdə müəllif bu tipin iç üzünü açmaq üçün müxtəlif situasiyalardan istifadə edir. Şakirin Mənzər haqqında dediyi: “Mən əminəm ki, Mənzər ömürlük şikəstdir. Belə bir xəstəni şöbədə saxlamaq, iynələmək, bədənini dəlik-deşik etmək, nəhayət, şöbənin ölüm faizini süni olaraq artırmaq” [1, səh.151;7] kimi sözləri onun nəinki bir həkim kimi, həmçinin mənən yoxsul bir şəxs kimi də oxucunun və tamaşaçının gözündən salır. Təranənin gənc tədqiqatçı kimi qazandığı uğurlar Şakiri narahat edir. Paxıllıq hissi onu rahat buraxmır. O, səlahiyyətlərindən istifadə edərək gənc həkimə böhtan atır. Xəstəxanada ölmüş gənc oğlanı Təranənin öldürdüyünü söyləməklə onu hədələyir. Bu hadisələr Təranəni təngə gətirir. O, bu barədə Muradova bildirib xəstəxanadan işdən çıxmaq istəyir. Muradov ona təskinlik verərək, mübariz və təmkinli olmağa çağırır.

Şakir Təranəyə nəinki bir əməkdaş kimi paxıllıq edir, həmçinin onun şəxsi həyatına da qarışır. O, Təranəni sevən həkim Rüstəmə Təranə haqqında iftiralı, böhtan xarakterli sözlər deyir. Şakir həmçinin xəstəxananın normativlərinə əməl etmir. Xəstələr üçün ayrılmış dərman preparatlarının onlara verilməsini məhdudlaşdırır. O, Təranənin xəstələrə iynəni qaydasında təyin etdiyini bildikdə özünə sığmır, şöbə müdiri səlahiyyətlərindən istifadə edib onu təhqir edir. Şakir öz çirkin əməlləri ilə təkcə kollektivdə deyil, ailəsində də sevilmir. O, ailəsinə xəyanət edərək, həyat yoldaşı Mehribandan ayrılmaq qərarına gəlir. Əsərin birinci şəkli bu cür başa çatır.

İkinci şəkil xəstəxanada növbədə olan Rüstəmlə Təranənin söhbəti ilə başlanır. Baş həkim Muradov Təranəni ayıq-sayıq olmağa çağırır. Şəklin sonunda Şakirin iyrənc hərəkəti tamaşaçının nəzərinə çatdırılır. O, həyasızcasına Təranəyə eşq elan edir.

Əsərin ikinci hissəsi Muradovla Şakirin mükəliməsi ilə başlanır. Şakir hərəkətlərinə görə yoldaşlıq məhkəməsinə verilmişdir. O, artıq vicdanı oyanmış haldadır.

Dramaturq əsərdə namuslu, saf, təmiz məhəbbəti hər şeydən üstün tutan surətlər də yaratmışlar ki, Rüstəm və Keybala bu qəbildəndir. Keybala Mənzəri sevir. Onun sevgisi ülvü sevgidir. Oxucu bunu onun Mənzər haqqında dediyi aşağıdakı sözlərdən də görür: “Bilmirəm. Mənzər bəxtimə çıxan ulduzdur. Kor da, keçəl də olsa qəbulumdur” [1, səh. 151;7]. Əsərin ikinci hissəsi nikbin bir sonluqla, Mənzərin ayaq açılış gəzməsi ilə bitir.

Əsərin üçüncü hissəsində dramaturq Şakiri artıq mənən təmizlənmiş bir insan kimi tamaşaçılara təqdim edir. Xəstəxananın laboratoriyasında güclü yanğı baş verir. Şakir həyatını təhlükə altında qoyaraq laboratoriyanın qiymətli avadanlıqlarını qurtara bilir. Nəticədə özü ağır yanır. Dramaturq onu xəstəxanada təsvir edir. Atasının evinə getmiş həyat yoldaşı Mehriban da artıq onun yanındadır.

Əsəri diqqətlə izləyən tamaşaçı və oxucu görür ki, pyesdə hadisələr mənfiyə doğru inkişaf edir. Hadisələri bu istiqamətə aparən isə baş həkim Muradovun təkniyi, müdriyyəti, lakin çox təəssüfləndirici haldır ki, bu müsbət ideal dünyadan köçür. Dramaturq onu elə-belə öldürmür. Artıq Muradovun bütün arzuları həyata keçmişdir. Əsərin əvvəlində bütün mənfi keyfiyyətləri ilə yadda qalan Şakir, artıq əsərin sonunda dəyişərək tamamilə mənən kamillik bir insan səviyyəsinə yüksəlmişdir. Çox maraqlıdır ki, Muradovun ölümü Şakirin qucağında təsvir edilir.

Gözəl ideyalar ifadə edən bu əsərin nəşr olunmamasına baxmayaraq, əsər 1966-cı ildə Kirovabadda (indiki Gəncə) tamaşaya qoyulmuşdu və səhnəyə çıxarılmasına bu gün də ehtiyac duyulur. Əsər dil və quruluş etibarlı ilə də bitkin təsir bağışlayır. Müəllif əsərdə atalar sözləri və deyimlərimizdən, obrazların dialoqunda şeir parçalarından da məharətlə istifadə etmişdir.

Lütfəli Həsənovun dramaturji yaradıcılığında “O qayıdacaq mı?” adlı 4 pərdəli, 11 şəkili pyesi də mühüm yer tutur. Bu pyes də mövzu etibarlı həkimlərin həyat və fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Bu əsər “Baş həkim” pyesinin birinci variantı təsiri bağışlayır. Çünki əsərdəki personajlar eyni vəzifəli və eyni adlı insanlardır. Əsərdə diqqəti cəlb edən yeni surətlər Pərvin və Camaldır.

Dramaturqun Böyük Vətən müharibəsi mövzusunda yazdığı “Ölümə, ölüm” [1, səh. 24], əsəri yaradıcılığının ən müvəffəqiyyətli əsərlərindən hesab edilə bilər. Əsər “Qardaş torpağında” adı altında yazılmış, sonra isə müəllif tərəfindən adı dəyişdirilmişdir. Pyes Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının orqanı olan “Azərbaycan” jurnalının (İyun) 6-cı nömrəsində nəşr edilmişdir.

“Qardaş torpağında” [1;3] pyesi Azərbaycan və rus xalqları arasındakı dostluğa, müharibədə faşizmə qarşı aparılan birgə mübarizəyə həsr edilmişdir. Kamran, İftixar, Poladov kimi qəhrəman azərbaycanlılarla yanaşı digər xalqların nümayəndələrini təmsil edən Neqov Alesandr Serqeyeviç, Volkov, Adolf Vilfoviç, Stepan Rudnik, Gordtruda, Karl, Xausman, Zümmer, Oksana, Knel-ler, Fangeliski kimi surətlər də vardır.

Lütfəli Həsənovun dram əsərləri sırasında ən maraqlı nümunələrdən biri onun “Günəş” [1, səh. 23] pyesidir. Bu əsər müəllifinə böyük uğur gətirmiş, Kirovabad (indiki Gəncə) Dövlət Dram Teatrında müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşanın uğuru və aktyor heyəti ilə bağlı xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə aşağıdakı qeydləri yazmışdır: “Əsərin baş qəhrəmanı Günəşdir. Bu məsuliyyətli rolu respublikamızın xalq artisti Rəmziyyə Veysəlova oynayır. Günəş - R.Veysəlova qəhrəman bir qızın obrazıdır. Onun ürəyi, canı, vətəninə, xalqına olan böyük və sarsılmaz məhəbbətdir. R.Veysəlova ifa etdiyi rolun mahiyyətini dərinləndirən anlamış, onu qavramağı bacarmışdır.

“Günəş” əsərində ikinci yadda qalacaq obraz Azər obrazıdır. Bu maraqlı rolu istedadlı artist Kərim Sultanov oynayır. Azər gestapo idarəsi rəisi Kraustinin “yavəridir”. O, burada Azər yox, Şneyder adlanır. Bacarıqlı artist bu rolu olduqca məharətlə oynamaqla bərabər, sovet kəşfiyyatçısının qüdrətini tamaşaçılar qarşısında elə böyük ustalıqla canlandırır ki, onlar Azəri – K.Sultanovu dəfələrlə alqışlayırlar.

Tamaşada M.Cəfərovun ifa etdiyi Salmanov obrazı da çox maraqlı obrazdır. Salmanov ilk səhnələrdə məhəbbəti naminə sadələşməyə meylli olur. Onun sovet həkiminə yaraşmayan hərəkətləri tamaşaçının nifrətinə səbəb olur. Lakin sonralar Salmanov tamamilə başqa bir insan olur. Süjetin sonrakı inkişafında Salmanovun fədakarlığına ölüm, tamaşaçıları olduqca təəssüfləndirir.

Tamaşadakı qüvvətli obrazlardan biri də casus Qənbərovdur. Bu mürəkkəb rolu respublikamızın əməkdar artisti S.Həsənzadə özünəməxsus bir ustalıq və məhəbbətlə yaradır.

Respublikamızın xalq artisti M.Burcalıyev “Günəş” dramasında gestapo idarəsi rəisi Kaustini oynayır. Lakin demək lazımdır ki, o, gülüş xatirinə oynadığı obrazı həddindən ziyadə yüngülləşdirir ki, bu da tamaşaçıların narazılığına səbəb olur.

Respublikanın xalq artisti Ə.Yusifzadə Rubanov, əməkdar artist S.Mustafayeva Bənövşə, artist Ə.Rzayev- Tərhan rollarında yaxşı çıxış edirlər.

Tamaşanın relissoru respublikanın əməkdar incəsənət xadimi Hüseyn Sultanov əsərin ideyasını yaxşı anlamış, gənc müəllifə qayğıkeşliklə yanaşmış, onunla uzun müddət işləmiş və nəticədə isə maraqlı bir tamaşa meydana çıxmışdır.

Bəstəkar Ş.Axundovanın tamaşaya yazdığı musiqi əsərin gedişinə uyğundur və hadisələri yaxşı tamamlayır” [1, səh.154; 25].

Əsərin nöqsanlarını qeyd edərkən Bəxtiyar Vahabzadə yazır: “Tərhan Günəşin oğludur. Onu öldürürlər. Lakin övladının ölümündən sonra ana onu heç xatırlamır. Proloq səhnəsində Qənbərovun Şahini necə inandırır, onunla sərhəddi keçməsi tamaşaçılara çatmır.

Əsərin sonunda oğulla ata (Qənbərovla Şahin) qarşılaşmır ki, bu da əsərin müvəffəqiyyətini azaldır. Tamaşada operasiya səhnəsi zəif verilmişdir.

Gestapoçuların səhnəyə gəlməsi az əsaslandırılmışdır. Əsərdə Rıbakov obrazı tamamlanmamışdır”[1, səh.154; 25].

Əsərin qısa məzmunu belədir: Hər tərəfdən top səsləri, pulemyot şaqqıltıları eşidilir. Sovet döyüşçülərinin ağır hücumu zamanı bölmə komandiri Şahin Aslanov ağır yaralanır. Qaranlıqda bir kölgə ona yaxınlaşır. Şahin onu vurmaq istərkən o səslənir ki, “mən düşmən deyiləm, sənə kömək etmək istəyirəm” [1, səh. 154]. Əvvəl Şahin inanmır. Sonra yad adam Şahini inandırır və onu arxasına alıb arxaya doğru sürünür. Məlum olur ki, həmin kölgə həkimin sənədlərini əldə etmiş casus Qənbərovdur. Qənbərov yara aldığı üçün sovet xəstəxanasına düşür. Xəstəxananın həkimi Şahinin anası Günəşdir. Şahin sağaldıqdan sonra yeni təyinat alıb başqa istiqamətə gedir. Qənbərov isə xəstəxanada qalıb işləməyə başlayır və az bir zamanda böyük hörmət qazanır. O, Bənövşə, Tərhan və Salmanov kimi təcrübəsiz insanlarla yaxınlaşıb onları ələ alır və onların dolaşmaq məhəbbət məcərasından istifadə edərək cinayətə sürükləyir. Onun toruna birinci həkim Salmanov düşür. Lakin Salmanov tezliklə Qənbərovun hiyləsini başa düşüb onunla dalaşır. Tərhan köməyə gəlir. Qənbərov onu öldürür. Qənbərov tərəfindən Tərhanın öldürülməsi xəbəri hərbi xəstəxanaya çatır. Sonra hadisələr sürətlə dəyişir və gərginləşir. Xəstəxana düşmən arxasında qalır və partizanlarla əlbir fəaliyyət göstərir. Qənbərov fitnəkar əməllərini həyata keçirməkdə davam edir. O, Günəşi gestapoçuların əlinə verir. Günəş həbsdə olarkən Qənbərov onun yanına gələrək yalvarır, keçmiş günləri xatırladır. Tamaşaçı əsərin bu yerində Qənbərovun keçmişi ilə tanış olur. Məlum olur ki, Qənbərov Azərbaycanın qudurğan bəy nəslindən olan Şahmar bəydir. O, vaxtilə Günəşi götürüb qaçaraq özünə arvad etmişdir. Onun axtardığı və faşistlərə vermək istədiyi alaya isə doğma oğlu Şahin komandirlik edir. Günəş hadisələrin əsil mahiyyətini gestapoya düşdükdən sonra bilir. O, vətənpərvər bir Azərbaycan qızı, incə qəlbli və duyğulu bir anadır. Qəlbində faşist işğalçılarına nifrətlə alışıb – yanan Günəş müharibənin ilk günlərindən cəbhəyə gəlmişdir. O, gestapoda hər cür əzab-əziyyətə dözür, düşməne satılmır və: - Siz mənə iki nömrəli cəza yox, yüz iki nömrəli cəzanı versəniz də, heç bir sirr öyrənə bilməyəcəksiniz, – deyir.

Gestapo rəisi Kraustinin partizan alayını və Şahini ələ keçirmək ümidləri boşa çıxır. O, Günəşə dəhşətli işgəncələr verir, ancaq Günəş dözərək susur. Kraustin əsərdə əsil faşist xislətli bir zabit kimi canlandırılmışdır. Onun müharibədə iştirakı yalnız şəxsi arzularını həyata keçirmək, hərbi rütbəsini artırmaqdır. O, ulvi insanlıq hisslərinə tamamilə yad bir surətdir. Dramda Kraustinin yanında Şneyder surəti tamaşaçıların diqqətini cəlb edir. Bu cəsur kəşfiyyatçı partizan Azərdir. Şneyder əsərdə məşhur alman Hindenburqun bacısı oğludur. Azər bacarıqlı bir kəşfiyyatçı kimi Salmanovu faşist əsirliyindən qadır. O, Qənbərovu düşmənlərə partizan casusu kimi qələmə verib həbs etdirir. Məhz onun cəsurluğu sayəsində məşhur faşist zabitləri olan Kraustin və

Rozental əsir alınır... Əsər bu cür maraqlı hadisələr fonunda davam edir və tamaşıçalarda vətənpərvərlik ruhu aşılayır.

Ədibin dramaturji fonunda “Qara eynəkli adam” [1, səh.22], “Okeanın o tayında” [1] kimi üzərində geniş tədqiqat aparılması tələb olunan əsərləri də daxildir. Yazıçının “Qardaş torpağında” əsəri istisna olmaqla (qeyd etdik ki, bu əsər “Azərbaycan jurnalının 1956, 6 iyun sayında nəşr edilmişdir), yerdə qalan dram əsərləri əlyazması şəklində evində saxlanılır və inanırıq ki, gələcəkdə bu əsərlər Azərbaycan dramaturgiyasının müvəffəqiyyətli əsərləri sırasında öz yerini tutacaqdır.

2. Lütfəli Həsənovun hekayə yaradıcılığı

XX əsrdə bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, ayrı-ayrı bölgələrdə də hekayə janrı yazıçıların qələmində özünü göstərməkdə idi. Bədii nəsrin bu kiçik forması Şəki ədəbi mühitinin digər ədəbi nümayəndələri kimi Lütfəli Həsənovun yaradıcılığında da özünə geniş yer almışdı. Həkim-yazıçının gözü mühitin hər üzünü görür, əyri-əskiklərini seçirdi. Müəllifin nəsrinin inkişafında “Şəki fəhləsi” qəzeti və onun redaktoru, qorxmaz və həqiqətsevər jurnalist Məhyəddin Abbasovun böyük rolu olmuşdu. Ədibin cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrindən seçdiyi tiplərin müsbət və mənfi baxımdan əks etdirdiyi hekayələri ən çox “Şəki fəhləsi” qəzetinin səhifələrində oxuculara çatdırılmışdı. Onun hekayə yaradıcılığını mövzu-mündəricə etibarilə iki qismə ayırmaq olar: 1. Satirik məzmunlu hekayələr; 2. Məişət hekayələri.

Yazıçının “Narahat adam” [9], “Sual” [1], “İstək” [1], “Yeni müdir” [1], “Qiymətlər və sifətlər” [9], “Göz ağrısı” [8], “Canfəşanlıq” [11], “Xahiş” [10], “Müdir müavini” [4], “Onu kim öldürdü?” [2] və s. kimi hekayələri satirik məzmunludur.

“Narahat adam”[9] hekayəsində yazıçı rəis Ələmdarov surətilə özündən razı, hikkəli bir məmur surəti yaratmışdır. Zəhmətkeşlərin rifahına laqeyd münasibət bəsləyən bu tip Şəki Mənzil İstismar İdarəsinə rəhbərlik edir. Ələmdarov qəbuluna gələn adamları laqeyd qarşılayır, onların vacib həll olunması məsələlərini aylarla uzadır. Hekayədə müəllif kiçik süjet xətti ilə Ələmdarovun yaltaq simasını aşağıdakı kimi oxucusuna təqdim edir. Ələmdarov qəbuluna gələn adamın kimliyini bilməyərək onu qəbuluna buraxmır, gələn “narahat adam”ın nazir olduğunu bildikdə isə müəllifin təsviri kimi: “Ələmdarov çevrilib stol arxasına keçdi və oradan onu görmək istəyən narahat adamın üstünə atılmaq istəyirdi ki, birdən nə oldusa qulaqları aşağı sallanmış dovşana döndü. Gələn nazir idi. Ələmdarov onun qaşısında müti qula döndü.”[9] Müəllif zəmanəsi üçün səciyyəvi olan idarə müdirlərinin özbaşınalığını və yaltaqlığını çox qabarıq şəkildə oxucuların nəzərinə çatdırmışdır.

Ədibin “Müdir müavini” [1; 4] hekayəsində də eyni bu sujet oxşarlığı diqqəti cəlb edir. O, Balammədov surəti ilə 50-60-cı illərdəki ticarət və ticarət-dəkilərin harın həyatını realistcəsinə müasir oxucuya çatdırır. Müəllif Bələm-

mədovu bir müavin kimi öz “səmimiliyi”, “mehribanlıığı”, “sədaqəti” və “qayğıkeşliyi” ilə başqalarından qabarıq verir. Baləmmədov bu xüsusiyyətlərinə görə irəli çəkilir. Rayon İcraiyyə Komitəsinin rəhbərliyi onu ticarət müəssisəsinə müdir qoymaq təklifini irəli sürür. Baləmmədov müdir təyin edilir. Lakin Baləmmədov müdir tikəsini uda bilmir. Yumşaq kreslo, xidmətində olan “Pobeda”, arvadının istəkləri onun beynini dumanlandırır. O, səlahiyyətlərini aşaraq özünə yeni təyin edilmiş müavini düzgünlüyünə görə işdən çıxarır. Bu işdən çıxarılma Baləmmədovun faciəsini dərinləşdirir. İdarəyə gəlmiş yoxlama komissiyası Baləmmədovu işdən azad edir: “Təmtəraqlı kabinet də, arvadının çox sevdiyi “Pobeda” da, müdir kabinetinin əzəmətli açarları da Baləmmədovun əlindən çıxır” [1, səh. 157; 4].

Yazıcının satirik nəsrində “Xahiş” [1; 10] hekayəsi də mühüm yer tutur. Hekayədə tənqid hədəfi idarə rəisi Qolayzadədir. Müəllif bu tipin portretini rəngarəng boyalarla yaradaraq yazır: “Səftəralı rəis kabinetinin meşinli qapısını qorxa-qorxa aralayıb içəri boylananda toxsun sifətli, peysəri yoğun, mərtəbə buxaxlı Qolayzadə özünü elə dartıb oturmuşdu ki, uzaqdan baxanlar onun boğazında sümük qalmış hacıleylək quşuna bənzədə bilərdi” [1, səh.157;10]. Bu təsvir Qolayzadənin kimliyini, şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək üçün oxucuya kifayət edir. Səftəralı kimi miskin adamlar ona qol-qanad verib, istismarına, harın həyat sürməsinə şərait yaradırlar. Lütfəli Həsənov Qolayzadənin Səftəralı ilə mükəliməsini yazıçı istedadı ilə verir. Bu mükəlimənin bir tərəfində özündənrazı amir məmur, digər tərəfində isə qorxaq, miskin, özünün və balalarının yemədiyi təamları dəbdəbəli süfrəyə düzüb, Qolayzadə kimi adamlara yedirmək üçün onu evinə qonaq dəvət etməyə yalvaran yaltaq bir tip durur. Lütfəli Həsənovun satirası bitib-tükənməzdir. Onun satira işığında yaşadığı cəmiyyətin bütün təbəqələri özünəməxsusluğu ilə əks edilib.

Ədibin əsərləri sırasında fədakar insanların, zəhmətkeş adamların həyatını, məişətini əks etdirən hekayələri də çoxluq təşkil edir. Müəllif insanın öz əməyi ilə ucalmasını, əməyin həqiqətən şöhrət-şan olması ideyasını “Ata və oğul” [1; səh.16] hekayəsində Sərdar kişi və oğlu Muxtarın şəxsində canlandırmışdı. Muxtar Sərdar kişinin oğludur. O, traktorçuluqda yüksək iş göstəriciləri əldə etdiyinə görə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülür.

Müəllif “Zərrintac” [1; səh.18] hekayəsində Cənubi Azərbaycan zəhmətkeşlərinin ağır güzəranını Zərrintac adlı bir qızın acınacaqlı həyatı fonunda təsvir etmişdir.

“Oğul məhəbbəti” hekayəsində Lütfəli Həsənov iqtisadçı Nadir surəti ilə ailə səadətini kənar təsirlərlə itirmək təhlükəsi ilə üzləşən insanların taleyini qələmə almışdır. Nadir Səadət adlı bir qızla qarşılıqlı sevgi əsasında ailə həyatı qurub evlənmişdir. O, xoşbəxt ailə həyatı yaşayır. Rəşad adlı oğlu da dünyaya gəlmişdir. Lakin Nadirin Kirovabada (Gəncəyə) işləməyə getməsi ilə vəziyyət dəyişir. O, işlədiyi müəssisədə Sənubər adlı iqtisadçı bir qızla tanış olur. Onun ailəsinin varlığı təhlükə altındadır. Nadir iki yol ayrıcımdadır. O, ya

Sənubərin təsiri altına düşüb, ailəsini atmalı, ya da işini atıb Şəkiyə-ailəsinin yanına qayıtmalıdır. Oğul məhəbbəti üstün gəlir. Nadir iş yerini dəyişərək ailəsinin yanına qayıdır.

Yazıcının “Saxta məhəbbət” [13], “Etiraf” [14], “Axırı nə oldu” [15], “Xasiyyətnamə” [17], “Nişan üzüyü qayıtdı” [19], “Baş tutmadı” [11], “Yolda söhbət” [11], “İki dost” [5], “ Ah o gecə” [6] və s. kimi onlarla hekayələrində cəmiyyətin müxtəlif tərəfləri əks etdirilmişdir.

Nəticə: Mövzunun tədqiqi aktual səciyyə daşıyır. Lütfəli Həsənovun dram və nəsr əsərləri regional aspektdən cəmiyyətdə mənəvi tərbiyə işlərinin həyata keçirilməsində və məişətinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həkimlik fəaliyyəti ilə bağlı həyatı dərinədən müşahidə edən yazıçı dram əsərlərində yaratdığı mənəviyyatca kamil insan surətləri ilə müqəddəs Hipokrat andına sədaqətini nümayiş etdirmişdir. Cəmiyyətin inkişafının əsas qarantı olan mənəvi tərbiyənin vəzifələri insanın taleyinin əsas götürülməsi, rüşvətxorluğa qarşı mübarizə, insan maraqlarına hörmət və ehtiram Lütfəli Həsənovun təhlili etdiyimiz əsərlərinin əsas ideya letmotividir.

Məqalə regional aspektdən ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə onun XX əsrdə əhəmiyyətli qolu olan Şəkiddə ədəbi mühitin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Adışirinov K.F. XX əsr Şəki ədəbi-mədəni mühiti: 1900-2000-ci illər. I Kitab: Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 488 s.
2. Həsənov L.Ə. Onu kim öldürdü? Novella, “Lenin bayrağı”, qəz., Şəki, 1964, 19 fevral
3. Həsənov L. Ə. Qardaş torpağında // Azərbaycan, 1956, № 6 (6iyul)
4. Həsənov L. Ə. Müdir müavini: hekayə. “Nuxa fəhləsi”, qəz., Nuxa, 1959, 18- 21 yanvar
5. Həsənov L. Ə. İki dost: hekayə. “Nuxa fəhləsi”, qəz., Nuxa, 1958, 30 may, 1 iyun
6. Həsənov L. Ə. Ah o gecə: hekayə. “Nuxa fəhləsi”, qəz., Nuxa, 1958, 24-26-29 oktyabr
7. Həsənov L. Ə. Baş həkim: pyes. “Nuxa fəhləsi”, qəz., Nuxa, 1966, 16 yanvar
8. Həsənov L. Ə. “Göz ağrısı”, “Təzə müdir və təzə bina”.// Kirpi, Bakı, 1961, № 17, səh 6
9. Həsənov L. Ə. Miniaturələr: “İstək”, “Qiymətlər və sifətlər”, “Narahat adam”. “Şəki fəhləsi”, qəz., Şəki, 1973, 24 noyabr
10. Həsənov L. Ə. Xahiş. Hekayə. “Şəki fəhləsi”, qəz., Şəki, 1971, 27 fevral

11. Həsənov L. Ə. “Canfəşanlıq”, “Baş tutmadı”, “Yolda söhbət”: hekayələr. “Şəki fəhləsi”, qəz. Şəki, 1968,3 fevral
12. Həsənov L. Ə. Qəribə idi: hekayə. “Şəki fəhləsi”, qəz., Şəki, 1970, 22-24-26 dekabr
13. Həsənov L. Ə. Saxta məhəbbət: hekayə. “Nuxa fəhləsi”, qəz., Nuxa, 1956, 4-8-11-13 aprel
14. Həsənov L. Ə. Etiraf: hekayə. “Şəki fəhləsi”, qəz., Şəki, 1971, 10 mart
15. Həsənov L. Ə. Axırı nə oldu: hekayə. “Nuxa fəhləsi”, qəz., Nuxa, 1960, 5 fevral
16. Həsənov L. Ə. Ata və oğul: hekayə. “Nuxa fəhləsi”, qəz., Nuxa, 1961, 12-14 aprel
17. Həsənov L. Ə. Xasiyyətname: hekayə. “Şəki fəhləsi”, qəz., Şəki, 1971, 13 mart
18. Həsənov L. Ə. Zərintac: hekayə. “Nuxa fəhləsi”, qəz., Nuxa, 1961, 9 - 12- 14-16-19 iyul
19. Həsənov L. Ə. Nişan üzüyü qayıtdı: hekayə. “Nuxa fəhləsi”, qəz., Nuxa, 1959, 21 avqust
20. Həsənov L.Ə. İntiqam: pyes. (əlyazması, şəxsi arxivi)
21. Həsənov L.Ə. Dayaqsız adam: Pyes. (əlyazması, şəxsi arxivi)
22. Həsənov L.Ə. Qara eynəkli adam: Pyes (əlyazması, şəxsi arxivi)
23. Həsənov L.Ə. Günəş: pyes (əlyazması, şəxsi arxivi)
24. Həsənov L.Ə. Ölümə-ölüm: pyes (əlyazması, şəxsi arxivi)
25. Vahabzadə B. “Günəş” pyesi haqqında mülahizələrim (əlyazması: Lüt-fəli Həsənovun şəxsi arxivi)

UOT 81

ANA DİLİ - AZƏRBAYCANÇILIĞIN ƏSAS İDEYA QAYNAĞI**İlhamə Muxtar qızı AĞAZADƏ**

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutu
iahmadova@inbox.ru*

XÜLASƏ

Xalqın var olduğunu göstərən, tarixini özündə yaşadan, kimliyini əks etdirən, milli təfəkkürünü birləşdirən ən dəyərli mənəvi sərvət onun dilidir. Dil milli özünüdərk hissələrinin formalaşmasında böyük önəm daşıyır. Ana dilimiz dövlətimizin milli ideologiya qaynağı azərbaycançılığın əsas ünsürlərindəndir. Bütün dövrlərdə ziyalılar bu dəyərli mənəvi sərvətin saflığı, qorunması yollarını düşünmüş, dilin əhatə dairəsini genişləndirməyə çalışmışlar və şübhəsiz ki, bu məsələdə xalqın mənafeyi də nəzərə alınmışdır. Onların fəaliyyəti, səsləndirdiyi fikirlər dövlətin əsas ideya qaynağına çevrilmişdir. Xalqı yaşatmaq üçün ilk növbədə onun dilini yaşatmaq lazımdır. Müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış sənətkarların yaradıcılığı dilin keçdiyi tarixi mərhələləri özündə ehtiva edir. Ədəbiyyatımızda türkçülüyn - azərbaycançılığın təəcəssümünü tapdığı ana dili şeirləri çoxdur. Dövlətimizin əsas istiqamətləndirici məfkurəsinə xidmət edən bu şeirlərdə xalqın tarixi ilə birbaşa bağlı olan dilimizin adının mənşəyinə, təşəkkül tapıb formalaşmasına diqqət verilmişdir. Sənətkarlar dilimizin poetik imkanlarından istifadə edərək xalqın milli xarakterinə, ruhuna, tarixinə uyğun nümunələr yarada bilmişlər. Poeziya nümunələri onu deməyə əsas verir ki, dilimiz əsrlərin sınağından üzü ağ çıxaraq bu günkü milli dil səviyyəsinə çatmış və bundan sonra da xalqımız var olduqca, ona xidmət göstərən ana dili də yaşayacaq, var olacaq. Xalqın dilini bilməyən millətin ruhuna, mənəviyyatına, tarixinə də biganə olar. Bu kiçik məqalədə gənclərin tərbiyyəsinə, mənəviyyatına təsir edən həm ictimai-siyasi, həm də bədii fikirdə formalaşmış azərbaycançılıq ideyasının güc verici mənbəyi olan ana dilinin əks olunduğu bir sıra qaynaqları (tam olmasa belə) nəzərdən keçirməyə çalışdıq.

Açar sözlər: ana dili, məfkurə, azərbaycançılıq, uşaq ədəbiyyatı, poeziya, maarifçilik, xalq

THE NATIVE LANGUAGE IS THE MAIN SOURCE OF AZERBAIJANISM

ABSTRACT

The native language is the most valuable spiritual wealth that ensures the existence of the people, keeps its history, reflects its originality and unites its national thinking. Language is of great importance in the formation of national identity. Our native language is the source of the national ideology of our state and one of the main elements of azerbaijanism. The intelligentsia at all times came up with ways to protect and preserve this valuable spiritual wealth, tried to expand the scope of the language, and, of course, in this matter, the interests of the people were always taken into account. Their activities and opinions became the main source of state ideas. In order to preserve a people, first of all, it is necessary to preserve its language. The works of writers who lived and worked in different periods include historical stages in the development of the language. There are many poems in our literature that embody Turkism - Azerbaijanism. In these poems, which serve as the main guiding ideology of our state, attention is paid to the origin, the formation of the name of our language, which is directly related to the history of the nation. Using the poetic potential of our language, writers were able to create samples that correspond to the national character, spirit and history of the people. Examples of poetry give us grounds to assert that our language has stood the test of centuries and reached the level of today's national language, and as long as our people exist, the native language that serves them will live. Those who do not know the language of their people will be indifferent to the spirit, morality and history of their nation. In this short article, we tried to consider a number of sources reflecting the native language, which is a powerful source of the idea of Azerbaijanism, formed both in socio-political and artistic thought, which affects the upbringing and morality of young people.

Keywords: native language, ideology, Azerbaijanism, children's literature, poetry, education, people.

РОДНОЙ ЯЗЫК - ГЛАВНЫЙ ИСТОЧНИК ИДЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА

РЕЗЮМЕ

Родной язык является самым ценным духовным богатством, которое обеспечивает существование народа, хранит в себе его историю, отражает его самобытность и объединяет его национальное мышление. Язык имеет большое значение в формировании национального самосоз-

нания. Наш родной язык является источником национальной идеологии нашего государства и одним из основных элементов азербайджанства. Интеллигенция во все времена придумывала способы защиты и сохранения этого ценного духовного богатства, пыталась расширить сферу применения языка, и, конечно же, в этом вопросе интересы народа всегда учитывались. Их деятельность и мнения стали основным источником идей государства. Чтобы сохранить народ, в первую очередь необходимо сохранить его язык. Произведения писателей, живших и творивших в разные периоды, включают исторические этапы развития языка. В нашей литературе много стихотворений, в которых воплощается тюркизм – азербайджанство. В этих стихотворениях, которые служат главной руководящей идеологией нашего государства, внимание уделяется происхождению, становлению названия нашего языка, которое имеет непосредственное отношение к истории народа. Используя поэтический потенциал нашего языка, писатели смогли создать образцы, соответствующие национальному характеру, духу и истории народа. Примеры поэзии дают нам основания утверждать, что наш язык выдержал испытание веками и достиг уровня сегодняшнего национального языка, и пока существует наш народ, родной язык, который ему служит, будет жить. Тот, кто не знает языка своего народа, будет безразличен и к духу, нравственности и истории своей нации. В этой короткой статье мы попытались рассмотреть ряд источников, отражающих родной язык, который является мощным источником идеи азербайджанства, сформировавшейся как в общественно-политической, так и в художественной мысли, которая влияет на воспитание и нравственность молодежи.

Ключевые слова: родной язык, идеология, азербайджанство, детская литература, поэзия, просвещение, народ.

“Dilini qorumayan xalqın qılıncı kəsməz”.

Hər bir xalqın var olduğunu göstərən, tarixini özündə yaşadan, kimliyini əks etdirən, milli təfəkkürünü birləşdirən ən dəyərli mənəvi sərvət onun dilidir. Dil milli özünüdərk hisslərinin formalaşmasında böyük önəm daşıyır. Bunu nəzərdə tutan Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: “Biz fəxr edirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçərək lügət tərkibini zənginləşdirmiş, qrammatik quruluşunu cilalamış və dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur. Dövlət atributlarından biri sayılan dil bütün xalqa xidmət edir”. Azərbaycanda XIX əsrin ortalarından başlangıç alan ana dili, vətənin birliyi və azadlığı uğrunda istiqlal mücadiləsi XX əsrin əvvəllərində dövlətçiliyimizin (qısa zaman kəsiyində olsa belə) formalaşmasına, milli məfkurə baxımından vahid bir ideologiya ətrafında birləşməsinə səbəb oldu. Prof. N.Şəmsizadə

“Azərbaycançılıq”dan bəhs edərkən yazır: “İdeologiya cəmiyyətdə birliyi, ümumxalq münasibətlərini qorumaq, millətin tarixdə mövqeyini təsdiq və izah etmək üçün yaradılır.” [13; 11] Daha sonra alim qeyd edir ki, “Özündə türkçülük, islamçılıq və vətəncilik dəyərlərini birləşdirən həmin ideologiya - Azərbaycançılıq idi”. [13; 48] Ana dilimiz də dövlətimizin milli ideologiya qaynağı azərbaycançılığın əsas ünsürlərindəndir.

Xalq şairi B.Vahabzadə yazır: “Dövləti olmayan millətin mövcudluğunun başlıca təminatı tarixi yaddaş, dil və ədəbiyyatdır”. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma dövrü XIX əsrə təsadüf edir. Xalq yazıçısı Elçin doğru olaraq ana dilimizin şeir dili olmasını M.P.Vaqif yaradıcılığı ilə başlayır, məhz həmin dönmədən xalq ədəbiyyatına yaxınlaşdığını vurğulayır: “Vaqif Azərbaycan poeziyasını dil baxımından milliləşdirdi. Vaqifin böyük dil inqilabı (bu yerdə dillə bağlı məhz inqilab!) və Vaqif ənənələrini davam etdirən Zakir dili olmasaydı, XIX əsrdə belə bütün əlverişli şəraitlərə baxmayaraq, Azərbaycan dilinin ədəbiyyatın aparıcı dilinə çevrilməsi prosesi qat-qat ağır irəliləyəcəkdi” [1; 32] Doğurdan da XVI əsrdən başlayan milliləşmə - Ş.İ.Xətai, Aşıq Qurbani, M.P.Vaqif yaradıcılığında xalq dilinin ədəbi dillə qaynayıb-qarışması XIX əsrdə özünün inkişafının yüksək məqamına ucalır. Ərəb əlifbasının çətinliyi artıq dövrün tələbini təmin etmək gücündə deyildi və yeni əlifbanın yaradılması zərurətini ortaya çıxarmışdı. Böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun əlifba uğrunda mübarizəsi XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmiş, H.Zərdabi, F.Köçərli, Mirzə Cəlil, A.Şaiq, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, M.Ə.Rəsulzadə, M.Ə.Sabir və H.Cavid və digər ziyalıların yorulmadan, usanmadan, böyük fədakarlıqla apardığı işin başlanğıcı olmuşdu. Marifçiliyin geniş vüsət aldığı bu dövnlərdə azərbaycançılığı öz düşüncə və əməlinə təbliğ edənlərin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri, Vətənin acınacaqlı vəziyyətdən qurtarmasının bir səbəbi də dil uğrunda mücadilədən güc alırdı. Tədqiqatçıların əksəriyyəti doğru olaraq C.Məmmədquluzadənin “Azərbaycan” məqaləsini azərbaycançılığın məramnaməsi hesab edirlər. “Molla Nəsrəddin” Azərbaycan və azərbaycançılıq uğrunda milli mübarizənin ilk ədəbi-fəlsəfi abidəsidir. Jurnal milli istiqlal, hürriyyət uğrunda mübarizəni – Ana dili uğrunda mübarizədən başladı. [13; 58] Dil təəssübkeşliyi çəkən ziyalılar bu dəyərli mənəvi sərvətin saflığı, qorunması yollarını düşünür, dilin əhatə dairəsini genişləndirməyə çalışır və şübhəsiz ki, bu məsələdə xalqın mənafeyini nəzərə alırdılar. Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov “Dil” məqaləsində yazırdı: “...əgər biz öz ana dilimizə indiyə qədər baxdığımız nəzərlə baxmaqda davam edərsək, yəni heç bir əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, günlərin bir günü dilimiz itər, batar, yox olar və bir millətin də ki, dili batdı, onda o millət özü də batar, çünki bir millətin varlığına, isbatı-vücut etməsinə səbəb onun dilidir.” [3; 86] Böyük ürək yanğısı ilə qələmə alınmış fikirlərdə millətini, xalqını düşünən hər bir ziyalının istəyi təcəssümünü tapmışdır. Eyni cəbhədə səfərbər olmuş mütəfəkkirlər şirin ana dilində işlədilmiş söz və

ıfadələrlə xalqın qəlbinə təsır etmıř, gənc nəslə vətənpərvərlik, humanizm və insanpərvərlik duyğularını təlqın etmıřlər. F.Köçərli yazırdı: “Ana dılı millətin mənəvi diriliyidir... Ananın südü bədənin mayəsi olduđu kimi, ana dılı də ruhun qıdasıdır. Hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi ana dilini də sevır.” [6; 79] Bu mütəfəkkirlər ana dilini xalqın mənəvi inkişafında mühüm amil hesab edir, millətin yaşarlığının təminatını elm və maarıfde, yeni tipli məktəblərdə, ana dilində təhsildə görür, o səbəbdən də dilin hamının anlaya biləcəyi asan bir şəklə salınmasının tərəfdarı idilər. T.Salamoğlunun vurğuladıđı kimi: “Milli dil - ana dılı problemlı milli inkişaf, milli özünütanıma kontekstində götürülürdü”. Onların fəaliyyəti, səsləndirdiyi fikirlər dövlətin əsas ideya qaynağına çevrilirdi. N.Nərimanov “Nər” imzası ilə çap olunmuş “Bu gün” adlı məqaləsində yazırdı: “Ana dılı! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali hissiyati - qəlbiyyə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Bir dil ki, sən daha beşikdə ikən bir layla şəklinde öz ahəng və ləfəfini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdır! Bir dil ki, ibtida o dildə yaxşı-yamanı bilibsən, səni yaradanı tanıyıbsan, haman dil, diyari-qürbətde, biganələr içinə düşəndə ona həsrət qalırsan. Lakin, ittifaqən onu eşidəndə ürəyin döyünməyə, üzün gülməyə başlayır, cəmi əsabın təhəyyüc edir, beynin, fikrin, xəyalın işləməyə başlayır”. [10] Ə.Hüseynzadə də “Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəsi” məqaləsində xalqa olan dərin sevgisini izhar etmişdir. Y.V.Çəmənzəminli isə deyirdi: “Odur ruhum, ana dilim”. Bu tip nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Göründüyü kimi, aparılan mücadilə boşuna getmədi. Dilin vəziyyəti, inkişaf səviyyəsi xalqın tərəqqisi ilə bağlı olur. Ana dılı - milli ruh, tarixi-yaddaş, milli mənlik, özünüdərk simvolu kimi dövlətçiliyimizin və onun əsas, aparıcı ideyasının formalaşmasına imkan yaratmışdır. Akademik İ.Həbibbəylinin fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşər: XIX əsrin axırlarından etibarən Azərbaycan dılı və Azərbaycan xalqı anlayışlarının mətbuatda və ədəbiyyatda işlədilməsi ilə konkret olaraq azərbaycançılıq məfkurəsi formalaşmağa başlamışdır.

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi varlığı ən dolğun şəkildə onun ədəbiyyatında əksini tapmışdır. Xalqı yaşatmaq üçün ilk növbədə onun dilini yaşatmaq lazımdır. Müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış sənətkarların yaradıcılığı dilin keçdiyi tarixi mərhələləri özündə ehtiva edir. Ədəbiyyatda, poeziyada ana dilinin şəninə söylənilmiş yüzlərlə şeirlər var ki, burada da eyni ruh, eyni ideya davam etdirilir. Bu baxımdan dilimizin inkişafı, tərəqqisi uğrunda çalışsan Bəkir Çobanzadənin “Ana dılı” şeiri diqqəti çəkir:

Bilmirəm türkmüdür, tatarımı adın,
Şirinsən, dadlısan, Tanrıdan dadın...
Qəbrimdə mələklər suallar sorsa,
Əzrayıl dilimə min düyün vursa,
“Öz ana dilimdə soruş” deyərəm,
Öz ana dilimdə ötüb ölərəm.

Son nəfəsdə belə “ana dilində ötməyi” arzulayan B.Çobanzadə elmi əsərlərində də dilimizdən bəhs açarkən türk dili, türk-tatar dili, azəri dili şəklində ifadələrə müraciət etmişdir. “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan və azərbaycanlı anlayışları gündəmə gəlsə də, böyük bir ziyalı nəslə, ictimai-siyasi xadimlər, mətbuat, incəsənət, maarif işçilərinin tanınmış nümayəndələri azərbaycanlı ilə müqayisədə türk milli kimliyinə üstünlük verirdilər. Buna səbəb azərbaycançılıq ideyasının hətta ziyalı təbəqəsində hələ milli şüur kimi formalaşmamasında idi.” [9; 98-99] “Azərbaycan dili” anlayışının kökündə və ya mənşəyində “türk dili” anlayışı dayanır. Cəlil Məmməd-quluzadənin dili ilə desək, hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. M.Şaxtaxlı da “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı” [12] məqaləsində bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır: “Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlılar, onun dilini isə Azərbaycan dili adlandırmaq yerinə düşərdi”. R.Eyvazova “Azərbaycan dili” anlayışının təşəkkül tarixini belə izah edir: “Azərbaycan dili” adı alana qədər dilimiz, xalqımız müxtəlif terminlərlə adlanmışdır ki, bunlardan ən əsası “türk” terminidir. “Türk” termininin işlənməsi təkcə Azərbaycanla bağlı olmamış, bütün türk xalqları və dilləri qrupuna aid olmuşdur” [2; 8-9]. Bir sıra elmi ədəbiyyatlarda qeyd olunur ki, müasir dövrdə “türk dili” və ya “türkcə” adı, əsasən, iki anlayışı bildirir: ümumiyyətlə dünyada mövcud olan bütün türk dillərini; bir də ayrıca olaraq türk dilini. Ədəbiyyatımızda türkcülüyn - azərbaycançılığın qabarıq şəkildə təbliğ olunduğu şeirlər çoxdur. Dil xalqın həyatında ən mühüm faktorlardan biridir. İstiqlal şairi Ə. Cavad ana dilimizin təmizliyi, saflığı uğrunda daima mübarizə aparmış, onu ərəb-fars ibarələri ilə qəlizləşdirməyin əleyhinə çıxmışdır. Yaradıcılığının ilk illərində qələmə aldığı “Dilimiz” şeiri də bu mübarizəni bir daha təsdiqləyir.

Bütün ömrü boyu farsdillə İran dövlətində yaşamasına, əsərlərinin əksəriyyətini farsca yazmasına baxmayaraq M. Şəhriyar “Türkün dilinə sevgili, istəklilə dil olmaz, Ayı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz”-deyirdi. “Türk dili”, türkcə xüsusilə XX əsrin əvvəllərinə qədər bütün türk millətinin dilini ifadə etdiyi halda, sovet dövründə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu dövlətin tərkibində olan türk xalqları azəri, qazax, qırğız və s. adlandırılmışdır. Nəbi Xəzri “Ana dilim” adlandırdığı şeirdə bu məsələyə belə aydınlıq gətirmişdir:

Biz türkülük, hər türkün doğma eli var,
Hər türk xalqının da öz xalq dili var.
Dahilər yurdudur, Odlar ölkəsi.
Elə millət ki, qəhrəman, qədim...
Yox, dil əsrlərin tale səsidir,
Azərbaycan dili - büllür bir bulaq...
Dil xalqın adıdır, xalqın özüdür.
Dilin ixtiyarı xalqdadır ancaq...

Dil xalqın keçdiyi bütün tarixi dövənlərdə onunla birgə addımlamış, xalqın xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmiş, ona nicat yolunu göstərmiş, ana vətən, ana dili ifadələri gənc nəslə milli birliyə ruhlandırmışdır.

Şirinliyi ovsunlayıb çox milləti,
Misilsizdir musiqisi, şeiriyyəti,
Əzəl gündən sevir haqqı, hürriyyəti,
Keşiyində durub xalqım, elim mənim,
Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim!

“Azərbaycan türkcəsidir dilim mənim!” - deyən Oqtay Rza da “Azərbaycan” kəlməsi ilə “türk kəlməsini yanaşı işlədir. Dövlətimizin əsas istiqamətləndirici məfkurəsinə xidmət edən bu şeirlərdə xalqın tarixi ilə birbaşa bağlı olan dilimizin adının mənşəyinə, təşəkkül tapıb formalaşmasına diqqət verilmişdir. Ədəbi-bədii yaradıcılığı ötən əsrin ikinci yarısına təsadüf edən bu nəslin qələmə aldığı şeirlərində ana dilinin saflığı, təmizliyi, təbiiliyi aydın şəkildə nəzərə çarpır. Xalqın dilini bilməyən millətin ruhuna, mənəviyyətinə, tarixinə də biganə olar.

B.Vahabzadə ana dilinin xalqın həyatında nə qədər vacib və önəmli olduğunu gözəl bilirdi. Sənətkar dilimizin poetik imkanlarından istifadə edərək xalqın milli xarakterinə, ruhuna, tarixinə uyğun nümunələr yarada bilmişdir:

Dil açanda ilk dəfə “ana” söyləyirik biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.

Pedaqoqların fikrinə görə insan ana dilini ömrü boyu öyrənməlidir, yəni doğulduğu gündən son nəfəsədək. Ananın südü, laylası ilə uşaqlarda anaya, vətənə, doğma yurda ilk sevgi yaranır, sonrakı dövrlərdə bu cür poeziya nümunələrini öyrənib vətənpərvərlik ruhunda böyüürlər.

B.Vahabzadə “Ana dili” şeirində səsləndirdiyi fikirləri “Beşik nəğməsi kitabı haqqında”kı yazısında daha sərt şəkildə davam etdirir: “Bəli, Vətən və millət sevgisi bizim ruhumuza analarımızın yanıqlı laylalarından, bayatılarından, nənelərimizin nağıllarından süzülür. Bu böyük xəzinədən məhrum olan – layla, bayatı eşitməyən, milli nağıllarımızı dinləməyən, yad nəğmələri və özgə nağılları ilə tərbiyələnen uşaq bizim millətdən ola bilməz.” [14; 135] Ümumiyyətlə, B.Vahabzadə zaman-zaman dil məsələsinə qayıtmış, mətbuatda “Ana dilim-ana köküm!”, “Tarix, dil, ənənə”, “Ana dili”, “Dil haqqında sorğu”, “Bir daha ana dili haqqında”, “Dil və əlifba”, “Dilimiz-ədəbiyyatımız”, “Dildə təbiilik və gözəllik”, “Ana dili - dövlət dili” kimi məqalələrdə dilimizin təəssübkeşi kimi onu yüksək səviyyəyə qaldırmış və bütün soydaşlarından da bunu tələb etmişdir.

B.Vahabzadə 1967-ci ildə qələmə aldığı “Latın dili” şeiri ilə bir növ oxucuya ibrət dərsi verir, dilimizin təmizliyini qorumaqla bərabər xalqın, millətin, vətənin yaşarlığını təmin etməyin yollarını göstərir:

İndi söylə,
Hansı dilə ölü deyək:
Vətən varkən,
Millət varkən,
Kiçik, yoxsul komalarda
Dustaq olan bir diləmi?
Yoxsa, uzun əsrlərdən
Keçib gələn,
Xalqı ölən,
Özü qalan bir diləmi?

Həm bədii yaradıcılığında, həm də publisistikasında ana dili məsələsinə böyük önəm verən şairlərdən biri də S.Rüstəmxanlıdır. Şair “Dəniz damla olub buluddan keçir” yazısının “Ana dili” bölməsində yazır: “Ana dili! Sən bu dünyanın şəkilsən... “Ana dili!.. Min illərin o üzündən şölələnən ocağımsan! Qayaların üstündə qaya kimi sərt bir millətin andısan! Dədə Qorqud boylarında dağlarımızın gül-çiçək dənizi kimi min rənglisən! Nəsiminin harayında üs-yansan, ildırımsan! Füzulinin pıçılısında dünyanın ən böyük qəm yüküsen!... Bölünməyən torpağım, əyilməyən bayrağım, ləkə götürməyən adımsan! [11; 340] S.Rüstəmxanlının yaradıcılığında dil milli ruhun daşıyıcısı kimi həm tarixi mahiyyət daşıyır, həm də müasirliyi ilə özünüdərək xidmət edir. Bu baxımından şairin “Sağ ol, ana dilim” şeiri çox səciyyəvidir:

Döyüşdə qılınc tək sıyrıldı qından-
Başımın üstündə bayrağım oldu.
Torpağım ikiye bölünən zaman
Bu dil bölünməyən torpağım oldu.
Ömrüm qırılmazdı yol qırılsa da,
Səninlə həmişə mən üzüağam.
Bədənim torpağa tapşırılsa da,
Ruhumu mən sənə tapşıracağam.

Şeirdə ikiye parçalanmış sinəsi dağlı xalqın ürək pıçılıtları ana dilində - azərbaycan dilində səslənir. Şairin əsas məqsədi tarixin çətin sınaqları qarşısında öz milli mövcudiyyətini qorumağa nail olmuş xalqımızın dilinə, ədəbi irsinə, tarixi yaddaşına, torpağına, mədəniyyətinə dərin məhəbbət - Milli Birlik hissi aşılamaqdır.

Həsərət, nisgil, hicran, ayrılıq mövzuları poeziyamızda hər zaman olub. Həm Şimallı, həm Cənublu soydaşlarımız Vahid Azərbaycan həsrətilə yaşamış, şair və yazıçılarımız bu mövzuya böyük həssaslıqla yanaşmışlar. Belə şairlərdən bir də Xəlil Rza Ulutürk olmuşdur. Şairin ana dili haqqındakı şeirləri vətən nisgili ilə yoğrulub:

Kim qoruya bilməyirsə
 öz yurdunu, yuvasını,
 udmasın yurd havasını.
 Kim qorumur öz dilini,
 itsin mənim gözlərimdən ilim- ilim,
 O sahili bu sahillə birləşdirən
 polad körpüm, qılınımdır,
 günəşimdir mənim dilim!

Ən dəyərli mənəvi sərvət hesab olunan dil Azərbaycanın quzeyini güneyinə birləşdirən polad körpüyə bənzədilir. Hər zaman oxucunu azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyən şair bu fikirlərlə şüurlara təsir edir, düşündürür, ali hisslər tərbiyə edir.

Poeziyada ana-vətən məfhumu çox vaxt vəhdətdə götürülür. Uşaqların sevimli şairi Rafiq Yusifoglunun "Ana dili" şeiri bu baxımdan maraq doğurur:

Anamın özü kimi,
 Ana dili müqəddəs.
 Damarımızda qandı,
 Ciyərimizdə nəfəs.
 Ana dili qürbətdə,
 Vətənə dönə bilər.
 Düşmənlərin başına,
 Mərmitək enə bilər.
 Odur ən çətin anda,
 Köməyimizə yetən.
 Ana dili yoxdursa,
 Nə ana var, nə vətən.

Xalqın taleyində ana dilinin rolu, aldığımız nəfəs qədər vacibliyi kövrək duyğularla təsvir olunub. Milli birliyin təmin edilməsində, özünüdərkən yetkinləşməsində, milli şüurun formalaşmasında ana dilinin əhəmiyyəti əvəzsizdir.

Şəhidinə "rəhmət" deyib
 Düşməninə "lənət" deyib
 Ana yurda cənnət deyib
 yaşayıb o.

Hər qatında bir el dərdi,
 Bir yurd dərdi gizləyib o.
 Dözüb min bir əzaba da, ağrıya da,
 acıya da

Sədaqətlə xoş günləri gözləyib o.
 Baldan şirin, dağdan ağır.
 Qılıncdan sərt, ana dilim.
 Dosta alqış, yara sevgi,

Düşməyə dərd, ana dilim.

S.Nuruqızının təqdimatında ana dili dostlara sevgi, düşmənlərə nifrət, ən əsas da uca “şəhid” adına hörmət, döyüş ruhu, qisası sabaha saxlamamaq, əzmkarlıq, dəyanət hissi aşılayır. Böyük səmimiyyətlə, incə duyğularla tərənnüm olunmuş “Ana dilim” şeiri asanlıqla həm uşaqların, həm də böyüklərin qəlbinə yol tapa bilir.

İnsan ən qutsal duyğularla Tanrıya üz tutanda qıbləyə doğru yönünü dəyişir. Xalq dilinin, folklor və adət-ənələrinin gözəl bilicisi və təbliğatçısı Məmməd Aslan “Mənim dilim - qıbləgahımdır” deyir. Şeirdə dilimizin müqəddəsliyi, aliliyi, ilahi eşqə, məhəbbətə layiq qürür mənbəyi kimi tərənnümü görünür. Burada Xalq yazıçısı M.İbrahimovun dilimizə verdiyi dəyərli sözlər yada düşür: “Dilimiz ən yüksək romantikanın, ən təsirli realizmin dilidir. Bu dil qanadlı xəyalları, coşğun ehtirasları dərin ifadə edə bilir... Bu dil gözəldir, cəzibədadır, şeirlə, musiqi ilə doludur.” [5; 21]

Ana dili mövzusu həmişə böyük maraq doğurmuş, fərqli məzmun və formalarda gündəmdə olub. Sadaladığımız poeziya nümunələri onu deməyə əsas verir ki, dilimiz əsrlərin sınağından üzü ağ çıxaraq bu günkü milli dil səviyyəsinə çatmış və bundan sonra da xalqımız var olduqca, ona xidmət göstərən ana dili də yaşayacaq, var olacaq. Bu yolda külüng çalan təfəkkür sahibləri öz sələflərinin işini davam etdirmiş, hər zaman dilimizi qorumağa çalışmışlar. Buradan da dilin nəsillər arasında mənəvi cəhətdən əlaqə, bağlılıq yaradıcı funksiyası bir daha aydın görünür. Ana dilini mənimsəməklə hər bir gənc xalqın sahib olduğu bütün dəyərləri, mədəni nailiyyətləri öyrənmiş olur.

Ədəbiyyatımızın, xüsusilə də onun ayrılmaz qolu - uşaq ədəbiyyatının azərbaycançılıq məfkurəsi istiqamətində öyrənilməsi günümüzün vacib tələblərindən hesab olunur. Xalqın ruhunu, tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini təbliğ və tərənnüm edən çoxsaylı əsərlər gənclərin mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasında, dünyagörüşünün genişlənməsində müstəsna rola malikdir. Bu kiçik məqalədə həm ictimai-siyasi, həm də bədii fikirdə formalaşmış azərbaycançılıq ideyasının güc verici mənbəyi olan ana dilinin əks olunduğu bir sıra qaynaqları (tam olmasa belə) nəzərdən keçirməyə çalışdıq. Sonda fikirlərimizin yekunu olaraq Bəxtiyar Vahabzadənin möhtəşəm “Ana dili” şeirindən daha bir bəndi yada salmaq yerinə düşər:

Bu dil - bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,

Bu dil - bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.

Bu dil - tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.

Bu dil - əcdadımızın bizə qoyub getdiyi

Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək

Qoruyub nəsillərə biz də hədiyyə verək.

Ədəbiyyat:

1. Elçin. “Aqoniya”, yoxsa təkamül? (XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər) Bakı, “Təhsil”, 2014, səh. 62
2. Eyvazova Roza “Bir daha ana dilimizin adı haqqında”. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, səh. 32
3. Hacıbəyov Üzeyir. Əsərləri. IV c. Bakı, Elm, 1986
4. Həbibbəyli İsa. Azərbaycançılıq konsepsiyası. Ədəbiyyat qəzeti. 15 iyun 2019
5. İbrahimov M. Azərbaycan dili. Azərb.EA-nın nəşri, Bakı, 1957,
6. Köçərli Firudun. Ana dili. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Elm” 1978, səh.79
7. Qəribli Aysel. “Azərbaycan dili” anlayışının tarixi. Bakı. “Elm və təhsil”, 2017
8. Məmmədquluzadə Cəlil. "Azərbaycan" məqaləsi. Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar. Səh: 580-582. Bakı - 1961, səh.1017
9. Məmmədov Nadir. Azərbaycan dili və nitq mədiyyəti. I cild. Bakı, “Elm və təhsil” 2020, səh.528
10. Nərimanov Nəriman. “Həyat” qəzeti 15 avqust 1906-cı il
11. Rüstəmxanlı Sabir. Ömür kitabı. Bakı, Gənclik, 1989, səh.368
12. Şaxtaxlı M. “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı”. “Kaspi”, 1891, 93
13. Şəmsizadə Nizaməddin. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, “Elm”, 2008, səh.560
14. Vahabzadə Bəxtiyar. Zaman və mən. [“Beşik dəftəri”]. Azərnəşr. Bakı. 1999. səh. 252

PSIXOLOGİYA**UOT 159****PSIXOLOGİYADA ETİMAD VƏ İNAM ANLAYIŞLARININ
MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ**

Afərin Əli qızı ABBASOVA*Qərbi Kaspi Universiteti*

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, psixologiyada etimad və inam anlayışlarını fərqli və oxşar tərəflərini izah etməyə çalışıblar. Həmçinin, müəllif etimad və inam anlayışlarının ayrı-ayrı elmlər sistemində psixoloji baxımdan təhlilini diqqət mərkəzinə gətirir. Məqalədə psixologiyada etimad probleminin mahiyyətini açarkən, tədqiqatçılar etimadı yalnız anlayışlar kimi yox, həm də onu insan münasibətlərində sosial və şəxsiyyətlərəarası funksiya daşdığı qeyd olunur. Eləcə də müəllif tərəfindən inam insanın mənəvi aləminin strukturunda yer tutan ən önəmli komponentlərdən biri olduğu göstərilir.

Məqalədə etimad və inam anlayışlarının öyrənilməsinə həsr olunmuş işlərin təhlili göstərir ki, bu iki anlayış psixoloji problem olaraq ciddi elmi araşdırma tələb edir.

Açar sözlər: Etimad anlayışı, inam anlayışı, etik kateqoriya, fəlsəfi etika, əxlaq kateqoriya, psixoloji təhlil, müqayisəli təhlil, əxlaqi dəyər, əxlaqi şüur, əxlaqi münasibət, təhlil, obyekt, subyekt

ABSTRACT**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF TRUST
AND CONFIDENCE IN PSYCHOLOGY**

In the article, it is shown that in psychology, they have been tried to explain the differences and similarities between the concepts of trust and confidence. The author also brings to focus on analyzing the psychological analysis of the concepts of trust and confidence in the different systems of sciences. In the article, it is noted by researchers while it is explaining the essence of the problem of trust in psychology, trust is not only a concept but also it is having a social and interpersonal function in human relations. By the author also is shown that belief is one of the most important components in the structure of the spiritual world of person existing.

In the article analysis of the works devoted to the studying of the concepts of trust and confidence shows that these two concepts require serious scientific research as a psychological problem.

Key words: The concept of trust, the concept of belief, ethical category, philosophical ethics, moral category, psychological analysis, comparative analysis, moral value, moral consciousness, moral attitude, analysis, object, subject

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИЙ ДОВЕРИЯ И УВЕРЕННОСТИ В ПСИХОЛОГИИ

В статье показано, что автор пытается объяснить различия и сходства в психологии между понятиями доверия и уверенности. Он также акцентирует внимание на психологическом анализе концепций доверия и уверенности в различных системах наук. Объясняя природу проблемы доверия в психологии, исследователь отмечает, что доверие является не только концепцией, но также выполняет социальную и межличностную функцию в человеческих отношениях. Автор также утверждает, что вера является одним из важнейших компонентов в структуре духовного мира человека.

Анализ работ, посвященных изучению понятий доверия и уверенности в статье, показывает, что эти два понятия требуют серьезного научного исследования.

Ключевая слова: Понятие доверия, понятие веры, этическая категория, философская этика, моральная категория, психологический анализ, сравнительный анализ, моральная ценность, моральное сознание, нравственное отношение, анализ, объект, субъект

Antropoloji elmlər sistemində, etimad və inam anlayışlarını adətən, əxlaqi-etik kateqoriyalara aid edirlər. Etimad kateqoriyasının etik-fəlsəfi təhlili tək konkret insanların arasında münasibətlərin öyrənilməsinə deyil, həm də şəxs və cəmiyyət, şəxs və dövlət, şəxs və kollektiv, millətlər və dövlətlərarası münasibətlərin tədqiqinə yönəlmişdir. Bununla əlaqədar etimad və inam anlayışını bütöv psixoloji hadisə kimi dərk etmək zərurəti yaranır (1, səh.243).

Psixoloji ədəbiyyatlarda əksər tədqiqatçılar (B.Rutkovski, Y.Yançev V.Qubenko) etimad və inam anlayışlarını fərqli və oxşar tərəflərini izah etməyə çalışıblar.

Fəlsəfi etikada etimad insanlar arasında mənəvi münasibətləri əks etdirən etik kateqoriya kimi götürülür. Tədqiqatçılar eyni zamanda qeyd edir ki, etimad kateqoriyası əslində Aristotel, Spinoza, Kant və Hegelin fəlsəfi-etik sistemlərində təqdim olunmayıb. Bu filosoflar öz işlərində həmin hadisəyə toxunublar, lakin onu xüsusi qeyd etməyiblər.

Etimada həsr olunmuş çox azsaylı etik tədqiqatlarda, ilk növbədə onun sosial mənşəyi qeyd olunur. Hesab olunur ki, etimad-əxlaqi şüurun uzunmüddətli inkişafı nəticəsində şəxsiyyətlərarası konkret münasibətlər praktikasından yaranır, sonradan isə fəlsəfəyə müstəqil anlayış kimi daxil olaraq nəzəri təhlil obyektinə çevrilir.

Psixoloji ədəbiyyatlarda “etimad göstərmək” (latın dilində-credo) – “ürəyimi verirəm” və ya “ürəyimə qoyuram” mənasını verir (5, s.365).

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, etimad anlayışında etik nöqtəyi-nəzərdən insanların həm şəxsi, həm ictimai həyatında könüllü qarşılıqlı öhdəliklərlə bağlı olan əxlaq normaları ənənəvi olaraq əks olunur. Etimadlı münasibətlər dedikdə, qarşılıqlı könüllü öhdəçiliklə, mənəvi borca əsaslanan münasibətlər nəzərdə tutulur. Bu öhdəliklər nəticə etibarlı ilə bəşəriyyətin uzunmüddətli inkişafı ərzində əldə olunub və cəmiyyət tərəfindən şəxsiyyətə təqdim olunur. Lakin, bu kateqoriyanı işləyən bütün müəlliflər qeyd edir ki, etimad mənəvi şüurun keyfiyyətə xüsusi bir halıdır ki, insanın davranışının motiv və stimulları olan mənəvi hiss və fikirləri özündə birləşdirir. Bu kontekstdə etimad mənəvi münasibətlərin tənzimləyicisi qismində çıxış edir və filosoflar məhz bunda onun əsas funksiyasını görürlər. Beləliklə, belə bir qənatə gələ bilər ki, etimad insanın digər insanlarla xarici əlaqələrin subyektiv sferasına daxil olur və bu münasibətlərin tənzimlənməsi funksiyasını yerinə yetirir.

Ümumiyyətlə, fəlsəfi etikada bir sıra tədqiqatlar var ki, etimad problemini əxlaqın etik kateqoriyası kimi öyrənir və bunun başqa elmlərin kateqorial aparatından çıxarır. Burada problemin əsas məzmunu etimad hadisəsinin mahiyyət xarakteristikasını ayırd etməkdir. Məsələn, B.Rutkovskinin nöqtəyi-nəzərindən etimad elə bir əxlaqi anlayışdır ki, bu hər hansı bir şəxsə digər şəxsin namuslu, düzgün, sədaqətli, məsuliyyəti olmasına əminliyindən sonra yaranır (9, s.12).

B. Rutkovski etimadın formalaşmasının obyektiv və subyektiv şərtlərini təyin etməyə, etimadın digər etik kateqoriyalar arasında spesifikasını və yerini göstərməyə, etimadın sosial funksiyalarını dəqiqləşdirməyə çalışır. Etimad mənşəyinə müraciət edərək, müəllif göstərir ki, təcrübədə o insanların, şüurunun uzunmüddətli inkişafın məhsulu kimi real münasibətlərdən yaranır və hər konkret mədəniyyətdə öz spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu hallara əsaslanaraq, B.Rutkovski etimadın bir tərəfdən, konkret qruplarda şəxsiyyətlərarası real praktik münasibətlərdən, digər tərəfdən-şəxsiyyətin özünüdərk və əxlaqi şüurunun inkişaf səviyyəsindən asılıdır. O qeyd edir ki, etimad əxlaqi şüurun “bir insanın digərinin niyyətinin səmimiyyətinə daxili əminliyindən” ibarət keyfiyyətə xüsusi bir vəziyyətdir (9, s.12).

Əxlaqi şüurun xüsusi vəziyyəti olaraq, etimad əxlaqi hiss və fikirlərdən ibarətdir. Məhz buna görə etimad şəxsiyyətlərarası münasibətlərin əxlaqi tənzimləyicisidir. Beləliklə, müəllif etimad anlayışını əks etdirən spesifik obyekt ayırd edir. Onun fikrincə, bu obyektə əxlaqi münasibətlərin xüsusi tərəfi fiksə

edilir. Həmin münasibətlərin spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, onlar əxlaqi-ənənəvi borcla könüllü qarşılıqlı öhdəçiliklərə əsaslanır və bunlar cəmiyyətin şəxsiyyətə tələbləri nəticəsində yaranır və onun sayəsində etimadın sosial mahiyyətinin vurğulanması üçün əsas kimi çıxış edirlər.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, etimad anlayışı tək insanlar arasında əlaqələri nəzərdə tutmur, həm də şəxsin daxili subyektiv sferasının bu əlaqələrə münasibətini özündə ehtiva edir. Bununla bağlı B.Rutkovski yazır ki, “əgər şəxsin digər şəxsin niyyətinin səmimiyyətinə daxili əminliyi olmasa, əgər bu şəxs digərinin davranışının əxlaq normalarına cavab verəcəyinə inanmasa bu zaman etimada əsaslanmış münasibətlər mövcud ola bilməz” (9, s.14).

Əslində etimad bir insanın digərinin mümkün davranışının proqramlaşdırılmasıdır ki, bu da həmin insanın biliyinə əsaslanır. Digəri haqqında bilik nə qədər dərin və əhatəli olarsa, bir o dərəcədə həmin şəxsin davranışını dəqiq proqnozlaşdırmaq olar. B.Rutkovski, təkid edir ki, etimad hər zaman dərk olunur, halbuki əxlaq dəyəri kimi çıxış edən etimad edilmiş insana münasibətə əsaslandırılmış üçün risklə bağlıdır.

Beləliklə, etimadı etik kateqoriya kimi öyrənən müəlliflər onu insan psixikasının rəasional ifadələrinə aid edirlər. Əlbəttə, etimad anlayışını tam şəkildə başa düşmək üçün onun əksi olan anlayışı dəqiqləşdirmək lazımdır.

Fəlsəfi etika nöqtəyi-nəzərindən etimadın əksi etimadsızlıqdır ki, bu da insanın səmimiyyəti və düzgünlüyünün şübhə altına alan bir haldır. Həmin kateqoriyanı təhlil etməyə çalışsan Y.Yançev diqqətini etimadın digər cəhətinə yönəldir. O da həmçinin etimadı əxlaqi münasibət kimi anlayır, lakin yazır ki, “etimad intim fikirlərin və hisslərin ötürülməsi və ya etimad edən obyektin davranışının öz konkret maraqları və xeyirxahlıq əsasında əxlaq norması ilə ziddiyyət təşkil etməyə və onun əsasında icra olunan hərəkətdir” (5, s.215).

Y.Yançevin fikrincə, “xeyirxahlıq” anlayışı məzmunca etimad anlayışından daha genişdir. Bu səbəbdən onları əlaqələndirmək olar və etimadın əxlaqi münasibətinin obyektiv təbiəti ziddiyyətli olduğundan, etimad anlayışının mahiyyətinə daha geniş anlam olan xeyirxahlığı əlavə etdikdə etimad insanlar arasında əxlaqi, könüllü, bir-birini tanımağa əsaslanan və konfidensial informasiyanın təhlili prosesidir. O, etimadın mahiyyətində 4 cəhəti ayırır:

1. Etimad-insanlar arasında namus, düzgünlük, vicdanlıq və sədaqətə əsaslanan əxlaqi münasibətlərdir;
2. Etimadda bir-birini tanımaq məqamı ayırır edilir;
3. Etimad könüllü, zorakılıq olmayan bir ifadədir;
4. Etimad intim hisslərin və fikirlərin ötürülməsi prosesidir (8, s.230).

Təhlillər göstərir ki, müəyyən ölçüdə etimad insanın digər insanlarla təmasının bütün sosial sferalarına daxildir.

Deməli, etimad etikanın vacib problemi olaraq dünya və insanın bütöv təmasına daxildir. Beləliklə, fəlsəfi etika nümayəndələrinin fikrincə etimadın insanların təmasında özünüaşkaretmə nöqtəyi-nəzərindən hədsiz məhdudluğa

malikdir. Bundan əlavə, belə anlayış onun psixoloji mahiyyətini tam əks etdirmir.

Əlbəttə, etimadın bir etik əxlaq kateqoriyası kimi öyrənilməsinin təhlili onun bütün fenomenoloji xarakteristikaları haqqında nəticə çıxarmağa imkan vermir və bu hadisənin fenomenoloji məkanını məhdudlaşdırır. Bu səbəbdən psixoloji etimad və fəlsəfi inam anlayışı arxasında dayanan reallığı dərk etmək zərurəti ortaya çıxır.

Etimad və inam anlayışları arasında etimoloji əlaqə vardır. Lakin bu anlayışların ayırd edilməsi müəyyən nəzəri çətinliklər yaradır. Ona görə ki, inam fenomenini ənənəvi olaraq uzun müddət ərzində yalnız dini dünyagörüşə məxsus kateqoriya kimi tədqiq edirdilər. Allaha inam və etimadı həyatın yaradıcısı və qurucusuna olan inam və etimad kimi qəbul edir, eyni zamanda etimad nisbətən müstəqil elmi kateqoriya kimi əxlaqi-etik kateqoriyalara aid edirdilər.

Bu baxımdan etimad fəlsəfi etika çərçivəsindən kənarında mümkün olmurdu və yalnız insanların ünsiyyət sferasında özünü göstərirdi. Bununla belə etimad kateqoriyası fraqmentar olsa da təhlili heç bir klassik fəlsəfi etik sistemlərdə təqdim olunmamışdır. İzahlı lüğətlərdə təqdim olunan inam və etimad anlayışları bu anlayışların mahiyyətini, fərqli cəhətlərini tam aydınlaşdırmır (onların qismən sinonimlər kimi qəbul edilir) və mənası qaranlıq qalır.

Deməli, bu anlayışlarda hansı reallığın əks olunması haqqında sual qoyulması etimadın bir psixoloji fenomen kimi mahiyyətini anlamağa qismən imkan verir. Bu səbəbdən dil mədəniyyətində fəlsəfədə və fəlsəfi etikada mövcud olan, bu anlayışların izahına həsr olunmuş tədqiqatlara müraciət edərək, bu sözlərin arxasında duran reallığı differensiya etmək, etimad fenomeninin psixoloji və sosial-psixoloji təbiətini anlamaq zərurəti meydana çıxır.

Yalnız son illərdə baxılan kateqoriyanın mahiyyəti anlamına tərəf əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. 1996-cı ildə buraxılmış fəlsəfi lüğətində müəlliflər, dini və dünyəvi elmlərdə inamın öyrənilməsinin təcrübəsini ümumiləşdirərək, inam kateqoriyasının daha geniş və dərin izahını təklif edirlər. Məqalə müəlliflərinin fikrincə inam termini bir neçə mənada işlənir və bu səbəbdən onun toplam mənası insanın yüksək hissiyata doğru iki əks yolun differensiasiyası üçün yetərli deyil. Burda iki yol göstərilir: a) qapalı dünyaya xarici təcrübə və anlayışlar vasitəsi ilə yol; b) varlığın dolğunluğuna doğru insan ruhunu proobrazlarda, dərk olunan orijinalda birbaşa mövcudluğu vasitəsi ilə keçilən yol. Məhz bu səbəbdən ingilis dilli ədəbiyyatlarda hər iki terminlərin «faith və belief» istifadəsində terminoloji oxşarlıq vardır və bundan çıxış edərək müəlliflər digər dillərə qohum anlayışlar kimi daxil etməyi təklif edirlər.

Etimad və subyektiv əminlik, gözləmə və ümid formalarında, hissiyyat və rəşional obrazların həqiqiliyini qəbul edən bir inam kimi təyin edirlər. Məqalənin təhlili göstərir ki, etimadı “belief” inamın formalarından birinə aid etmək olar. Psixoloji nöqtəyi-nəzərdən etimad və “belief”- inam ümumilikdə subyektin obyektə münasibəti ilə bağlıdır və onların bərabərsizliyini təxmin

etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, inam və etimad sinonim kimi işlənməsi və onların dialektik vəhdətdə götürülməsi müxtəlif fəlsəfi-psixoloji yanaşmalarda geniş əhatədə tədqiq edilmişdir. İnam qədimdən fəlsəfənin dini dünyagörüşü ilə əlaqə mövzusu idi və bu səbəbdən ona mistik, izah olunmaz qüvvə kimi baxılırdı. Rus filosofu Vişeslavtsevin inam haqqında yazır: «Tarix qanunla deyil, inamla yaradılır. İnam “ümidlərin hipostoz edilməsidir. O bizim qarşımızda, heç bir təcrübədə rast olunmayacaq arzulanən və gözlənilən mükəmməlliyi qoyur, hansı ki, “gözəgörünməzdir” o, on yaxşıya, yəni səmaviyə doğru cəhd-dir” (4, s.59). Digər sözlə inam mütləqə (absolyuta) aksioloji münasibətdir, o bizim qarşımızda, heç bir təcrübədə rast olunmayacaq arzulanən və gözlənilən mükəmməlliyi qoyur və gözəgörünməzdir.

Fəlsəfə tarixində mövcud inam nəzəriyyələrində bir qayda olaraq üç yanaşma tərzı özünü göstərir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Emosional-inam. Burada inam üstünlüklə bağlı bir hiss kimi götürülür. (Yum, Cems və s.)

2. İntellektual inam. Burada inam intellekt fenomenı kimi izah edilir. (C. St. Mill, Brentano, Hegel və s.)

3. İradənin göstəricisi. Burada inamı iradənin atributu kimi tanıyır. (De-kart, Fixte və s.)

Ümumilikdə, inam kateqoriyası elmin inkişafı istiqamətləri ilə dəyişmişdir. P.Florenski fəlsəfə tarixində əsl inamın 2 formulasını qeyd edir və sonradan bunları inam mərhələsinin konsepsiyasına birləşdirir. Onun fikrincə “inanıram, çünki absurddur” (K.S. Tertullian 160-220), “inanıram ki, anlayım (Avqustin Blajenni 354-430) və “inanmaq üçün əminliyə” nail olmalıyam (Anselm Kenterberiyanski 1033-1109)” tezisləri inamın mahiyyətini açır.

Qeyd edək ki, fəlsəfə tarixində ilk dəfə hələ İ.Kant inamı dini ənənədən ayırmışdır və inamı məntiqlə sübut ola bilməyən, lakin əxlaqi imperativin əsaslandırılması üçün zəruri olan ağıl mövqeyi kimi təqdim etmişdir. O hesab edirdi ki, inam məqsədə çatma imkanının həqiqətə çevrilməsidir. Onun fəaliyyət prosesində reallaşmasında inam-qəlbin daimi banisidir, son məqsədin imkan üçün təxmin ediləcək şərtədir və bu məqsədin mütləqliyi səbəbindən həqiqət kimi tanınandır. Halbuki, onun mümkünlüyünü və ya mümkünsüzlüyünü biz əvvəlcədən görə bilmərik. Beləliklə, İ.Kant göstərmişdir ki, inam qoyulmuş məqsədlə fəaliyyəti əlaqələndirən vacib şərtədir.

Hal-hazırda bir çox müəlliflər bu fikirdədirlər ki, dini inamla inamın digər növləri arasında mahiyyətə fərq yoxdur. İnam insanın zəruri keyfiyyətidir. O hər zaman məqsədyönlüdür, emosional çalarlıdır və onun müəyyən obyektı vardır. Bu səbəbdən inam tədqiqatçılar tərəfindən insanın davranış xarakterini təyin edən, produktiv şüur halı kimi götürülür. Ən avtoritetli xarici tədqiqatçılardan biri P. Conson yazır: “Yəqin ki, təbii inanmaq tendensiyası mövcuddur. Hər bir insan inanandır. Hamı eyni şeyə inanmır, lakin hər kəs nə-

yəsə inanır” (4, s.61).

Amerikalı tədqiqatçılar M.Ostou və B.Şarfsteyn hesab edirlər ki, “inanaq qidalanmaq qədər zəruridir” (4, s.61).

Psixologiya klassikləri arasında inam kateqoriyasının işlənməsində xüsusi yer U.Cemsə məxsusdur. O yazır: “İnam–nəzəri baxımdan şübhə yarada biləcək bir şeydə əminlikdir, inamın ölçü vahidi hərəkətə hazırlıqdır və bu səbəbdən demək olar ki, inam məqsəd uğrunda hərəkətə hazır olmaq deməkdir. Baxmayaraq ki, həmin məqsədin uğurla əldə olunub-olunmayacağı bizə məlum deyil» (4, s.62).

Digər amerikan filosofu C.Santayananın fikrinə görə, ümumiyyətlə heç bir obyekt haqqında bilik həqiqi ola bilməz. O da Platon kimi hissi təcrübədən alınan bilikləri rəy adlandırır və belə hesab edir ki, o, ancaq insanın inamı (*belief*) sayəsində bilik kimi dəyərləndirilir. İnam güclü olanda, bilik ehkama çevrilir. Təsadüfi deyildi ki, C.Santayana hər hansı bir biliyi nisbi hesab edir və onu ehkamlaşdırılmasını «heyvani inam» adlandırır (2).

Müasir dövrdə Q.Ollportun 1960-cı ildə inam haqqında ideyası ümumi qəbul edilib. O hesab edirdi ki, bütün insanlar inanır və inamsızlıq da inamın bir formasıdır. İnam bizim hədd obyektinin reallığına münasibətə keçdiyimiz əminlik və ya təsbitdir. İstənilən pozitiv hisslər mütləq, qaçılmaz olaraq hansısa dərəcədə inam yaradır və bu inam hər zaman hərəkətlərlə müşayiət olunur. Çünki biz inandığımızı icra etmək, həyata keçirməyə çalışırıq.

Məşhur psixoloq E.Frommun da inamın funksiyası və mahiyyəti haqqında fikirləri də çox maraqlıdır. O da hesab edir ki, inam tək teologiyanın predmeti deyil və heç də rəşional düşüncəyə zidd deyil. E.Fromm insanın inamsız yaşaya bilməyəcəyi haqda fikirlə razıdır: “Məgər biz dostlarımıza, sevdiklərimizə, özümüzə inanmamalıyıq? Biz inamsız yaşaya bilərik? Həyatımızın normalarının təşirli olmasına inanmaya bilərik?” Və sonra cavab verir: “Həqiqətən inamsız insan ümidini itirir və özü - öz mövcudluğundan qorxur” (5, s .62).

Müasir hermenevtika liderləri Pol Riker və Hans Deorq Qadamer inam fenomenini anlayışını əhəmiyyətli şəkildə genişləndirmişdir. Belə ki, Qadamer inamı anlam və tarix problemləri ilə əlaqələndirmiş və gnoseologiyada tutduğu yeri açıqlamışdır. Bu müəllif deyir ki, inam istənilən real öyrənmə və özünüidarətmə aktına daxildir. P.Riker deyir ki, inam ciddi biliklə bağlı olan obyektiv anlayışından fərqli olaraq ekzistensial anlayışdır. Onun fikrincə problem onları birləşdirməkdədir. Həmçinin müəllif inamın şəxsiyyətin dəyər oriyentasiyaları üçün əhəmiyyətini açıqlamışdır. Çünki insan dəyərləri nə subyektiv, nə də obyektivdir. Onlar əhəmiyyətlidir. Lakin dəyər mənasının qiymətləndirilməsi inamın işidir. Beləliklə, inamın mahiyyəti haqqında müasir təsəvvürlərin təhlili göstərir ki, inam psixoloji fenomendir və öz təbiətinə əsasən subyektivdir. Belə ki, insan subyektiv reallığının ayrılmaz atributu kimi çıxış edir. İnsan mövcudluğunun bütün sferalarını inam təşkil edir, məhz o

varlıq bütövlüyünün modelləşdirilməsini yerinə yetirir. Onsuz nə yaradıcı fəallıq, nə də şəxsin ümumilikdə inkişafı mümkündür.

Aparılmış tədqiqatlar inam subyektini və obyektinin təmasını belə təsvir etməyə imkan verir. Etimad haqqında söhbət gedərsə, subyektin inam obyektinə müəyyən dəyər münasibətinin qurulması və ya mövcudluğu təxmin edilir və bununla onlar arasında distansiyanın götürülməzliyi şərtləndirilir və bu zaman münasibətlər subyekt-obyekt şəklində alır. İnəm haqqında söhbət gedəndə ilkin olaraq münasibətlər subyekt-obyekt (S-O) münasibətləri kimi görünür. Lakin onlar belə bir münasibətə keçid ala bilər: S-O-S. Bu onu bildirir ki, qəbul etmə aktı yerinə yetiriləndə, yəni əsl inam qəbulu subyektin, insanın inandığı məzmunla bərabərliyini təxmin edərək eyni zamanda subyektin şüurunun məzmunu da dəyişdirilir. Bu zaman inamın məzmunu mahiyyətə çevrilir. Beləliklə, əsl inam şəxsiyyət sosializasiyasının vacib mexanizmi statusu qazanır. Etimad qismində mövcud olan inam forması digər funksiyaları yerinə yetirir. Buna görə etimadın vacib funksiyası obyektin və subyektin qarşılaşdırılmasıdır. Etimad yalnız ali hissiyyət obyektlərinə nisbətə inam aktından əvvəl gələ bilər.

Bütün bunlar göstərir ki, fəlsəfədə inam kateqoriyasının öyrənilməsinin müasir vəziyyətinin təhlili inam və etimadı ayıraraq, öyrənilən fenomenin nəzəri modelini qurmağa imkan yaradır, eləcə də etimadın insanın həyat sferalarına təsir edən refleksiv fenomen kimi qiymətləndirməyə şərait yaradır.

Ümumilikdə, götürsək psixologiyada etimad probleminin mahiyyətini açarkən, tədqiqatçılar etimadı yalnız anlayışlar kimi yox, həm də onu insan münasibətlərində sosial və şəxsiyyətlərarası funksiya daşdığını da qeyd edirlər. Eləcə də inam insanın mənəvi aləminin strukturunda yer tutan ən önəmli komponentlərdən biridir. İnəm insanın idraki qabiliyyətinə, öz zövqünə, qiymətləndirmə qabiliyyətinə və nəhayət, öz əməli fəaliyyətinin motivinə bir vasitədir.

Beləliklə, inamın əsasında qəbuletmə aktı, etimadın əsasında subyektlə obyektin təması (toxunması) zamanı yaranan münasibətlə bağlı spesifik vəziyyət (yaşantı, həyəcan) dayanır.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlara əsasən etimadla inam arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, inam əsassız olaraq nəyin isə həqiqət kimi qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Etimad isə müəyyən etibarlı münasibətlərin davam etdirilməsindən və ya dayandırılmasından ibarətdir.

Ümumilikdə etimad və inam anlayışlarının öyrənilməsinə həsr olunmuş işlərin təhlili belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, hər iki anlayış psixoloji problem olaraq ciddi elmi araşdırma tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasova A. Etimad etik-fəlsəfi anlayış kimi//Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi - praktik konfransı, Bakı, 2012, s.243-245.
2. Xəlilov S. “Mənəviyyat fəlsəfəsi”
3. Xəlilov S.S. Azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2006. 420 s.
4. Зинченко В.П. Психология доверия. Самара: 2001,104 с.
5. Купрейченко А.Б. Психология доверия и недоверия. М.: РАН во Институт, 2008, 564 с.
6. Мальцева А.П. Философия доверия. -Человек. 2012, № 3, с. 19-27.
7. Рутковский Б.А. Понятие доверия в марксистской этике. Дис. канд. филос. наук. Киев: 1987, 187 с.
8. Селигмен А. Проблема доверия: Пер. с англ. М.: Идея-Пресс, 2002,254 с.
9. Скрипкина Т.П. Психология доверия. М.: Академия, 2002, 264 с.

UOT 159.9

**POSTTRAVMATİK STRESS POZUNTUSUNUN PSIXOLOJİ
MƏZMUNUNUN TƏHLİLİ****Nigar Əkrəm qızı PƏNALIYEVƏ***Qərbi Kaspi Universiteti
psixoloqpenali@gmail.com***XÜLASƏ**

Məqalədə posttravmatik stress pozuntusun fenomenologiyasından, simptomlarından, yaranma səbəblərindən və ümumi xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Posttravmatik stress pozuntusu ağır bir psixoloji travma sonrasında ortaya çıxan, şəxsə qorxu, çarəsizlik ya da dəhşətə düşmə reaksiyalarına səbəb olan və travma sonrası yaranan ruhi bir pozuntudur.

Açar sözlər: posttravmatik stress, ruhi travma, psixoloji, stimulyator

РЕЗЮМЕ**АНАЛИЗ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОДЕРЖАНИЯ
ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССОВОГО РАССТРОЙСТВА**

В статье рассказывается о феноменологии посттравматического стрессового расстройства, его симптомах, причинах возникновения и общих особенностях. Посттравматическое стрессовое расстройство - это психическое расстройство, возникающее после тяжелой психологической травмы, возникающее после травмы вызывающее у человека реакции страха, беспомощности или ужаса и.

Ключевые слова: пост травматический стресс, моральная травма, психологические, стимулятор.

ABSTRACT**ANALYSIS OF THE PSYCHOLOGICAL CONTENT OF
POSTTRAUMATIC STRESS DISORDER**

The article discusses the phenomenology, symptoms, causes and general characteristics of posttraumatic stress disorder. Posttraumatic stress disorder is a mental disorder that occurs after a severe psychological trauma, causing

fear, helplessness or terrifying reactions in the person, and resulting after the trauma.

Keywords: posttraumatic stress, spiritual trauma, psychological, stimulator

Cəmiyyətdə psixoloji travmaya səbəb olan hadisələrə çox rast gəlinir. Araşdırmalar hər iki nəfərdən birinin bu tip hadisələrlə həyatında ən az bir dəfə qarşılaşdığını göstərir. Ruhi travma ilə qarşılaşma ehtimalı hərəkəs üçün eyni deyildir. Cəmiyyətimizdə ruhi travma yaşayan bir çox insan olmasına rəğmən ancaq bir qismi travma sonrası stress pozuntusundan əziyyət çəkir. Buda bəzi insanlarda bu problemə meyillilik ola biləcəyini, yada bəzilərinin daha dayanıqlı olduğunu düşündürür. Cinayət nisbətinin yüksək olduğu yerlərdə yaşayanlar, başqa ruhi xəstəliyi olan və ya alkoqol bağımlılığı olanlar, əsgərlər, polislər daha tez-tez qarşılaşırlar.

Şəxsin travmayla qarşılaşması üçün savaşı bir əsgər olması ya da Suriyada bir savaş düşərgəsini ziyarət etməsi gərəklidir. Travma bizim dostlarımızın, ailələrimizin və qonşularımızın başına gələ bilər. Xəstəlik kontrol və qarşısı alma mərkəzləri tərəfindən aparılan araşdırmalar, hər beş uşaqdan birinin uşaqkən zorakılığa məruz qaldığını; dörd nəfərdən birinin valideynləri tərəfindən bədənində iz qalacaq şəkildə döyüldüyünü; üç cütlükdən birinin fiziki zorakılığa məruz qaldığını göstərməkdədir. Aparılan araşdırmalara görə, kişilərin 21%-in və qadınların 27%-in həyatları boyunca bir dəfə posttravmatik stress pozuntusu yaşamaqdadırlar. Yenə başqa bir araşdırma da Körfəz (2003) Savaşı qazilərinin üzərində həyata keçirilmiş və yayılma dərəcəsinin 12% olduğu aşkarlanmışdır. Dəyərləndirmə əsnasında savaşın üzərindən on il keçməsinə rəğmən qadınların 9%-i və kişilərin 15%-də posttravmatik stress pozuntusunun simptomları aşkarlanmışdır. Bu da daha xroniki halların təsbit edildiyini göstərməkdədir [1, s. 12].

Posttravmatik stress pozuntusunda travma yaradan hadisənin bu problemin təməl xarakteristik klinik simptomları ilə əlaqələndirən patoloji bir xətirə yaratdığı düşünüləməkdədir. Klinik simptomlar üç qrup halında verilə bilər.

- Travma yaradan hadisənin yuxularda ya da dövətsiz xatirələrdə təkrar - təkrar yenidən yaşanması.
- Travma ilə əlaqələndirilən stimulyatorlardan qaçması (məs: nəqliyyat qəzası keçirmiş birinin maşınlardan çəkinməsi) və emosional kütlük.
- Yuxusuzluq, səsə qarşı həssaslıq və vahimə halında şiddətli reaksiya vermək [3, s. 365].

Posttravmatik stress pozuntusu simptomları;

- Ölüm ya da ciddi yaralanma yaşanması, ya da təhlükəsi, şəxsin ya da (başqalarının) bədən bütünlüyünün təhlükəyə düşməsi və şiddətli qorxu, çarəsizlik və dəhşət duyğularını əks etdirən bir yaşantı.

- Travmaya səbəb hadisələrin aşağıdakı bir ya da birdən çox şəkildə yenidən yaşanması: təkrarlanan və istənməyən xatirələr, kabuslar, travmaya səbəb olan hadisə yenidən yaşanmış kimi davranmaq ya da hiss etmək, travma yaradan hadisə ilə bir şəkildə əlaqəli olan işarələrə məruz qaldıqda şiddətli fizioloji və psixoloji narahatlıq.
- Travmanı çağıran stimulyatorlardan daima qaçma və ümumi emosional uyuşuqluq.
- Travmadan öncə olmayan, qalıcı, həddindən artıq oyanıqlıq xüsusiyyətləri: yuxu problemləri, əsəbilik, qəzəb patlamaları, diqqət cəmləməkdə problem, həddindən artıq qorxu, həddindən artıq oyaq vəziyyətdə olmaq.
- Bunlara əlavə olaraq simptomlar bir aydan uzun müddət davam etməli və klinik nöqtəyi - nəzərdən diqqətə dəyər səviyyədə narahatlığa ya da funksionallıqda problemə səbəb olmalıdır.
Posttravmatik stress pozuntusunun etimologiyasında birdən çox amilin yer aldığı düşünülməkdədir. Araşdırmalar xüsusilə iki ana görüş üzərində formalaşmaqdadır. Bunlardan biri travma sonrası meydana çıxan dəyişikliklərin travmanın ana səbəbi olduğu, digəri isə fərddə travma öncəsi var olan meylin əsas təyin edici olduğu şəkildədir. Ancaq, stressor təməl ortaya çıxan amil olmaqla yanaşı, eyni travmatik hadisəni yaşayan hərəkətdə posttravmatik stress pozuntusu yaranmaz. Travma mənbəyinin fərd üçün subyektiv mənasının olması barəsində konsensus əldə edilmişdir. Travma üçün şəxsə bu subyektivliyi bioloji, psixoloji və sosial amillərin olduğu düşünülməkdədir [4, s. 75].
- Bioloji faktorlar - stress, hipotalamusta CRH, hipofizdə ACTH və böyrəküstü vəzdə də kortizol ifrazına səbəb olmaqdadır. Gilbertson və həmkarları (2002) posttravmatik stress pozuntusu olan və olmayan savaq qazilərinin beyinlərində hipokampus sahəsini ölçür. Hipokampusun yaddaşda rol oynadığı məlumdur. Nəticədə posttravmatik stress pozuntusu olan qazilərlə, olmayanlara müqayisədə, daha kiçik bir hipokampus həcmi olduğunu göstərdi.
- Psixoloji faktorlar - posttravmatik stress pozuntusunun psixoanalitik modeli, travmatik hadisənin həll olunmamış daxili ziddiyyətləri həyata keçirdiyi ehtimalına dayanmaqdadır. Freyd, travmanın bütün müdafiə mexanizmlərini aşaraq ağır, ağır verərək yaşandığını, uşaqlıq dönmindəki nevrozları hərəkətə keçirdiyini düşünməkdədir.
- Sosial faktorlar - bu günümüzədək araşdırmaçıların daha az diqqətini çəkmiş olan önəmli bir sahədir. Bununla birlikdə, müxtəlif sosial - mədəni təsirlərin fərdin silahlı çatışmaya uyğunlaşmasında bəzilər üçün bir rol oynadığını söyləmək mümkündür. Əsgərlər vəzifələrinin doğru və haqlı olduğuna inandığında münaqişə nəticəsində posttravmatik stress pozuntusunun görülmə ehtimalı azalır. Qabaqcıl araşdırmalar bunun

ola biləcəyini göstərməkdədir. Elədiklərinin dəyərinə və əhəmiyyətinə güclü bir şəkildə inanmaları əsgərlərin psixoloji sağlamlığını artırır [5].

Yaşanan hadisənin “fövqəladə” olaraq qavranıldığı bir hadisədə göstərilən stress reaksiyaları, “anormal bir hadisəyə verilən normal reaksiyalar” olaraq görülməkdədir. Ardınca verilən reaksiyaları dərhal nəzərə alaraq ciddi bir psixoloji problemlə qarşı - qarşıya qalındığına qərar vermək yanlışdır. Yaşanan travmatik bir hadisə sonrası hərəkət stress reaksiyaları göstərir, bir neçə gün müddətində yaşamaq normal və gözlənilən haldır.

Posttravmatik stress pozuntusundan əziyyət çəkən insanlar arasında yanaşı olaraq müxtəlif psixoloji problemlərdən əziyyət çəkmək olduqca rastlanan haldır. Pattinson, Creamer, Ginzburg, tərəfindən aparılan araşdırmalara görə, posttravmatik stressdən əziyyət çəkən kişilərdən 88.3%-in və qadınların 79%-in ən az başqa bir diaqnoza sahib olduğu göstərilmişdir. Posttravmatik stress pozuntusu ilə ən çox görülən yanaşı diaqnoz major depressiyadır. North və həmkərləri (2004) araşdırmalarında Oklahoma şəhərinin bombalanmasından sonrakı bir ay içərisində dəyərləndirilən insanlardan 23%-də həm posttravmatik stress həm də depressiya simptomları görüldüyünü aşkar etmişlər. Grieger tərəfindən Koreya savaşı qaziləri ilə aparılan bir çalışmada qazilərin 17%-də posttravmatik stress pozuntusu və major depressiyanın bütün simptomlarını qarşıladıkları aşkar edilmişdir [2, s. 104].

Digər pozuntularda da posttravmatik stressin ortaya çıxdığı müşahidə olunmuşdur. Maes və əməkdaşları agorafobiya və generalizə olunmuş təşviş pozuntusunun yanaşı olaraq görülməyini 12.6% və 10.2% olduğunu ortaya qoymuşdur. Digər bir araşdırmada Delmeire və Altamura posttravmatik stress pozuntusu diaqnozu qoyulan insanlarda obsessiv - kompulsiv pozuntusun daha az görüldüyünü, major depressiyanın 77% və alkoqol bağımlılığının 31% görüldüyünü aşkar etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Sezin Öner – Travma sonrası stress bozukluğu. Ankara: 2018, 123s.
2. Bessel Kolk – Beden kayıt tutar. Ankara: 2020, 438s.
3. James Butcher, Jill Hooley, Susan Mineka – Anormal Psikoloji, 1196s.
4. Doç. Dr. Fuat Torun – Depresyon. İstanbul: 2019, 103s.
5. <https://www.psychenet.de/tr/ruhsal-saglik/bilgiler/travma-sonrasi-stres-bozuklugu-tssb.html>

UOT 159.9

**DEPRESSİYA ANLAYIŞININ PSIXOLOJİ MƏZMUNUNUN
TƏHLİLİ****Fidan İlham qızı QULIYEVA***Qərbi Kaspi Universiteti**linikpsixoloqfidan@mail.ru*

Məqalədə depressiyanın fenomenologiyasından, diaqnostikasından və ümumi xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Həmçinin depressiyanın normal əhval-ruhiyyə dəyişikliklərindən və gündəlik həyatda baş verən problemlərə qarşı, qısa müddətli emosional reaksiyalardan fərqli olduğuna, xüsusilə də davam edərsə, ciddi bir sağlamlıq problemi ola biləcəyinə nəzər yetirilmişdir.

Açar sözlər: depressiya, əsas əlamətlər, fiziki və psixoloji sağlamlıq, həyat keyfiyyəti

РЕЗЮМЕ**АНАЛИЗ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОДЕРЖАНИЯ
ПОНЯТИЯ ДЕПРЕССИИ**

В статье рассматриваются феноменология, диагностика и общие особенности депрессии. Также было показано, что депрессия отличается от обычных перепадов настроения и краткосрочных эмоциональных реакций на проблемы в повседневной жизни и может быть серьезной проблемой для здоровья, особенно, если она не проходит.

Ключевые слова: депрессия, основные симптомы, физическое и психологическое здоровье, качество жизни

ABSTRACT**ANALYSIS OF THE PSYCHOLOGICAL CONTENT OF THE
CONCEPT OF DEPRESSION**

The article discusses the phenomenology, diagnosis and general characteristics of depression. It is also worth considering that depression is different from normal mood changes and problems in everyday life, from short-term emotional reactions, it can be a serious health problem, especially if it continues.

Keywords: depression, main symptoms, physical and psychological health, quality of life

Depressiya hazırda qazanılmış immün çatışmazlığı sindromu və ya xərcəng xəstəliyi ilə müqayisədə daha geniş yayılıb. Hazırda dünyada demək olar ki, hər 6 nəfərdən biri depressiya, narahatlıq və ya hər ikisindən əziyyət çəkir. Əhval pozğunluqlarının geniş yayılmasına baxmayaraq, onların nevroloji fonu və patogenezi mübahisəlidir. Depressiya – yuxusuzluq, yüksək halsızlıq, gərəksizlik hissi, intihara dair fikirlər, iştahanın azalması, psixomotor tormozlanma və ya həyəcan, həmçinin müxtəlif somatik simptom və şikayətlərlə müşayiət olunan, əhval-ruhiyyənin enməsi ilə səciyyələnən psixi pozuntudur. Tibbi kontekstdə depressiya, bu terminin adi (bayağı) anlamından – ümitsizlik, əzginlik və kədər halından – fərqlənir və tibbi yardımın göstərilməsini tələb edir.

Bu sıx görülən ruhsal xəstəliyin səbəbləri qədim zamanlardan bəri araşdırılmışdır. Hippokrat, depressiyanı qara ödün miqdarındakı artmaya bağlayaraq, eyni zamanda depressiyanın etimologiyası ilə bağlı açıqlamaların ilk nüsxələrindən birini ortaya qoymuş hesab olunan şəxslərdən biridir. Bir çox insan depressiyaya sadəcə şəxsin başına gələn mənfi hadisələrin yol açtığını düşünür. Halbuki, depressiya tək bir səbəbə bağlı bir xəstəlik deyildir. Yaşanan hadisələr, şəxsi keyfiyyətlər və bunlara paralel olaraq depressiyaya tutulmanı asanlaşdıran beyindəki kimyəvi dəyişikliklər bu gün depressiyaya səbəb ola biləcəklərə inanılan 3 əsas göstərici hesab olunur [1, s. 40].

Depressiya sosial, psixoloji və bioloji amillərin kompleks qarşılıqlı təsiri nəticəsində inkişaf edir. Bir növ mənfi hadisə (iş itkisi, itkin düşmə, travma) yaşamış insanların depressiyaya düşmə ehtimalı daha yüksəkdir. Depressiya öz növbəsində stresi daha da artırır, normal fəaliyyətini poza bilər, bundan əziyyət çəkən insanın həyat vəziyyətini pisləşdirir və daha da ağır depressiyaya səbəb ola bilər.

Depressiya necə yaranır? «İnsanın fiziki və psixoloji sağlamlığı üçün onun ətrafda baş verən hadisələr üzərində hakim olması və onları müstəqil şəkildə nəzarətdə saxlamaq imkanı olmalıdır. İnsan öz həyatını dəyişdirməyə qadir deyilsə və bütün baş verənlər onun iradəsindən asılı deyilsə, ilk növbədə həmin şəxsin varlığına köməkçilik hissi hakim kəsilir və o, vəziyyəti dəyişmək üçün heç bir fəaliyyət göstərmir. Bütün bunlar həmin şəxsə depressiv vəziyyətin başlanması deməkdir. Bu xəstəlikdə pasiyentin əhval-ruhiyyəsi sanki ətraf mühətdən asılılıq təşkil edir. Əsasən axşam saatlarında daha çox depressiya əlamətləri müşahidə edilir. Bu şəxslərdə özünə qarşı inamsızlıq, kədər, utanc, hətta günah hissi də müşahidə edilməkdədir [2, s.17]. Enerji imkanlarının azalması, iş qabiliyyətinin tükənməsi, tez-tez yorulma halları fonunda motivasiya sferasında da əsaslı dəyişikliklər müşahidə edilir. Bir obyektə uzun müddətli diqqətin cəmlənə bilməməsi, qərar qəbul etməkdə çətinliklər, yuxusuzluq kimi simptomlar özünü qabarıq şəkildə biruzə verir və bu simptomlar motivlərin ierarxiyasında müvafiq təzahürlər meydana çıxarır. Emosional sferada baş verən bu tip düşkünlük, laqeydlik halları suisidal meylin yaranmasına da səbəb ola bilər.

Depressiyaya səbəb olabiləcək yaşam hadisələri arasında;

- Ev dəyişdirmə
- işini itirmək
- Sevilən birinin itkisi ilə üz-üzə qalmaq
- Önəm kəsb edən bir münasibətin sonlanması
- Ailə və ya önəmli olan digər insanlarla mübahisələr
- İşdən məmnuniyyətsizlik
- Fiziki və yaxud ruhsal anlamda tükənmə
- Tənhalıq
- Doğum
- Uşaqların evdən ayrılması
- Yaşın irəliləməsi yer alır.

Bütün bu yuxarıda sadalananların ortaqlıq özəllikləri şəxsdə itirmə hissini yaratmalarıdır. Bəzən müsbət görülən yaşam hadisələri belə bu itirmə hissini tətikləyə bilər. Misal olaraq; universitetdən məzun olan biri, bu hadisədən sonra depressiyaya düşə bilər. Əslində baş verən hadisə müsbət bir hal kimi görünərsə, eyni zamanda bu hadisə həmin şəxsin birdə tələbə olmayacağı anlamında verir. Bu, ətrafda baş verən hadisələrin şəxs üçün nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etməsindən, onun şəxsi xüsusiyyətlərindən və dolayısı ilə idraki özəlliklərindən asılı ola bilər. Məsələn; məsuliyyətə önəm verən obsessiv xüsusiyyətlərə malik şəxs üçün verdiyi bir sözü tutmamaq travmatik bir mənə kəsb etdiyi halda, məsuliyyət hissi inkişaf etməmiş bir antisosial şəxsdə bu hadisə heç bir sıxıntı yaratmayacaqdır. Depressiyanın bioloji təsiredicilərinə misal olaraq aşağıdakıları sadalaya bilərik;

- Alkoqol qəbulu
- Dərman istifadəsi
- Mövsümi dəyişikliklər
- Somatik xəstəliklər
- Yaşın irəliləməsi və s.

Klinik depressiyya aşağıdakı sahələrə təsir göstərə bilər:

- Yuxu
- İştah
- Düşünmə prosesi
- Gələcəklə bağlı ümidlər
- Əyləncə
- Cinsəllik
- İşləmə bacarığı
- Ailə fərdləri və dostlarla olan münasibətlər
- Şəxsin yaşama istəyi
- Daxili güc (enerji səviyyəsi)

Depressiya ən geniş yayılmış psixi pozuntudur. Depressiya, şəxsin yaşına, işinə, cinsiyyətinə, gəlirinə, hansı milliyyətdən yaxud dindən olmasına baxmayaraq hər kəsdə üzə çıxıb bilər. Depressiya qadınlarda, kişilərdən iki qat daha çox görülür. İlk depressiya dönəmi daha çox 25-44 yaşları arasında ortaya çıxır. Xəstələrin təxminən yarısında ilk depressiya dönəmi 40 yaşından öncə meydana çıxır, lakin qeyd olunmalıdır ki, həm uşaqlıq və yeniyetməlik dövrlərində, həm də yaşlılıq dövründə də ilk dəfə ortaya çıxıb bilər. Boşanmış yaxud da ayrı yaşayan cütlüklərdə görülmə sıklığı daha yüksəkdir. Altda yatan səbəb bilinməsə də, depressiyanın yaradıcı şəxslərdə daha çox təsadüf olunması müşahidə olunur. Şuman, Mozart, Çaykovski, Van Gog, Abraham Linkoln, Ruzvelt, Çörçil və s. Müxtəlif mənbələrə əsasən, böyük yaş dövrünə aid olan əhalinin həyatı boyu depressiyaya “yoluxması”, kişilər arasında 2,5 %-dən 10%-dək, qadınlar arasında isə 5%-dən 20%-dək dəyişir. Depressiya, bu pozuntudan əziyyət çəkən qohumları olan şəxslərdə 1.5-3 dəfə daha çox təsadüf olunur. Eyni zamanda bütün dünyada depressiyanın yayılma səviyyəsinin yüksəlməsi və bu məfhumun gəncləşməsi tendensiyası qeydə alınır. Depressiyanın yayılma səviyyəsi uşaqlar arasında 2%, yeniyetmələr arasında 4-8% təşkil edir. Depressiv pozuntu istənilən yaş dövründə başlaya bilər. Lakin bununla yanaşı o daha çox 25-30 yaş arası başlayır [4, s. 8].

Depressiya nəticəsində, şəxsin yaşamının bir çox sahələrində problemlər ortaya çıxıb bilər. Bunlardan bəzilərini sadalasaq;

- İş, məktəb yaxud da ev yaşamında problemlər
- Ailəvi problemlər
- Qəzalar (diqqət dağılmasına bağlı)
- Somatik xəstəliklər
- Siqaret, alkoqol və maddə bağımlılığı (həm səbəb, həm nəticə ola bilər)
- İntihar [3, s.17].

Depressiyası olan şəxslərdə ümumi fəaliyyət aktları azalmış olsada, əksinə özünügünahlandırma və özünütənqid artmağa başlayır. Məhz bunlar, şəxsin özünü daha da kədərli hiss etməsinə yol açar. Bunlara paralel olaraq, depressiyalı şəxslərin əksəriyyətində görülən diqqət əksikliyi və fokuslanmaqda olan çətinliklər, şəxsin əksiklikləri mövzu olduğu zaman daha da artmağa başlayır. İşinizi, etməyiniz gərəkdini düşündüyünüz şəkildə etmədiyiniz və ya insanlara yük olduğunuz düşündüyünüz üçün özünüzü günahlandırmış olursunuz. İşlər mənfəyə doğru getdiyi zaman, həmin anda da bunun sizin səhviniz ucbatından olduğunu düşünürsünüz.

Depressiyadakı bir digər önəmli məsələlərdən biri də şəxsin özünə olan güvəninə və inancının azalmasıdır. Bu güvən azalması, uğur yaxud sevilmə baxımından şəxsin özünə qoyduğu yüksək standartlar və aşırı şəkildə olan gözləntilərdən qaynaqlana bilər. Məsələn; mükəmməl bir ev xanımı, ana, yaxud heç yorulmadan, tükənmədən, yanılmadan bir həkim olmanızın gərəkliliyinə inana bilərsiniz.

Psixi və Davranış Pozuntularının Beynəlxalq Təsnifatına (XBT10) uyğun şəkildə depressiv pozuntu diaqnozunun qoyulması üçün əlamətlər 2 həftədən az olmayaraq müşahidə edilməlidir. Anamnezdə maniakal və ya hipomaniakal epizodlar olmamalıdır. Simptomlar psixoaktiv maddələrin qəbulu və ya istənilən orqanik psixi xəstəlik ilə əlaqəli olmamalıdır.

Depressiyanın əsas əlamətləri:

- ▶ Pasiyent üçün qeyri-normal hesab edilən səviyyəyədək uzun müddət əhvalın enməsi
- ▶ Adətən pasiyent üçün xoş olan məşğuliyyətə aydın formada marağın və alınan zövqün azalması
- ▶ Demək olar ki, hər gün müşahidə edilən yorulma və güc tükənməsi.

Depressiyanın əlavə əlamətləri:

- ▶ Özünəinamın və özünüqiymətləndirmə hissinin enməsi
- ▶ Qeyri-adekvat günahkarlıq hissi və səbəbsiz özünütənqid
- ▶ Təkrarlanan ölüm və ya özünəqəsd fikirləri və ya intihar davranışı
- ▶ Düşünmə və fikir cəmləmə qabiliyyətinin azalması
- ▶ Tormozlanma və ya həyəcanla müşayiət olunan psixomotor fəallığın pozulması (subyektiv və ya obyektiv)
- ▶ İstənilən növ yuxu pozuntusu (yuxusuzluq və ya yuxuculluqsüzlük)
- ▶ Çəki dəyişkənliyi ilə müşayiət olunan iştahanın dəyişməsi (artması və ya azalması)

İfadə səviyyəsindən asılı olaraq əlamətlər fərqlənir:

Yüngül depressiya epizodu – əsas əlamətlərdən ən azı 2-si və əlavə əlamətlər müşahidə olunur (ümumi sayda 4-dən az olmayaraq)

Orta dərəcəli depressiya epizodu – əsas əlamətlərdən ən azı 2-si və əlavə əlamətlər müşahidə olunur (ümumi sayda 6-dan az olmayaraq)

Psixotik əlamətlərsiz ağır depressiya epizodu – əsas əlamətlərin hər üçü və əlavə əlamətlər müşahidə olunur (ümumi sayda 8-dən az olmayaraq)

Psixotik əlamətlərlə ağır depressiya epizodu - sayıqlama, qarabasma və ya depressiv stupor zamanı diaqnozlaşdırılmalıdır. Bu halda özünügünahlandırma sayıqlamaları, ipoxondrik, nihilistik və persikutor məzmunlu münasibət daha xarakterik mövzulardandır [4, s. 11].

Ədəbiyyat:

1. Prof. Dr. M. Hakan Türkçapar. Depresyon . İstanbul: 2018, 569 s.
2. Prof. Dr. Ertuğrul Köroğlu. Depresyon. Ankara: 2015, 240 s.
3. Rabia Kürümlüoğlulil. Depresyonla başetmede düşünce yöntemi. Antalya; 2019, 111 s.
4. https://www.isim.az/upload/File/reports/21_Depressiya.pdf

UOT 159.9**SEREBRAL İFLİCLİ UŞAQLARDA RAST GƏLİNƏN PSIXİ VƏ FİZIOLOJİ SAĞLAMLIQ PROBLEMLƏRİNİN TƏHLİLİ****Elvira İlqar qızı BALAMƏMMƏDOVA***Qərbi Kaspi Universitetinin
elviraustemli08@gmail.com***XÜLASƏ**

Məqalədə uşaq serebral iflicinin yaranma səbəbləri, simptomları, müalicəsi metodlarına nəzər salınıb. Bundan başqa bu diaqnozlu xəstələrin inkişafında psixi və fiziki olaraq üzə çıxan sağlamlıq problemlərinin səbəb olduğu inkişaf çətinliklərinə, həmçinin onların reabilitasiya işinin təşkili məsələlərinə diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: serebral iflic, beyin zədəsi, simptom, inkişaf, korreksiya işi, kompensasiya

РЕЗЮМЕ**АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ ПСИХИЧЕСКОГО И ФИЗИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ У ДЕТЕЙ С ЦЕРЕБРАЛЬНЫМ ПАРАЛИЧОМ**

В публикации рассмотрены причины возникновения, симптомы, методы лечения детского церебрального паралича. Помимо этого было уделено внимание трудностям в развитии больных с данным диагнозом, вызванные психически и физически выражающимися проблемами со здоровьем, в том числе организации их реабилитации.

Ключевые слова: церебральный паралич, поражение мозга, симптом, развитие, коррекционная работа, компенсация.

ABSTRACT**ANALYSIS OF MENTAL AND PHYSICAL HEALTH PROBLEMS IN CHILDREN WITH CEREBRAL PALSY**

In the scientific article, the possible causes, symptoms, and treatment methods of cerebral palsy have been reviewed. In addition to this, the mental and physical health problems that occur and cause difficulties during the

development processes of the patients diagnosed with cerebral palsy, alongside organizing rehabilitation issues of them have been studied.

Keywords: Cerebral palsy, brain damage, symptom, development, correction, compensation.

Serebral iflic inkişafın natal (bətndaxili) və postnatal (doğum zamanı və doğumdan sonra) dövrlərində beynin müxtəlif səbəblərlə aldığı zədələr, mator mərkəzlərində meydana gələn, lezyon⁷ nəticəsində yaranan bir qrup dayaq-hərəkət pozuntusu ilə müşahidə olunan, irəliləməyən beyin iflicidir. Mərkəzi sinir sistemində əmələ gələn zədə, sinir-əzələ, əzələ-sklet (taktil) və vestibulyar sistemlərin zədələnməsi, hissi-hərəkəti sferada pozuntulara səbəb olur. Dayaq-hərəkət sisteminin deformasiyası uşaqlarda ikinci dərəcəli, onların da öz növbəsində fərqli təsirləri nəticəsində üçüncü dərəcəli problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Bu da uşaqların inkişaf və funksional müstəqilliyinə mənfi təsir göstərir. Belə ki, zədənin özünün inkişafında irəliləyişlərin olmasına baxmayaraq, çatışmazlıqlar və onun nəticələri irəliləyərək inkişaf problemlərinə yol açmış olur.

Uşaq serebral iflici zamanı beynin yalnız bir hissəsi, xüsusən də, hərəkəti sferası zədələnir və zədələnmiş hüceyrələr bir daha bərpa olunmur (1, s.103). Uşağın postural nəzarətindəki⁸ problemlər və əqli inkişafında yaranmış gerilik beynin nə dərəcədə zədələnməsindən asılı olaraq dəyişir.

Serebral iflicin yaranma səbəbləri kimi aşağıdakılar qeyd olunur:

1. Hamiləlik dövründə:

- Ananın infeksiya xəstəliklərinə tutulması;
- Ana və dölün rezus faktorun (RH faktor) uyğun olmaması nəticəsində əmələ gələn rezus konflikt (RH konflikt);
- Ananın səhhətində olan problemlər (hamiləlik toksikozu, şəkərli diabet);
- Bir qisimdə isə iflicin səbəbləri məlum deyil.

2. Doğuş zamanı:

- Asfiksiya⁹ nəticəsində doğumun qeyri-normal gedişi;
- Uşağın ağır çəkisi səbəbilə ağır doğum prosesində alınmış zədələr;
- Postmatit¹⁰ və ya vaxtından əvvəl baş tutan doğuşlar;

3. Doğumdan sonra:

- Beyin infeksiyaları;

⁷ Lezyon. Xəstəlik və ya travma səbəbilə təhrif olunmuş hissi sferada olan pozuntudur.

⁸ Postural nəzarət. Bədənin orientasiyasına və müvazinətinə, ümumi vəziyyətinə nəzarət etmə qabiliyyətidir.

⁹ Asfiksiya. Oksigen çatışmamazlığı.

¹⁰ Postmatit. Gecikmiş doğum.

- Xarici faktorların təsiri ilə zəhərlənmə (suda boğulma, qazda zəhərlənmə), məişət zəhərlənmələri;
- Beyin travmaları, qansızma;
- Beyin şişləri. Beyin şişləri də beynin zədələnməsi ilə nəticələnir, bu baxımdan serebral iflicin göstəriciləri ilə oxşarlıq təşkil edirlər. Aralarındakı fərq isə şişlərin mütəmadi olan inkişafıdır, serebral iflicdə isə buna rast gəlinmir.

Serebral iflic diaqnozu ilə anadan olmuş uşağın hərəkətləri məhdud olur. Doğum prosesində asfiksiya problemi körpənin nəfəs almasında əngəl yaradır və bu beynin zədələnməsinin başlıca səbəblərindən biridir. Demək olar ki, serebral iflicli uşaqların əksəriyyətində əqli gerilik özünü göstərir. Serebral iflicdə psixoloji pozuntuların meydana gəlməsi ontogenez dövründə lokalizasiya zamanı etioloji amillərdən, beyin zədələnməsinin şiddət dərəcəsi, həmçinin xəstə uşağı fərqləndirən sosial-pedoloji şəraitdən asılıdır (2, səh.16).

Simptomlar beynə təsir edən istiqamətdən asılı olaraq fərqlənir. Yeni doğulmuş uşaqlarda fizioloji inkişafın normal göstəricilərinə cavab verməməsi həddindən artıq hərəkətsizlik, əzələlərdə həddindən artıq tonus, əmmə və udma çətinlikləri, motor hərəkətlərinin olmaması; bir yaşına çatmamış inkişaf gerilməsi, başını saxlama, oturma bilməməsi, əl ilə iradi seçimi müşahidə olunmamaqla bərabər, doqquz ayından sonra erkən simptomlar- məcburi hərəkətlər, tarazlıq problemləri ailələr üçün xəbərdarlıq signalı, ilkin simptomlar ola bilər. Serebral iflicin müalicəsi ömür boyu, fərdi və fərqli olmaqla farmakoloji, cərrahi müdaxilə və rehabilitasiya üsulları ilə aparılır. Onlarda müşahidə olunan sağlamlıq problemləri:

- Eşitmə problemləri.
- Vizual problemlər.
- Epilepsiya – təxminən üçdə birində inkişaf edir.
- Öyrənmə ilə bağlı problemlər- serebral iflicdə qavrama və koqnitiv qabiliyyətlər fərqli ola bilər. Belə ki, onların inkişafın ilk illərində real potensialı təyin etmək mümkünsüz olsa da, erkən dövrdə öyrənmə ilə bağlı problemlərin olması, inkişaf ləngiməsinin göstəricisidir.
- Qəbizlik olduqca çox rast gəlinəndir.
- Qidalanma çətinliyi- çeynəmə, udma problemləri olur. Uşaq lazım olduğundan daha az qidalanmış olsa da, kifayət qədər aktivlikləri olmadığı üçün bəzən artıq çəki problemi yaşaya bilərlər. Eyni zamanda udma inkişaf etmədiyinə görə tüpürcəyə nəzarət .

Serebral iflicin üç əsas növü qeyd olunur:

1. Spastik- bədənin ümumi əzələləri gərgin və tarım dartılmış vəziyyətdə olur ki, uşağın ümumi görüntüsünə təsir edir, hərəkət azalır, məhdudlaşır və bədənin deformasiyasına səbəb olur. Spastik iflicin ən çox yayılmış

növüdür və bədənin zədələndiyi hissədən asılı olaraq aşağıdakı kimi bölünür:

- Hemiplegiya-bədənin yalnız bir tərəfi (sağ və ya sol) zədələnmiş olur;
- Paraplegiya- ancaq iki ətraf (aşağı və ya yuxarı) zədələnmiş olur;
- Tetraplegiya – bədənin bütünlüklə zədələnməsi (dörd ətrafla bərabər uşaq başını saxlamaqda çətinlik çəkir).

2. Atetoz – bədəndə idarəsi mümkün olmayan, qeyri-iradi hərəkətlərdir. Uşaq stress vəziyyəti yaşadığıca- utandıqca, gərginləşdikcə, həyəcanlandıqca, əsəbləşdikdə daha da artır, sakitləşdikdə isə əksinə azalır. Əzələ tonusu artıb azalmasından asılı olaraq bədənin deformasiya olunmuş görünüşü dəyişib normallaşma bilər. Körpə yaşlarda süst olub, qeyri-iradi hərəkətlər 2-3 yaşından başlayaraq görünməyə başlayır.

3. Ataksiya və yaxud zəif balans- zəif balanslı uşaqlar oturmaqda və ayaq üstə dayanmaqda çətinlik çəkir, tez-tez müvazinətini saxlaya bilmədiyinə görə yıxılır, əllərindən az istifadə edirlər, qeyri-iradi hərəkətlər müşahidə olunur.
4. Qarışıq- bəzi hallarda uşaqlarda serebral iflicin bir neçə növünü eyni zamanda müşahidə etmək mümkündür.

Serebral iflic beyin iflici nəticəsində yaranan motor pozuntularının bir qrup sindromlarını özündə birləşdirir. Əzələ tonusunun müxtəlif pozuntuları, şaquli vəziyyətdə bədənin müvazinətli saxlanması və şüurlu şəkildə, məqsədyönlü hərəkətlərin həyata keçirə bilməməsi ilə xarakterizə olunur. Beyinə zərər verən amillər inkişafın ilk illərindən erkən motor inkişafının pozulması şəklində meydana çıxır, özünü gələcəkdə bu və ya digər ağırlıq dərəcəsində göstərir.

Son illərdə aparılan müalicənin istiqamətlərini 3 əsas başlıqda qeyd etmək olar: hərəkət problemlərinin müalicəsi; yoluxucu xəstəliklərin müalicəsi; dəstək müalicələri.

Uşaq fizioterapiyasında serebral iflicli uşaqların fizioterapiya tətbiqlərində mütəxəssislərin istifadə etdiyi Bobat metodu bu gün aktiv dinamik terapiya, işləmə, hərəkət koordinasiyası və tarazlığın inkişafını təmin edən fəaliyyətlərdən biridir. Metod Londondan fizioterapevt Berta Bobat və neyrofizioloq Dr. Carl Bobat cütlüyünün adını daşıyır və kinesitherapy (hərəkət müalicəsi) prinsiplərinin əsasında həyata keçirilir. Bobath terapiyası metodu, üzvi beyin lezyonları olan xəstələrin fiziki reabilitasiyasının aparılması konsepsiyasıdır. Beynin anadangəlmə qüsurları və mərkəzi sinir sisteminin digər xəstəlikləri olan xəstələr üçün tanınmış bir terapiya növüdür. Zədələrdən, travmatik beyin xəsarətlərindən sonra, iflic, spazmatik simptomlar və toxunuş itkisi ilə bədəninə nəzarəti itirmə hallarında xəstələrin reabilitasiyası məqsədlə istifadə olunur. Buraya PİL (psixi inkişaf ləngiməsi) və serebral iflicli olan uşaqlar da aid edilir. Əsas fəlsəfəsi uşağın müalicədə fəal əməkdaşlığını gözləməklə, eyni zamanda aktiv hərəkətlərinin özünü göstərməsinə şərait yaratmaqdır. Bobat

metodu insanın ayrıca hər hansısa ətrafına tətbiq olunmur. Burada problem bütövlükdə bədənin və psixikanın qarşılıqlı əlaqəsi kimi nəzərdən keçirilərək, individual olaraq hərəkət fəaliyyətini təmin etmək üçün seçilmiş texnikalarla tətbiq olunur. Mütəxəssis təlimatçı müalicənin gedişində təsir sahələrini dəyişməyə bacarır və uşağın hərəkətlərini hər tərəfli stimullaşdırır. Burada əsas məqsəd xarici dəstək olmadan uşağın öz iradəsi ilə iradi və şüurlu hərəkət növlərinə nail olmasını təmin etməkdir.

Məşqlər patoloji mator nümunələrinin yatırılması, daha düzgün hərəkətlərin stimullaşdırılması, əzələ tonusunu normallaşdırılması, öz bədəninə qavramağı stimullaşdırmaq, tədricən düzgün əzələ yaddaşını formalaşdırmaq istiqamətində həyata keçirilir. Texnikanın əsası “izləmə hərəkətidir”, mütəxəssis texnikaları öyrətməklə, pasientə bədənin düzgün tərpətməyi öyrədir. Uşaq serebral iflici ilə işləyərkən isə əsas “embrion pozası”dır. Çünki, əyilmiş vəziyyətdə əzələ tonusu azalır və oynaqlarda hərəkətlilik artır (5).

Mütərəqqi bir xəstəlik olmasa da, bədənin böyüməsi ilə yeni problemlərin üzə çıxması halı mövcuddur ki, bunun mürəkkəbliyi də hərəki koordinasiyanın qabarıq şəkildə pozulması ilə əlaqədardır. Ən çox müşahidə olunan hərəkət, nitq, verbal- emosional-iradi sahə çatışmazlıqlarının sintezidi. Matorikanın inkişafında mühüm kənarəçixmalar müşahidə olunur. Hərəkət sferasının ləng inkişafı ətraf əşyavi aləmlə tanışlığı və məkanda bələdləşmə imkanını zəiflədir. Əqli cəhətdən geri qalan uşaqların hərəkətləri yöndəmsiz, həddindən artıq ləng, ya da impulsiv olur (4, s. 95). Matorikanın zəif inkişafı bir çox fəaliyyət növlərində özünü göstərir. Mücərrəd-məntiqi təfəkkürün zəif inkişaf etməyinə görə, uşaqların bəzilərində məkani təsəvvürlər inkişafdan geri qalır və onlar riyazi əməliyyat apara bilmirlər. Dayaq-hərəkət aparatının çatışmazlıqları zamanı əqli iş qabiliyyəti çox zaman pozulmuş olur. Serebral iflicli uşaqların əksəriyyətində spesifik PİL (psixi inkişaf ləngiməsi) olur, emosional davranış və şəxsiyyət pozulmaları müşahidə edilir. Bu özünü küsəyənlikdə, valideyin və ya valideyini əvəz edən başqa bir yaxın şəxsə bağlılıqda özünü göstərə bilir. PİL çox dəfə uşaqların sosial-mədəni təcrübənin, əməli fəaliyyətin (xüsusən oyun fəaliyyətində) çatışmazlıqları ilə şərtlənir. Əksəriyyətində dizarteriya kimi nitq qüsuru özünü göstərir.

Dizarteriya nitqin ağır forması olub, şifahi nitqin mator- hərəki (tələffüz) pozuntusudur. Mərkəzi sinir sisteminin zədələnməsi zamanı, uşaqlarda tələffüz edilən sözün bir hissəsinin tamamilə itmiş olur. Dizarteriyanın ağır forması birbaşa uşaq serebral iflici ilə əlaqəlidir, onun qalığı kimi qəbul edilir. Böyüklərdə isə bunu klinik paraliçlərlə əlaqələndirirlər: insult, damar çatışmazlığı, beyin şişləri və iltahabları, Alshaymer və Hantinqon xəstəliyi zamanı qeydə alınır. Nitqin bu patologiyası, periferik nitq aparatının əzələ innervasiyasının pozulması ilə əlaqədar olub, bunun nəticəsində mərkəzi sinir sisteminin zədələnməsi ilə şərtlənən əzələ tonusunun neyromator pozulması baş verir. Bu pozulma nitq yaradıcı sistemin fəaliyyətinin patologiyasına səbəb olur. Dizar-

teriya zamanı uşaqlar hərəkəti əməliyyatları (qayçı ilə kağız kəsmək, düymə bağlamaq, hoppanmaq və s.) həyata keçirməkdə çətinlik çəkirlər. Ona görə onlarla defektoloji iş zamanı mütəxəssislər tərəfindən matorikanın inkişafı, artikulyar aparatın matorikasının inkişafı, səslərin korreksiyası, kommunikativ nitqin formalaşması üzərində işlənilməlidir. Amma bununla yanaşı zehni və normal nitq inkişafı olan uşaqlar da görmək olar.

Ümumiyyətlə serebral iflicli uşaqların çoxu, normal uşaqlarla müqayisədə, həyat üçün vacib olan əsas qabiliyyət və bacarıqlara gec yiyələnirlər. Bunun səbəblərindən biri uşağın dayaq-hərəkət sistemi ilə bağlı problemdir. Həmçinin əqli cəhətdən qüsurlu, görmə və eşitmə, problemi olan uşaqlarda da qavrama qabiliyyətinin zəif olduğuna görə əsas bacarıq və qabiliyyətlər gec inkişaf edir.

Tibbi psixoloqun qarşısında duran əsas məsələ qüsurlu əlamətləri olan uşaqları giriş proqramına cəlb etməkdir. Bu iki əsas məqsəd daşıyır:

1. Uşağın optimal inkişafına kömək etmək, valideyinlərə uşağın güclü tərəflərini başa salmaq.
2. Əqli, fiziki və emosional inkişafı təmin edən multisensor stimulyasiya kursu təklif etmək.

Belə uşaqlarda ön planda izolyasiya, təlim və davranış məsələləri durur (3, s.173).

Serebral iflicli olan uşaqlarda intellektual qüsurların korreksiyası individual yanaşma tələb edir. Bir psixokorreksiya proqramı tərtib edilərkən zehni funksiyaların pozulma normasını, şiddətini, xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Serebral iflicdə əqli funksiyaların əhatə dairəsi son dərəcə genişdir- əqli inkişafın normal səviyyəsindən əqli geriliyin ağır dərəcələrinə qədər (6). USİ diaqnozunda uşaqlarda təfəkkürün ən üst səviyyəsi olan mücərrəd təfəkkür formasının inkişaf etməməsi halı qeydə alınır. Sadalananlarla bərabər hissi qavrayışın pozulması nəticəsində qavrayışın sabitliyi, obyektivliyində, obyektlərin tanımasında tempin yavaşması olur.

Buna görə də korreksiya işlərini apararkən uşaqlarda cisimlərin hissiyatla qavrayış əməliyyatlarını formalaşdırmaq, öyrətmək, qavrama sürətinin artırılması, məhsuldar fəaliyyətin təşkil edilməsinə diqqət edilməlidir. Korreksiya- uşaqların psixofiziki inkişafındakı qüsurların aradan qaldırılması və ya onların zəiflədilməsi istiqamətində fərdi və ya qrup şəklində həyata keçirilən pedoqoji tədbirlər sistemidir. Korreksiya işində kompensasiya çox önəmli, xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Uşağın ən çox mövcud olan və bərpası çətin olan əqli funksiyaların bərpası üçün kompensasiya mexanizmlərindən istifadə olunur. Kompensasiya ali sinir fəaliyyətinin cari halda pasientdə mövcud olan imkanlar hesabına həyata keçirilir. Serebral iflicli uşaqlara kompensator imkanlardan düzgün istifadə etməklə onlara bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamaq, şəxsiyyət keyfiyyətləri formalaşdırmaq mümkündür. Uşağa verilən tapşırığın, onun bioloji yaşı ilə bərabər, əqli yaşına uyğun olması önəmlidir. Diaqnos-

tikanın nəticələrinə görə psixoloji fəaliyyət, pozuntuların dərəcəsindən asılı olaraq, reabilitasiya işinin perspektivlərini müəyyən edən mexanizmlər əsasında təşkil olunmalıdır. Yaş inkişafının müxtəlif mərhələlərində uşağın uğurlu sosial inteqrasiyasına kömək edəcək psixoloji fəaliyyətin bu xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. “Xüsusi Ehtiyacli Uşaqların İnkişafına Dair Rəhbərlik”, Azərbaycan Birgə Yardım (UAFA)., Bakı-2006.
2. Nemkova S.A., Namazova-Baranova L.S., Maslova O.İ., Zavedenko N.N., Xolin A.A., Karkaşadze Q.A., Mamedyarov A.M., Nesterovskiy U.E., Qovorun S.V., “USİ: koqnitiv pozuntuların diaqnostika və korreksiya” (“ДЦП: диагностика и коррекция когнитивных нарушений”), М, 2012, s. 60
3. “Tibbi Psixologiya və Psixoterapiya”, İsmayılov.N.V., İsmayılov F.N., Bakı, 2008, s. 416
4. “Xüsusi psixologiya”., Hüseynova N.T., Aslanova S.R., Bakı-2018, s. 277
5. <https://spb.medsu.ru/articles/bobat-terapiya/>
6. <https://steptostep22.ru//news/52>

UOT 159**YÜKSƏK HƏYƏCAN, SİMPТОMLAR VƏ MÜALİCƏ
ÜSULLARI NƏDİR?****YEGİN SAMET EMRE***Qərbi Kaspi Universiteti*
emreygn@outlook.com**XÜLASƏ**

Yüksək həyəcan nədir? Simptomları hansılardır? Risk faktorları hansılardır? Yüksək həyəcan növləri və müalicə üsulları müzakirə olunur. İnsanın bədənində və ya xarici mühitdə alqılanan bəzi stimulları təhdid və təhlükə olaraq şərh edərək və onları müşayiət edən bəzi hadisə və vəziyyətlərdən qaçınaraq yaşadığı və idarə edə bilmədiyi daimi qorxu, narahatlıq, narahatlıq və gərginlik əlamətləri ümumiyyətlə yüksək həyəcan pozğunluqlarıdır.

Açar sözlər: psixoloji, yüksək həyəcan, əhval pozuntuları, narahatlıq, anksiyete

РЕЗЮМЕ**ЧТО ТАКОЕ ТРЕВОГА? КАКОВЫ СИМПТОМЫ, ФАКТОРЫ
РИСКА И МЕТОДЫ ЛЕЧЕНИЯ?**

Что такое сильное волнение? Какие симптомы? Какие факторы риска? Обсуждаются виды повышенной тревожности и методы лечения. Симптомы постоянного страха, беспокойства и напряжения, которые человек испытывает и не может справиться, интерпретируя определенные стимулы, воспринимаемые в теле или во внешней среде как угрозы и опасности, и избегая определенных событий и ситуаций, которые их сопровождают, - это обычно расстройства высокой тревожности.

Ключевые слова: Психология, Сильное беспокойство, расстройства настроения, тревога

ABSTRACT**WHAT ARE HIGH EXCITEMENT, SYMPTOMS AND TREATMENTS**

What is high excitement? What are the symptoms? What are the risk factors? High anxiety types and treatment methods are discussed. By interpreting certain stimuli perceived in the body or in the external environment as threats and dangers and avoiding certain events and situations that accompany them, the symptoms of constant fear, anxiety, anxiety and tension that the person experiences and cannot manage are usually High Anxiety. Disturbances.

Keywords: Psychological, High Anxiety, Mood Disorders, Anxiety

Həm psixoloqların, həm də psixiatrların lazım olduqda müalicə etdikləri ən çox yayılmış əhval pozuntularından biri yüksək həyəcan problemləridir. Yüksək həyəcan problemi, xəstənin gündəlik həyatını qorumaq üçün zehni və davranış funksiyalarını itirməsinə, özünü sosial həyatdan təcrid etməsinə və ya müxtəlif vəsvəşlər və məcburiyyətlər səbəbiylə sosial vəzifələrini yerinə yetirə bilməməsinə səbəb ola bilər.

“Yüksək həyəcan pozğunluqları 5% ilə 6% arasındadır. Qadınlarda yayılma nisbəti kişilərdən təxminən iki dəfə çoxdur. Ümumiyyətlə erkən yaşdan başlayır və ortaya çıxması baxımından ən riskli dövr gənc yetkinlik dövrüdür; 15-25 yaş arasındadır. Bununla birlikdə tərbiyə, şəxsiyyət, həyat hadisələri və erkən yaş kimi amillər fərqli dövrlərdə narahatlıq pozğunluqlarının inkişafına səbəb ola bilər.

Bioloji və psixo-sosial səbəblər xəstəliyin inkişafında birlikdə rol oynayır. Xəstəliyin əlamətlərinin genetik ötürülməsinin ətraf mühit faktorlarından da təsirləndiyi düşünülür.

Bəzi elmi işlər; həm də cinsiyyətindən asılı olmayaraq narahatlığa meylli bir fizioloji quruluşun mövcudluğundan bəhs edir. [1]

Yüksək həyəcan əlamətləri hansılardır?

- Daimi bir narahatlıq vəziyyəti
- əldə əsmə hərəkət qabiliyyətində məhdudiyət
- Foküs və yuxu problemləri
- Bəzi hallarda insanmiya və ya tez-tez kabuslarla gündüz tez-tez yuxusuzluq
- Həzm sistemi ilə bağlı problemlər
- Sürətli ürək dərəcəsi
- Yüksək tərləmə dərəcəsi,
- Daim həyəcan vəziyyətində olmaq

- İnsanın narahatlıqdan qurtulacaq vəziyyətlərdən qaçdığı və narahatlığı haqlı tapdığı vəziyyət
 - İnsanın həyəcan səbəbiylə vəsvəsələri yatırmaq üçün daima həyata keçirdiyi ritualların meydana gəlməsi.
- DSM-4-ə görə ümumiləşdirilmiş narahatlıq pozuqluğu diaqnoz meyarları aşağıdakılardır;

- “Ən azı altı aylıq dövrün əksər günlərində bəzi hadisələr və ya fəaliyyətlər (məsələn, işdə və ya məktəbdə uğur qazanma bacarığı) ilə əlaqədar həddindən artıq narahatlıq və aldanma (həyəcanla gözləmə) var.
- Şəxs öz xeyallarını idarə etməkdə çətinlik çəkir.
- Bu narahatlıq və aldanma aşağıdakı altı simptomdan üçü (və ya daha çoxu) ilə müşayiət olunur. (Son altı ayın əksər günlərində bəzi simptomlar aşkar edilmişdir)

1. Sakitləşə bilməmək (narahatlıq), gərgin və ya daim kələ-kötürlükdə olmaq.

2. Asan yorğunluq.

3. Diqqəti cəmləşdirmək və ya düşüncəni boşaltmaqda çətinlik.

4. Asanlıqla qəzəblənmək.

5. Əzələ gərginliyi.

6. Yuxu pozğunluğu (yuxuya getmək və ya yuxunu qorumaq çətinliyi və ya rahat olmayan yuxu).

Anksiyete, xəyal və ya somatik simptomlar sosial, işlə əlaqəli və ya digər vacib funksional sahələrdə klinik cəhətdən narahatlığa və ya funksionallığın azalmasına səbəb olur” [2].

Yüksək həyəcan keçirə biləcək insanlar:

Bəzi insanlar müxtəlif səbəblərdən narahatlıq (narahatlıq pozuqluğu) xəstəliyinə daha çox meyilli ola bilərlər. Bu səbəblər tibb dünyasında risk faktorları olaraq adlandırılır. Yüksək həyəcan və ya narahatlıq pozğunluğundakı risk faktorları aşağıdakı kimi sadalana bilər:

1. Anksiyete pozulması, tez-tez depressiya yaşayan bir insanda meydana çıxma ehtimalı daha çox olan bir sağlamlıq problemidir.
2. Maddə asılılığı kimi vəziyyətlərə, sözügedən maddəni tapa bilməmək kimi narahatlıqlar səbəb olur.
3. Uşaqlıq dövründə yaşanan sui-istifadə halları
4. Uşaqlıqdakı sosial travmalar insanın narahatlıq səviyyəsində fobiya inkişafına səbəb ola bilər.
5. Genetik meylin müəyyən bir səviyyəsi də psixoloqlar və psixiatrların müzakirə etdiyi bir amildir. Ailənidə bu cür təcrübə yaşamış insanlara onu artıran risk faktorlarını öyrənmək üçün müraciət edə bilərlər.

Qeyd: Risk faktorları "bu faktorlara sahib insanlar birbaşa Yüksək həyəcan yaşayır " demək deyil.

Yüksək həyəcan növləri hansılardır?

Hər bir narahatlıq pozğunluğunu müalicə etmək üçün psixoloqlar və psixiatrlar tərəfindən fərqli psixoterapiya metodlarından istifadə edilə bilər.

Sosial narahatlıq: Sosial narahatlıq pozğunluğu, kollektiv bir məkanda oturmaq, xalqın qarşısında danışmaq, dostluq etmək, yeni birisi ilə tanış olmaq və ya bilinməyən bir yerdə olmaq ilə əlaqəli sıx və funksional pozğunluqlar olaraq təyin olunur.

Ayrılma narahatlığı: Ayrılma narahatlığının kökü, həm müasir psixologiya, həm də Fredien psixologiyasında valideynlə əlaqələr kontekstində axtarılır. Birinin insanı tərک edəcəyi, insanların insana xəyanət edəcəyi və ya kiməsə və ya bir qrupa sağlam olmayan bir bağlılığa səbəb olacağı ictimai münasibətləri tamamilə önləyəcək bu pozğunluq, qaçınılması lazım olan ciddi bir problemdir.

Xüsusi fobiyalar: Bəzi obyektlərin və ya vəziyyətlərin sıx funksional olmayan qorxularına fobiya deyilir. Həqiqi fobisi olan bir şəxs, sözügedən vəziyyət haqqında düşünmək, onu ifadə etmək, sözügedən vəziyyəti əks etdirən bir görünüşə baxmaq üçün dözümsüzdür və səhv müalicələr fobiyanı daha da artırır.

Ümumiləşdirilmiş narahatlıq: Öz həyatından, həyat axınından, gələcəyindən və bu gündən bəri davamlı narahatlıq keçirdiyinə görə həyatını davam etdirə bilən funksionallıqdan uzaq bir insanın vəziyyətidir.

Panik hücum: Qəfildən inkişaf edən və çox vaxt ürək böhranı ilə səhv düşən panik atak problemi, heç bir fiziki stimulaş olmadığı təqdirdə də sıx psixoloji stimullar səbəbindən meydana gələ bilər.

Anksiyete müalicə üsulları nədir?

Dinamik psixoterapiya: Müalicənin təməli münaqişə həllidir; disfunksiya əlaqələri, tənzimləmə pozğunluğuna qarşı müdafiə tədbirləri görülür.

Dəstəkləyici psixoterapiya: ekoloji stresin və deqradasiyanın azaldılması
Onlara səbəb olan problemləri vəziyyətləri düzəltmək üçün səylər göstərilir.

Koqnitiv Biheviortal Terapiya (CBT): Bilişsel quruluş, psixoloji təlim, rahatlaşdırma, nəfəsə nəzarət təmin etmə, qarşıdurma, praktik təhlil, rəhbərlik özünü-təhsil daxildir. "Koqnitiv xəstəliklər səbəb olan idrak terapiyası narahatlıqları daha real görməyə imkan verir və bu şəkildə daha yaxşı planlaşdırma narahatlığı azalda bilər. Yoxlamağın yollarını göstərir. Xəstələr eyni zamanda "narahatlıqdan rahat olmaq" narahatlığı, təxirə salmaq və görməməzlikdən gəlmək problemləri həll etmək üçün iş üsulları. Onlar da bunun olmadığını başa düşürlər" [3].

Bu gün Koqnitiv və Biheviortal terapiyanın birlikdə istifadə olunduğu psixoterapiyanın daha çox faydası təmin etdiyi ifadə edildi. Tədqiqatın psixodinamikası Koqnitiv-Biheviortal terapiya Psixoterapiyadan [4] və farmakoterapiyadan daha təsirli olduğunu göstərir.

Narahatlıq keçirən insan ətrafı təhdid edir. Ətraf mühit stimullarını təhlükə istiqamətində qəbul edir, şişirdir, ümumiləşdirir. Özü onlarla mübarizə aparacaq qədər güclüdür və narahatlıqla mübarizə zamanı potensial yardım səlahiyyətləri qiymətləndirmir. [5] Bu səbəbdən kimin narahatlığı var insanlarda ən əsas idrak sxemləri təhlükə, təhdid və zəiflikdir.

Ədəbiyyat:

1. Klinik psixolog Didem Tepret, 20 may, 2020
2. E. DSM-IV-TR tanı ölçütləri başvuru el kitabı. Hekimler Yayın Birliyi, Ankara, 2001.
3. Butler G, Fennell M, Robson P, Gelder M. Comparison of behavior therapy and cognitive behavior therapy in the treatment of generalized anxiety disorder. *J Consult Clin Psychol* 1991; 59: 167-75
4. Butler G, Fennell M, Robson P, Gelder M. Comparison of behavior therapy and cognitive behavior therapy in the treatment of generalized anxiety disorder. *J Consult Clin Psychol* 1991; 59: 167-75
5. Fenton GW: Recent advances in the study of anxiety. Roth M, Noyes RJr, Burrows GD (eds.): *Handbook of Anxiety*, Vol: 1, Elsevier Science Publishers, Amsterdam, 1988: 399-419

SƏNƏTŞÜNASLIQ**UOT 78.031.4****КРУГОВЫЕ ТАНЦЫ В СИСТЕМЕ
МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНЫХ СВЯЗЕЙ В СОВРЕМЕННОМ
АЗЕРБАЙДЖАНЕ****Фазилия Рамиз кызы НАБИЕВА***Азербайджанская Национальная Консерватория
nebiyeva.fazile@mail.ru**«Многонациональность, толерантность Азербайджана это наше
богатство и преимущество»**Общенациональный лидер Гейдар Алиев***РЕЗЮМЕ**

В представленной статье автор озвучивает мысль о том, что оптимальные отношения между различными конфессиями в Азербайджане опираются на многовековые исторические традиции, представляя территорию Азербайджана как центр слияния разнообразных культур и направляя к нему внимание читателя в качестве страны, где функционируют отдельные религии - ислам, христианство, иудаизм. Сообщается, что в стране проживают представители тюркской ветви алтайской языковой семьи, а также представители индоевропейских, кавказских и славянских языковых групп. Отмечается, что наряду с их общими, едиными моральными ценностями с азербайджанскими тюрками, они в определенной степени сохранили также свою этническую специфичность. Даются сведения о том, в какой части страны они в основном заселены и об их религиозной принадлежности. Внимание читателя обращается к образцам круговых танцев некоторых малочисленных народов. Автор оценивает круговые танцы, встречаемые в культурах отдельных народов, как единство мультикультурного мира. В статье также говорится о роли таких танцев в системе различных межконфессиональных связей. До внимания читателя доводятся сведения о круговых танцев русского, украинского, татарского, еврейского и курдского народов, перечисляются названия исполняемых ими танцев. Исполнение таких танцев в круговой форме и массовом порядке отмечается как один из главных общих особенностей.

Ключевые слова: Azərbaycan, xalq, əhəmiyyət, etnikonfessiya, din, mədəniyyət, folklor, dairəvi rəqlər

ABSTRACT

ROUND DANCE IN THE SYSTEM OF INTER-CONFESSIONAL RELATIONS IN MODERN AZERBAIJAN

In presented article the author sounds idea that optimum attitudes between various faiths in Azerbaijan rely to centuries-old historical traditions. Presents Azerbaijan territory as the centre of merge of diverse cultures and directs to it reader's attention as country, where separate religions - Islam, Christianity, Judaism function.

It is informed that in the country the representatives of Turkic branch of Altay language family, as well as the representatives of индоевропейских, Caucasian and Slavonic language groups live. It is noted that along with the common, generally accepted with the Azerbaijani Turks moral values, they have to some extent preserved their ethnic specificity. Information of that are given in what part of the country they are populated mainly and about their religious accessory. The reader's attention is drawn to examples of the circular dances of some small peoples. The author considers the circular dances found in the cultures of individual Nations as the unity of the multicultural world. The article also refers to the role of such dances in the system of various interfaith relations. To the attention of the reader are communicated for information about circular dances of the Russian, Ukrainian, Tatar, Jewish and Kurdish peoples, lists the name of the executable of their dances. The performance of such dances in a circular form and in a mass order is noted as one of the main common features.

Keywords: Azerbaijan, nation, population, ethnoconfessional, religion, culture, round dance

XÜLASƏ

MÜASİR AZƏRBAYCANDA KONFESSİYALARARASI ƏLAQƏ SİSTEMİNDƏ DAİRƏVİ RƏQLƏR

Təqdim edilən məqalədə müəllif Azərbaycanca müxtəlif konfessiyalar arasında olan optimal münasibətlərin çoxəsrlik tarixi əhəmiyyətə söykəndiyi fikrini qeyd edir. Azərbaycan ərazisini müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşduğu mərkəz kimi təqdim edir və ayrı-ayrı dinlərin - islamın, xristianlığın, iudaizmin fəaliyyət göstərdiyi bir ölkə kimi oxucunun nəzərinə çatdırır. Respublika ərazisində Altay dil ailəsinin türk qolunun, həmçinin Hind-Avropa, Qafqaz, Slav-

yan dil qruplarının təmsilçilərinin yaşadığı bildirilir. Onların Azərbaycan türkləri ilə ümumi, vahid mənəvi dəyərlərə sahib olmaqla yanaşı, öz etnik spesifikasiyini də müəyyən dərəcədə qoruyub saxladıkları qeyd olunur. Həmin xalqların ölkənin əsasən hansı hissəsində məskunlaşması və dini mənsubiyyəti barədə məlumat verilir.

Oxucunun diqqəti bəzi azsaylı xalqların dairəvi rəqs nümunələrinə yönəldilir. Müəllif ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətində rast gəlinən dairəvi rəqsləri multikultural dünyanın vəhdəti kimi qiymətləndirir. Məqalədə həmçinin, belə rəqslərin müxtəlif konfessiyalararası əlaqə sistemindəki rolundan bəhs edilir. Rus, ukrayna, tatar, yəhudi və kürd xalqlarının dairəvi rəqsləri barədə məlumat oxucunun diqqətinə çatdırılır. Onların ifa etdikləri rəqslərin adları sadalanır, belə rəqslərin dairəvi formada və kütləvi şəkildə ifa edilməsi əsas ortağ cəhətlərdən biri kimi qeyd olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, əhali, xalq, etno-konfessional, din, mədəniyyət, dairəvi rəqslər

Многонациональный Азербайджан для разных народов является родным местом проживания в атмосфере взаимопонимания. Гуманизм азербайджанского народа, не допускающий национальной и религиозной дискриминации, создал благоприятные условия для проживания в стране малочисленных народов и этнических групп. Наша толерантная страна, где, наряду с азербайджанскими тюрками, проживают представители тюркской ветви алтайской языковой семьи, а также индоевропейской, кавказской и славянской языковых групп, является местом проживания представителей более 100 этносов. Среди них можно выделить горских евреев, татов, талышей, курдов, ингилов, аваров, лезгинов, хыналыгцев, удинов и др. Каждый из этих этносов, будучи носителем духовных ценностей, общих с азербайджанскими тюрками, вместе с тем сохраняют по сей день ряд своих этнических особенностей, тем самым придавая мультикультурализму Азербайджана своеобразные оттенки.

В Азербайджане, который является мостом между двумя различными цивилизациями, оптимальные отношения между государством и религией, между различными конфессиями, основываются на многовековые исторические традиции. Азербайджанские тюрки и Азербайджанское государство не осуществляют по национальной и религиозной дискриминации в отношении представителей народов, проживающих на территории нашей республики. 96% населения страны это мусульмане, 4% - представители других религий, в том числе протестанты, православные, представители албано-удинской церкви, иудеи, бахаи, молокане, кришнаиты и др. [3, с.362]. На территории Азербайджана действует 1802 мечетей, 5 православных, 1 католическая, 4 Грузинских православных церквей, 6 синагог и другие места поклонения.

Как известно, мультикультурализм проявляется в разных жанрах искусства, в том числе и в танцевальном искусстве. Круговые танцы, которые встречаются в культуре разных народов, можно признать, как проявление в мире единства мультикультурализма. Присутствие круговых танцев в культуре малочисленных народов, проживающих на территории Азербайджана наряду с его древними жителями и являющихся носителями других языков и представителями иных религий, есть проявление общности и единства между ними. Круговые танцы малочисленных народов Азербайджана, обогащающие азербайджанский мультикультурализм и выделяющиеся своей спецификой, можно сравнить с отдельными петлями ковра.

Следует отметить, что в современных круговых танцах проявляется поклонение людей раннего периода истории «Небесному Божеству». В Азербайджане существуют места проживания в форме круга, символизирующего культ солнца, что указывает на древнее происхождение этих мест и зарождение ранней культуры. По мнению Н.Рзаева, в представлениях наших предков солнце воспринималось как Бог Огня, Бог Пламени, Дух Ал же – как дух солнца [4, с. 25]. Ученый считает, что поклонение солнцу занимало видное место в идеологии всей эпохи бронзы. Культ Солнца нашел свое отражение и в культурных памятниках бронзовой эпохи. По мнению ученого, «кромлехи» (слово «*Kromlex*» происходит от французских слов «*krom*» - круг и «*lex*» - камень: Н.Ф.), построенные в форме концентрированного круга, являются храмами Солнца. Н.Рзаев также отмечает, что в этих храмах исполняли ритуалы, посвященные солнцу. Таким образом, круглая форма храмов связана с культом Солнца. В Гобустане и Ханкенди встречаются кромлехи в форме обычного круга, а в Апшеронском районе, в местечке «Аг даш» («Белый камень»), расположенном на окраине села Шувелан – кромлехи в форме концентрического круга [5, с.53]. Отметим также то, что круглые курганы как в Азербайджане, так и в отдельных уголках мира.

А теперь, в соответствии с темой и с учетом объема представленных статей, постараемся описать круговые танцы как азербайджанских тюрков, так и некоторых малочисленных народов, проживающих на территории нашей страны.

Танец «Яллы» (хоровод), массово исполняемый азербайджанцами, входящими в Огузскую группу тюркских языков и исповедующими ислам, отражает в себе сплоченность и единство. На территории Нахичеванской АР зафиксировано около 100 разновидностей этого танца. Также известно исполнение танца «Яллы» в Масаллах, Ленкорани, Шеки и Газахе. Во время исполнения танца во главе группы, состоящей из мужчин и женщин, стоит с платком или палкой в руках «яллыбашы», который ведет за собой других участников танца. Участника танца, замыка-

ющего круг, называют «аягчы». «Яллы» начинается в тяжелом темпе, постепенно убыстряясь.

Существуют различные мнения об этимологии слова «Яллы». По мнению И.Багирова, слово «яллы» произошло от слова «ян» (гореть, огонь, пламя). В эпоху открытия и освоения огня возникла необходимость сохранить огонь, уберечь его, установив вокруг него ограждение. В древности с целью охраны огня вокруг костра выстраивались хранители огня. Постепенно это доходило до той стадии, что приобретало форму организованной игры» [2, с.13]. В книге Э.Асланова «Игры, зрелища, народные представления» отмечается, что слово «яллы» происходит от слова «яйлы», а также то, что танец имеет древние корни и является ритуальной игрой, исполняемой с целью охоты и сбережения огня. В некоторых местностях эту игру называют «эл-эле» (рука об руку), «лялли» или «ялли» [1, с. 94]. На наш взгляд, целесообразно рассмотрение комментариев ученого-лингвиста М.Сеидова, связанных с этимологическим анализом слова «яллы». По мнению ученого, название танца «яллы» образовано от слов «ял+од» и тесно связано с «высоким именем», т.е. с солнцем. Тогда «Яллы» означает «ял+лы», «алов+лу», «од+лу», «гюнеш+ли», то есть огненный, солнечный, пламенный. Вероятно, что древние азербайджанцы в обряде в честь огня, пламени исполняли первичный вариант этого танца. Возможно этот танец сопровождался песней, а в первичном варианте и восклицаниями» [6, с. 79-80]. На наш взгляд, комментарии М.Сеидова касательно этимологического анализа слова «яллы», полностью раскрывают сущность этого слова.

По нашему мнению, связь корня этого слова с различными словами азербайджанского языка подтверждает то, что в ходе процессов исторического развития «Яллы» постепенно перешел из обряда в массовый народный танец.

«Шареи», «Гопу», «Урфани», «Телло», «Кюрдюн агыры», «Фестивалы», «Хяляфи», «Галадан-галая» [9] и другие входят в ряд древнеазербайджанских танцев «яллы».

Нотный пример № 1 ХЯЛЯФИ

The musical score for 'ХЯЛЯФИ' is presented in six staves. The first staff is in 3/4 time and begins with a mezzo-forte (*mf*) dynamic. The second and third staves continue the melody with various rhythmic patterns and ornaments. The fourth staff includes a trill marked *tr* with a flat. The fifth staff changes to 6/8 time and is marked *Allegretto* and *f* (forte). The sixth staff concludes the piece with trills marked *tr*.

В национальном составе и удельном весе населения Азербайджана второе место занимают русские, которые относятся к восточнославянской группе индоевропейской языковой семьи. Их приход в Азербайджан приходится в основном на 30-40-е годы 19 века. В настоящее время большинство русских живут в городах Азербайджана и преимущественно в Баку [8]. Большая часть русских – православные христиане.

В русских народных танцах, имеющих древние корни, широко распространены игры и хороводы. В хороводах, которые относятся к синкретическому виду народного творчества и исполняются коллективным выстраиванием в круг, отражаются некоторые древние символы такие, как круговое движение солнца и открытие дверей. В таких танцах ведущий выполняет важную функцию. Русские хороводные танцы по своим особенностям делятся на 4 группы, а по жанру - на 3 вида.

Среди русских хороводных танцев можно выделить такие, как «Вейся, вейся капуста» [10], «Из-под дуба, из-под вяза», «Ты заря, ты моя зоренька», «Тимоня», «Чижик», «Метелица», «Игумен», «Из-за лесу, лесу темного».

Нотный пример № 2 ПЕРАПЁЛАЧКА

А у пе - ра - пёл - кі ды ста - рэнь - кі муж. Ты ж ма - я,
ты ж ма - я пе - ра пё - лач - ка, ты ж ма - я, ты ж ма - я не - ня - ліч - ка - я.

Татары, которые относятся к кыпчакской группе тюркских языков, преимущественно живут в больших городах Азербайджана. Согласно данным, приведенным в источниках, после азербайджанских тюрков и русских, татары образуют третью большую этническую группу жителей Баку. Татары, будучи в большинстве своем мусульманами, являются приверженцами ханафитского мазхаба в рамках ислама сунитского толка [7].

Татарами исполняются такие круговые танцы, как «Айлен-Бейлен уэн» («Тимпаира-Тиратур»), «Тугарак уэн» («Круговая игра»), «Ша», «Лысва сыу буйлары» («На берегу реки Лысва»), «Йылдызым» («Звезда»), «Чылбыр» («Цепь»).

Нотный пример № 3 ТУНЕРЕК УЮНУ

Украинцы относятся к восточнославянской группе индоевропейской языковой семьи. Их переселение в Азербайджан приходится на конец 19 века. С тех времен они обосновались на Апшеронском полуострове и в Хачмазском районе. Азербайджанские украинцы, будучи христианами, исповедуют протестантизм.

В хореографии украинцев хоровод является основным жанром. У украинцев хороводы, появившиеся еще в древние времена, носят такие названия, как «Веснушка», «Гаивка», «Гагилка», в Сумской, Черниговской областях же – «Карагод». Украинские круговые танцы делятся на хороводные игры и хороводные танцы с пением. Хороводными играми

украинцев является «Весна-красна», «Ох, Иванчику, бедоланчику», «Метелица» [11].

Нотный пример № 4 МЕТЕЛИЦА

Евреи, которые относятся к евразийской (семитской) языковой группе, прибывали в Азербайджан как до, так и после Рождества Христова, а их переселение в Азербайджан с территории Ирана приходится на 16-й век. Их единственными наследниками (потомками) в Азербайджане являются горские евреи, компактно обосновавшиеся в Губинском районе в селе Красная Слобода, а также в Огузском районе и в Баку. В свое время покинувшие свою историческую Родину и перелившиеся в Иран горские евреи освоили здесь язык татов, продолжая придерживаться основных принципов иудаизма. В Северный Азербайджан они переселились в эпоху Сасанидов. В отличие от европейских евреев, поселившихся в Азербайджане еще с начала 19-го века, на религиозные взгляды горских евреев влияние оказало идолопоклонство, а затем и ислам [8].

«Хора» - это танец, символизирующий их национальную мощь. Во всем мире на протяжении многих лет целью исполнения этого знаменитого танца на праздничных мероприятиях и свадебных церемониях было взявшись за руки сплочение и объединение людей. «Хора» немного отличается от круговых танцев, исполняемых в некоторых странах Восточной Европы. «Еврейская Хора» с размером 3/4 или 3/8 в основном исполняется под израильские народные песни и иногда еврейские песни типа «Хава Нагила». Сегодня «Хора» является неотъемлемым атрибутом еврейских свадеб.

Также к круговым еврейским танцам относятся «Хине ма тов» [12], «Хора Медура», «Эрев Ба», «Земер Атик» и др.

Нотный пример № 5**ЕРЕВ БА**

Одним из малочисленных мусульманских народов, проживающих в нашей стране, являются также курды. Курды - мусульмане делятся на суннитов и шиитов. Они относятся к северо-западной подгруппе иранской языковой группы. В настоящее время курды проживают в Нахичеванской АР, в частности в Седерекском районе, в селе Тейваз Джульфинского района и в селе Дерекенд Шарурского района. До вооруженного конфликта с Арменией курды жили в Лачинском, Кельбаджарском, Губадлинском и Зангеланском районах. В результате оккупации армянами этих территорий курды были вынужденно переселены в другие районы республики.

Курдские танцы – это традиционные групповые танцы, исполняемые участниками танца, взявшись за руки. Курды исполняют круговые танцы на днях рождения, на праздник Новый Год - праздник «Новруз», свадьбах и других мероприятиях. В курдских танцах предводителя танца называют «серцопи». Он в правой руке держит цветной или символический платок. Других участников танца называют «гаванами». Иногда в круговом танце курдов замыкающего круг танцора тоже называют *гаваном*. Для исполнения танца возрастных ограничений нет. Можно стать свидетелем участия в танце людей разных возрастов, начиная с 3-х до 83-х лет.

Курдские танцы имеют следующие много различных вариантов: «Горани курди», «Герьян», «Шапи», «Сепе», «Дилан». Танец «Герьян» исполняется в быстром темпе. Танец «Шапи» означает левый и происходит от слов «шеп» или «шап». Это один из простых курдских танцев. «Шапи» исполняется следующим образом: вдоль круга левой ногой два шага вперед и затем правой ногой два шага назад. Танец «Сепе» хореографически схож с танцем «Шапи».

В танце «Говенд у дилан» участники образуют круговую дорожку. Они, держась за руки, выстраиваются в форму полукруга. В руках танцующие держат красочные платки, называемые «десроке». Участники танца вместе с предводителем танца, двигаясь по кругу, машут платками. Ведущий часто повторяет движения, характерные для этого танца, или

же делает движения по своему желанию. Танец сопровождается инструментальным исполнением и пением певца [13].

Таким образом, в представленной статье мы попытались показать общие черты круговых танцев некоторых малочисленных народов, проживающих в Азербайджане и относящихся к разным языковым группам, а также их межконфессиональную роль. На примере таких танцев мы хотели показать, что культура является одним из важных средств регулирования различных межрелигиозных отношений.

Как видно, Азербайджан наряду с тем, что исторически является центром слияния многочисленных культур, так же является средой для межрелигиозных диалогов, толерантности, гармонии и взаимообогащения. Именно поэтому представители различных народов, проживающих в нашей стране, живут в атмосфере дружбы и братства, свободно исповедуют свою религию и исполняют обряды. Все вышесказанное можно расценивать как наглядный пример того, что наша страна с особой чувствительностью относится к взаимоуважению и доверию между представителями отдельных религий.

Отношения государства и религии, основанные на устойчивой концепции и историческом фундаменте, мультикультуралистические взгляды и образ жизни в Азербайджане могут стать примером не только для народов, проживающих на территории нашей страны, но и для демократических государств.

Литература:

1. *Aslanov E.M.* El-oba oyunu xalq tamaşası. B.: İşıq, 1984, s. 275
2. *Bağirov İ.* “Yallı” haqqında bəzi qeydlər. // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1972, iyul.
3. *Niftiyev N.M.* Azərbaycanı birgə yaşayış və multikulturalizm. B.: BBMM, 2015. s. 407
4. *Rzayev N.İ.* Əsrlərin səsi. B.: ADN, 1974. s. 79
5. *Rzayev N.İ.* Əcdadların izi ilə. B.: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992, s. 70
6. *Seyidli M.M.* Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B.: Yazıçı, 1989. s.485
7. Azərbaycanı tatarlar. 13.11.2018. URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbycanda_tatarlar (дата обращения: 18.04.2021)
8. Etnik rəngarənglik. Azərbaycan multikulturalizmi. URL: http://multiculturalism.preslib.az/az_a3.html (дата обращения: 18.04.2021)

9. Qaladan qalaya yallısı. 19.05.2020. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=vij79qlQRuY> (дата обращения:
19.04.2021)
10. Хоровод "Вейся, вейся капуста". 14.08.2014. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=a2PRmkaK3VA> (дата обращения:
18.04.2021)
11. Український народний танець Метелиця. 02.12.2012. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=biNR-IZOTK8> (дата обращения:
18.04.2021)
12. Hine Matov (Danza Hebraea) - Mirad Cuan Bueno. 19.03.2014. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=66Rb4v8e1cQ> (дата обращения:
18.04.2021)
13. Govend u Dilan. 29.10.2020. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=1z5ATb5mQCY> (дата обращения:
19.04.2021)

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

1. Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi xəbərlər jurnalında əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.

2. Məqalələr ingilis, azərbaycan, rus dillərində qəbul edilir.

3. Yazılar Microsoft Word yazı proqramında, (science@wcu.edu.az) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

* Məqalənin başlığı, müəllifin adı, ata adı, soyadı,

* İş yeri,

* Elektron ünvanı,

* Xülasə və açar sözlər.

4. Məqalə struktur etibarilə xülasə, giriş, alt başlıq və ya başlıqlardan, nəticə və isifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmalıdır.

5. Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.

6. Xülasə 100-150 söz aralığında olmaqla, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.

7. Bütün məqalələrin orijinal dilindən asılı olmayaraq mütləq azərbaycan, rus və ingilis dillərində xülasələri və açar sözləri dərc edilməlidir.

8. Məqalədə UOT kodu göstərməlidir.

9. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

* Giriş,

* Tədqiqat işinin müzakirəsi

* Nəticələri

* İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötərizə içərisində göstərməklə yalnız latın əlifbası ilə verilməlidir.

10. Şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və qrafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.

TO THE ATTENTION OF AUTHORS!

1. The Journal of Western Caspian University accepts previously unpublished, research papers, original works and review articles written by the author in the field of research.

2. Articles are accepted in English, Azerbaijani, Russian languages.

3. Entries should be sent in Microsoft Word writing program to the address (science@wcu.edu.az). The following should be considered in the articles sent:

*The title of the article, the name, father's name and last name of the author.

*The occupation.

*E-mail address.

*Summary and key words.

4. The article must consist of introduction, sub-headings or headlines, conclusion and the list of used literature, by its structure.

5. The title of the article must be given above of every summary in the middle of the paper, **in bold** and capitalizing in three languages.

6. The summary must consist of 100-150 words and must be given in the original language and translated into two languages.

7. All three summaries must be the same in three languages.

8. The UDC code must be provided in article.

9. The article must consist of these:

Introduction

Description of research

Conclusion

The reference literature being in Russian, the source language must be indicated in brackets in Latin alphabet.

10. Pictures, drawing, graphics and tables must be in the text that clearly published. Captions must be written below the pictures, drawing and tables.

Məqalələr aşağıdakı ünvana göndərilir:

E-mail: science@wcu.edu.az;

Məqalələrin online qəbulu: journal.wcu.edu.az

Статьи направляются по адресу:

E-mail: science@wcu.edu.az;

Онлайн прием статей: journal.wcu.edu.az

The articles should be sending to the following address:

E-mail: science@wcu.edu.az;

Submit online: journal.wcu.edu.az

<i>Formatı</i>	70×100 ¹ / ₁₆
<i>Həcmi</i>	F.ç.v. 6,5
<i>Sayı</i>	500

Qərbi Kaspi Universitetinin nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzində yığılmış və çap olunmuşdur.